

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кафедра історії України

На правах рукопису

СРЕМЄСВА КАТЕРИНА АНДРІЇВНА

УДК: 94(477)"1941/1991":[821.161.2-7:070.487]

**ПОЛІТИЧНИЙ ГУМОР РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1941-1991 РР.
(НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ»)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник

Куліков Володимир Олександрович –
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

Харків – 2016

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія, джерела, методи та методологія дослідження	9
1.1. Історіографія проблеми.	9
1.2. Джерельна база роботи.	27
1.3. Методологія і методи дослідження.	37
Розділ 2. Журнал «Перець» у соціокультурному середовищі Радянської України.....	9
2.2. Формулювання мети діяльності «Перця» представниками влади та працівниками журналу.	57
2.3. Політико-ідеологічний контроль за змістом журналу «Перець».....	71
Розділ 3. Тексти та зображення журналу «Перець»: жанри, розмір, емоційне наповнення та основні образи	98
3.1. Зв'язок типу інформації та змісту журналу «Перець».....	98
3.2. Емоційне наповнення журналу «Перець».	105
3.3. Адресати та адресанти гумору журналу «Перець».	114
3.4. Основні образи та тематики журналу «Перець».....	127
Розділ 4. Тексти та зображення журналу «Перець» у повсякденних комунікаціях, їхній вплив на неофіційний гумор.....	143
4.1. Розповсюдження та сприйняття радянськими громадянами текстів і зображень журналу «Перець».....	143
4.2. Вплив журналу «Перець» на неофіційний гумор (на прикладі радянських політичних анекдотів).....	157
Висновки	175
Список використаних джерел і літератури.....	179
Додатки.....	222

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що її вивчення дозволяє зрозуміти специфіку такого складного явища в радянському суспільстві як офіційний політичний гумор: наскільки можливим було існування сміхової культури в тоталітарному/авторитарному суспільстві, які їй були притаманні риси та функції, як це впливало на тематику та образи офіційних гумористичних текстів та карикатур.

Дослідження умов випуску журналу «Перець» дає змогу наблизитися до розв'язання низки питань, пов'язаних з діяльністю преси в радянському суспільстві. Зокрема, яким було місце сатирико-гумористичних видань в радянському медіапросторі? Якими були межі особистої творчості гумористів, наскільки автори намагались відповідати офіційній ідеології, а наскільки – читацьким очікуванням? Який вплив мали особисті погляди авторів та редакторів радянських видань на їхній зміст? Яким чином реалізовувались владні директиви щодо діяльності преси на рівні конкретного видання, наскільки ця реалізація відрізнялась від первісного ідеологічного посилу, що впливало на специфіку цієї реалізації і яка була в цьому роль гумористичного формату видання? Це, у свою чергу, дозволяє розглянути один з проявів функціонування радянської системи.

Порівняння офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів дозволяє на конкретному матеріалі розглянути проблему співіснування та взаємовпливу офіційної та неофіційної сторін суспільного життя, зрозуміти, наскільки відрізнялись інституалізована та неінституалізована радянські сміхові культури, порівняти популярність офіційного та неофіційного гумору, розглянути, чи намагався офіційний дискурс зблизитись із неофіційним протягом радянського періоду тощо.

Об'єктом дисертаційного дослідження є політичний гумор Радянської України.

Предметом – умови створення журналу «Перець», особливості його основних тематик та образів, ретрансляція та сприйняття основного змісту журналу радянськими громадянами, вплив «Перця» на неофіційний гумористичний дискурс.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1941 до 1991 р., тобто час існування журналу «Перець» протягом радянського періоду.

Територіальні межі дослідження обумовлені ареалом поширення журналу «Перець» й здебільшого охоплюють територію Радянської України. Втім, коли розглядається розповсюдження журналу «Перець» поза межами УРСР, наприклад – на будівництві БАМу в місцях компактного проживання українців-будівельників, територіальні межі дослідження, відповідно, розширювались. Вибір території Радянської України й, відповідно, українського журналу сатири та гумору обумовлені тим, що журнал «Перець» був другим за своїм тиражем в СРСР, відзначався великою популярністю серед населення. Порівняльний аналіз загальнорадянських та українських видань дозволить наблизитись до розв'язання таких питань як співвідношення загальнорадянських та радянсько-українських елементів культури в медіапросторі УРСР, різниця між ними, межі української специфіки в офіційному гумористичному дискурсі. Це, в свою чергу, дозволить розглянути реалізацію національної політики в СРСР, особливості конструювання національної ідентичності в Радянській Україні на рівні окремого видання.

Метою дослідження є характеристика функціонування політичного гумору в соціокультурному середовищі Радянської України на прикладі журналу «Перець».

Для досягнення поставленої мети розв'язувались такі **дослідницькі завдання**:

- дати визначення політичному гумору та з'ясувати, наскільки це поняття характеризує зміст журналу «Перець»;

- розглянути процес становлення журналу «Перець» як головного сатирико-гумористичного видання Радянської України;
- з'ясувати, як сприймалась мета діяльності журналу «Перець» представниками влади, редакцією та читачами журналу;
- проаналізувати процес політико-ідеологічного контролю за змістом журналу «Перець», з'ясувати, наскільки гумористи були автономними у своїй творчості, яким чином особисті погляди авторів та редакторів журналу впливали на зміст «Перця», як сатирико-гумористичний формат впливав на ступінь контролю за виданням з боку влади;
- простежити, яку роль у журналі відігравала візуальна та наративна інформація;
- проаналізувати, якими були головні адресанти та адресати гумору «Перця», в контексті яких тематик вони найчастіше зустрічалися;
- визначити емоційне наповнення журналу «Перець»;
- виявити специфіку розповсюдження журналу «Перець» серед читачів журналу;
- встановити, яку роль відігравали тексти та зображення «Перця» у комунікативних практиках радянських громадян;
- порівняти офіційний та неофіційний гумористичні дискурси на прикладі журналу «Перець» та радянських політичних анекдотів, які розповсюджувались на території Радянської України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що:

- вперше було здійснено комплексне дослідження журналу «Перець» як взірця політичного гумору Радянської України;
- вперше проаналізовано сприйняття мети діяльності «Перця» у радянському суспільстві;
- вперше було досліджено емоційне наповнення радянського сатиричного видання та його трансформацію протягом досліджуваного періоду;

- вперше персонажі гумористичних творів були розглянуті через дихотомію «адресант-адресат» висловлювання, яка реконструює суспільний діалог;
- вперше з'ясовано, що в офіційному дискурсі Радянської України гумор із чітким соціально-політичним забарвленням поступово поступився гумору, спрямованому переважно на досягнення сміхового ефекту;
- вперше було порівняно сприйняття радянськими громадянами текстів та карикатур гумористичного видання; здійснено спробу визначити конкурентів журналу «Перець» у медійному просторі та в повсякденних комунікаціях;
- вперше був здійснений комплексний порівняльний аналіз офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів, що дозволило з'ясувати випадки взаємовпливу офіційної та неофіційної сторін суспільного життя в радянському суспільстві;
- уточнена специфіка політико-ідеологічного контролю за сатирико-гумористичними виданнями в УРСР;
- уточнена ступінь доступності сатиричних видань для населення Радянської України.

Практичне значення основних положень та отриманих результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані у процесі створення узагальнюючих праць з історії Радянської України та СРСР, історії радянської преси, журналістики, сатири та сміхової культури, у процесі підготовки навчальних посібників, розробці навчально-методичних комплексів з історії радянського суспільства для вищих навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно. З 33 публікацій в наукових фахових збірниках та доповідях на конференціях 28 є одноосібними, 5 – у співавторстві.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були оприлюднені в доповідях на наукових конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема на: Міжнародній науковій конференції студентів, магістрантів та аспірантів «Белгородский диалог. Проблемы российской и всеобщей истории» (Белгород, Російська Федерація, 10 квітня 2009 р., 15-16 квітня 2010 р. та 15-16 квітня 2011 р.); Міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених (Харків, 19 грудня 2008 р., 18 грудня 2009 р., 17 грудня 2010 р., 14 грудня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 24 квітня 2009 р., 23 квітня 2010 р., 22 квітня 2011 р., 26 квітня 2013 р.); Підсумковій науково-практичній конференції II туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук з галузі «Історія» (Херсон, 23-23 березня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Молодь і науки: реальність та майбутнє» (Невинномиськ, 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Усна історія: теорія і практика – 2009» (Переяслав-Хмельницький, 15-16 травня 2009 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історія повсякденності: «наукова теорія», методи дослідження, успіхи та перспективи в Україні» (Харків, 12-13 жовтня 2010 р.); Регіональній конференції молодих вчених «Влада як Інший: регіональний вимір відносин суспільства і влади» (м. Харків, 30 березня 2011 р.); Міжнародній конференції «Информационные ресурсы, технологии и модели реконструкции исторических процессов и явлений: XII конференция АИК» (Москва, Російська Федерація, 22-24 жовтня 2010 р.); Міжнародній конференції «Инновационные подходы в исторических исследованиях: информационные технологии, модели и методы: XIII конференция АИК» (Москва-Звенигород, Російська Федерація, 21-23 вересня 2012 р.); Міжнародній конференції «Исторические исследования в цифровую эпоху: информационные ресурсы, технологии, методы» (Москва-Звенигород, Російська Федерація, 3-5 жовтня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції

студентів та аспірантів «Конструюючи «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности» (Санкт-Петербург, Російська Федерація, 14-15 квітня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Компьютерные технологии и математические методы в исторических исследованиях» (Петрозаводськ, Урозеро, Російська Федерація, 1-7 липня 2013 р.); Міжнародному молодіжному науковому форумі «Ломоносов» (Москва, Російська Федерація, 11-15 квітня 2011 р., 9-13 квітня 2012 р., 9-12 квітня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Образ «Другого» в поликультурных обществах» (П'ятигорськ, Російська Федерація, 22-24 квітня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення холодної війни: 20 років потому» (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Государство и общество в России в XX-XXI вв.: новые исследования» (Москва, Російська Федерація, 5 квітня 2012 р.); Міжнародній конференції «III Lubelska Jesien Historyczna: Miedzynarodowa Studencko-Doktoranska Konferencja Naukowa» (Люблін, Республіка Польща, 24-26 жовтня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Євреї в етнічній мозаїці Східної Європи» (Харків, 24-25 вересня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено у 33 публікаціях, з них 7 опубліковано в збірниках наукових праць, що входять до переліку фахових видань з історії, та 5 – у іноземних періодичних виданнях.

Структура дисертації зумовлена окресленою метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (429 найменувань). Основний текст дисертації – 178 сторінок, список джерел та літератури – 43 сторінки, додатки – 36 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Літературу, використану в дослідженні можна розділити за проблемним принципом на роботи, присвячені політичному гумору, в тому числі і радянському, та діяльності преси в СРСР. Ці два контексти є основними під час розгляду діяльності журналу «Перець» протягом радянського періоду.

Передусім необхідно розглянути історіографічну базу, присвячену політичному гумору, зокрема – в тоталітарних/авторитарних суспільствах, зокрема – в СРСР та Радянській Україні. Передусім необхідно розібратись із проблемою визначення політичного гумору в дослідженнях цього явища, його функцій, ролі в суспільному діалозі тощо.

На сьогодні існує значна кількість робіт, присвячених політиці в гуморі та гумору в політиці. В більшості досліджень відсутнє чітке визначення політичного гумору [Напр.: 247; 397]. Інколи це явище пояснюється через зв'язок із феноменом «політичного» [389], не зосереджуючись при цьому на дефініціях політики. В більшості випадків дослідники намагаються окреслити сферу політичного гумору за допомогою визначення його соціальних функцій [392, р. 3]. Інколи, теоретизування політичного гумору відбувається шляхом визначення об'єктів висміювання. Передусім це жарти про політиків чи політичні події, або про «політику в цілому» [398, р. 966]. Так, М. Мельниченко та А. Архіпова в своїй монографії, присвяченій анекдотам про Сталіна, не приділяють уваги чіткій дефініції політичного гумору, хоча предмет свого дослідження вони розглядають в контексті цього соціокультурного явища [247, с. 12-13]. Таким чином, автори монографії відносять до політичного гумору всі анекдоти, героєм яких є Й. Сталін,

опосередковано визначаючи політичний гумор як гумор про політичних діячів. Але чи можна вважати політичним анекдот, присвячений, наприклад, подружнім стосункам В. Леніна та Н. Крупської?

Один з перших дослідників політичного гумору на теренах СНД – А. Дмитрієв – спробував визначити політичний гумор шляхом встановлення зв'язку між дихотомією «серйозне – комічне» та політикою. Як зазначає дослідник, в новітній час політику стали розглядати як стан цієї дуальної опозиції як здолання існуючого протиріччя між цими полюсами [283, с. 3]. Політичний гумор, на думку А. Дмитрієва, можна визначити як ставлення до політичного об'єкту, яке поєднує в собі кумедне трактування із внутрішньою серйозністю. Гумор є невід'ємним атрибутом політичного процесу, своєрідною реакцією на концентрацію влади в суспільстві [342, с. 660]. Із ним погоджується політолог А. Іванюшкін, який також зазначає, що основною ознакою політичного гумору є прямий чи опосередкований зв'язок з політикою, яка й народжує політичне комічне [299, с. 12].

Деякі соціологи та антропологи визначають більш широкі рамки для політичного гумору. К. Дейвіс, дослідник етнічного гумору, зазначає, що навіть в жартах, які висміюють тупість або лінь якоїсь етнічної групи, є значна доля критики існуючого ладу, системи розподілення праці та інший соціальний досвід створювачів цього гумору [395]. Дослідник зазначає, що в тих соціальних умовах, в яких в західному суспільстві народжуються жарти на етнічну тематику, на «Сході», в авторитарних соціалістичних країнах, в тих самих умовах з'являлись жарти про політиків та бюрократів. На думку К. Дейвіса, це відбувається через напруження в жорстко (tightly) організованому раціональному суспільстві «Сходу» [395, р. 796-797].

Деякі культурологи, наприклад М. Столяр, не виділяють політичний гумор як окремий культурний феномен, а розглядають його в контексті радянської «сміхової культури» [358, с. 181-187]. Дослідниця, аналізуючи певні жанри гумору радянського періоду, характеризує деякі як «переважно політичні» (наприклад, радянський анекдот) [358, с. 188].

Дослідниці В. Цакона та Д. Е. Попа намагаються розвінчати найпопулярніші міфи щодо політичного гумору, виділяючи серед них два. Перший міф полягає в тому, що політичний гумор спрямований на політичні зміни, пропонує інший погляд на політику, ставить під сумнів ефективність політичних рішень чи практик, виступає як засіб спротиву офіційній політиці, або, навіть повстає проти неї (або проти утисків чи соціальної несправедливості). Як вважають дослідниці, таке визначення схоже на дефініцію гумору взагалі, коли його визначають як засіб реконструкції соціальної реальності та, в той же час, створення та пропонування її альтернативи [426]. Другий міф, на їх погляд, полягає в тому, що політичний гумор розглядають як рису, притаманну певним суспільствам чи культурно-соціальним умовам. Більшість дослідників розглядають функції гумору в специфічному соціокультурному контексті [426, р. 2]. Саме за такий ракурс розгляду політичного гумору В. Цакона та Д. Е. Попа критикують студії з радянського політичного гумору, зокрема – А. Крікмана [92] та Л. Леїнеста [408]. Дослідниці пропонують інше бачення функцій цього феномену: політичний гумор не призводить до змін в суспільстві, а виражає критичність по відношенню до політичного статус-кво, а також він перероблює (recycles) та підживлює панівні цінності та погляди на політику. Слідуючи за визначенням «політичного» Н. Файрклафа, дослідниці роблять висновок, що політичний гумор є частиною політичного дискурсу, яка пропонує нове бачення політичних процесів, спрямована на розмірковування над соціальними процесами, що є базисом для політичних рішень та дій [428, р. 6-7].

Можна зробити висновок, що найчастіше політичний гумор визначається як жарти про політиків та їх діяльність. Розглянемо дефініції, які відводять для політичного гумору більш широкі рамки [394, р. 796]. В більшості досліджень політику пов'язують із суспільними відносинами, які охоплюють майже всі сфери людського життя. П. Гуревич в своїй праці, присвяченій політичній психології, визначає політику як «участь в справах

держави та суспільства, визначення форм, задач та змісту їх діяльності;... діяльність, пов'язана з регуляцією стосунків між соціальними групами в процесі управління державою» [279, с. 10]. А. Іванюшкін, визначаючи політичний гумор дає визначення й «політичному», трактуючи його як сферу суспільних відносин різних соціальних груп, опосередковане через владу [299, с. 8].

В дослідженнях, присвяченій політичному гумору країн з тоталітарним чи авторитарним режимом, найголовнішою його функцією визначається спротив тоталітаризму [389, р. 331; 424, р. 75], вираження своєї відрази від існуючої системи [396, р. 10]. Тож якщо виділяти дві сторони суспільного діалогу (влада та підвладні), то такої точки зору політичний гумор є прерогативою другої сторони. Так, Б. Кемпс-Фебрер, дослідник політичного гумору Сирії, розглядає політичний гумор як скритий голос проти політичних еліт, який так чи інакше займає конфронтаційну позицію й сприяє зміні режиму, хоча й не прямим чином [392, р. 3]. Дослідник звертається до теорії повсякденного спротиву й визначає політичні жарти як таємні послання від народу до влади [392, р. 13-14]. Таку саму роль для політичного гумору відводить дослідник комічних інтернет-мемів в Сингапурі – В. К. Чен. На його думку цей різновид неофіційних жартів сприяє пробудженню реакції громадян на некомпетентність політиків в умовах обмеженої свободи преси [393]. Дослідник наголошує, що гумор навряд чи зможе привести до радикальних змін, а є просто засобом протесту. Такої саме думки дотримується М. Дж. Соренсен, вбачаючи в політичному гуморі інструмент, який прості люди намагаються використати для змін але ефект від цього короткотривалий [425]. К. Копилкова, дослідниця анекдотів на єврейську тематику часів СРСР, розглядає радянський політичний гумор (в тому числі й анекдоти) як прояв тотального протесту проти офіційної ідеології [313, с. 21]. Втім сумнівним виглядає сам термін «тотальний». Навряд всі радянські громадяни були незгодні із офіційною ідеологією й могли настільки відділити свою свідомість від неї, щоб повністю

проблематизувати панівні ідеологічні постулати для створення цілком антиідеологічного гумористичного дискурсу. Деякі дослідники вбачають опозиційність певних гумористичних жанрів як критерій їх політичності. О. Фролова навіть сумнівається в тому, що анекдоти про «Перебудову» є політичними, адже в них можна знайти не тільки критику дій з боку влади, а й позитивну оцінку реформ [371, с. 411].

Можна також виділити групу дослідників, які вбачають джерелом походження політичного гумору як офіційну так і неофіційну сторони суспільного життя. Так, В. Цакона та Д. Е. Попа вважають, що політичний гумор створюється як простими громадянами політиками, так і журналістами, гумористами і політиками. Це відбувається зазвичай в межах як публічної, так і приватної сфери [428, р. 2]. В. Цакона, навіть, присвятила окреме дослідження «парламентському гумору», який виникає під час неконфіденційних дебатів членів різних угруповань в Грецькому парламенті [385]. Так само А. Іванюшкін виділяє владу та інших членів громадянського суспільства як суб'єктів гумору [299, с. 13]. Втім, гумор політиків не є проявом якоїсь окремої сторони суспільного життя. Просто це політичний (і не тільки) гумор, який побутує в специфічній сфері публічної політики. Він не має якихось функцій, відмінних від гумору інших груп суспільного життя, які також формуються за певними політичними вподобаннями. Інша справа з тим гумором, який створюється на замовлення політичних угруповань.

Дослідниця політичного гумору Радянської Естонії М. Лоумус, намагається побачити схему «офіційний-неофіційний» гумор (або гумор в публічній чи приватній сфері) більш складною. Вона виділяє в інституалізованому (публічному) гумористичному дискурсі ще два рівні: спеціальні гумористичні твори та гумор, прихований «проміж рядків». Саме на другому рівні містився прихований критицизм по відношенню до влади [412]. Тож М. Лоумус виводить ще одного суб'єкта суспільного діалогу, опосередкованого політичним гумором, у вигляді мас-медіа, що можуть

одночасно слугувати зброєю як для агітації та пропаганди, так і для опозиційних по відношенню до влади дій [319, с. 177].

Деякі дослідники спеціально не теоретизують проблему «приналежності» політичного гумору до якоїсь із сторін суспільного діалогу. Так, М. Столяр, характеризуючи радянський анекдот як «переважно політичний» гумор, одночасно визначає його як «переважно опозиційний» панівній ідеології [358, с. 188]. Але, як відомо, інколи анекдоти та інші жанри неофіційного гумористичного дискурсу збирались й навіть вигадувались з ініціативи влади [327; 138]. Крім того, автор намагається проаналізувати феномен єдиної сміхової культури, не розрізняючи при цьому офіційний та неофіційний її рівні. З це М. Столяр критикується Є. Добренком, який вважає ці два види дискурсу принципово різними [285]. Дослідник вважає, що «...ніякої *єдиної* «радянської сміхової культури» взагалі не існувало, що не може *одна* «сміхова культура» включати до себе *одночасно* Василя Тьоркіна та Івана Чьонкіна». Єдину «сміхову культуру» СРСР також досліджує А. Фокін. Автор зазначає, що гумор був серед інструментів впливу на людину заради будування комунізму. Саме так А. Фокін характеризує журнал сатири та гумору «Крокодил». Але після цього дослідник розповідає про політичні анекдоти та частівки як про «антимедіатори», які критикували комунізм, а отже «розривали зв'язок із між населенням та офіційним дискурсом» [369, с. 128]. Не зважаючи на те, що останнє положення можна поставити під питання, А. Фокін відносить до однієї сміхової культури ці два види гумору, незважаючи на їх різні ролі в радянському суспільстві. Крім того, автор не намагається довести, що гумор «Крокодила» та політичні анекдоти мають настільки спільні характеристики, що їх можна віднести до «єдиної сміхової культури».

Підсумовуючи вищесказане, можна сказати, що не існує єдиної відповіді на питання щодо приналежності політичного гумору до однієї зі сторін суспільного життя. Але визначення суб'єктів політичного гумору є важливим для розуміння місця цього явища в суспільному діалозі. Якщо

гумор підвладних може створюватись та розповсюджуватись в приватній сфері публічного життя, то провладний гумор, повинен циркулювати в публічному (офіційному) просторі суспільного життя для доступу до своєї аудиторії. Як в приватній, так і в публічній сферах виникають свої дискурси, в тому числі й гумористичні. Постає питання їх чіткого розмежування, адже член будь-якого соціуму є частиною як публічної, так і приватної сфери життя. Це стає причиною їх постійного взаємовпливу.

В історіографії питання існування офіційної та неофіційної сторони суспільного життя стало частиною дискусії представників ревізіоністської та тоталітарної школи історії СРСР. Як і у випадку із радянським політичним гумором, головним предметом обговорення став період сталінізму [92; 327; 363; 395; 410]. Проблема наявності та ефективності *Vox populi* (зокрема й у формі неофіційного гумору) є дотичною таким питанням, як всеохоплення та «неефективність» тоталітаризму, пасивності мас, тощо [328, с. 221]. Ревізіоністська школа історії Радянського Союзу, на відміну від тоталітарної, ще в середині ХХ ст. почала вбачати немонолітність радянського соціуму та відмінність між його офіційною та неофіційною сторонами суспільного життя. Яскравим прикладом такого дослідження є розвідка р. Бауера та Д. Глейчера, присвячена з'ясуванню ролі неофіційних комунікацій в суспільстві періоду сталінізму [387, р. 297]. В рамках Гарвардського проекту дослідники аналізували опитування колишніх громадян СРСР. р. Бауер та Д. Глейчер роблять висновок про дуже велику роль неофіційних комунікацій та джерел інформації. Незважаючи на постійні репресії з боку влади, неофіційна комунікація співіснувала з офіційною (єдино можливою), доповнювала її (у випадку з «нижчими прошарками населення») або замінювала її (у випадку з більш освіченими прошарками) [387, р. 296]. Це дослідження стало ще однією спробою «почути народ» в країні суцільного контролю. Питання впливу громадян на владу викликало цікавість «народними» жартами. Намагання спростувати існування тотального контролю та пасивності мас в радянському суспільстві викликало доволі

радикальний погляд на «народний» політичний гумор лише як на прояв спротиву владі. Констатувалась відмежованість фольклору від ідеології. Анекдоти, частівки почали сприйматись як єдине правдиве джерело, за яким можна судити про реальні настрої в суспільстві. Прикладом є красномовна назва роботи К. Дейвіса: «Жарти як правда про радянський соціалізм» [395]. Попри це автор не зараховує своє дослідження до ревізійністського напрямку. Навпаки, К. Дейвіс критикує ревізійністів за спотворення радянських реалій виправданням зла у вигляді соціалістичного режиму СРСР. Жарти ж, попри свою несерйозність, викривають всю жорсткість радянської системи, передрікаючи її колапс [395]. Натомість інший дослідник радянських політичних анекдотів, С. Б. Грахам, погоджуючись із концепціями З. Фрейда та А. Бергсона про те, що гумор є «повстанням проти контролю» [404, р. 25], зазначає, що цілковита незалежність політичних анекдотів від офіційної ідеології є міфом. Насправді ж анекдоти були пов'язані із іншими текстами, в тому числі й з офіційними, що стало визначальною характеристикою цього жанру. Більше того, мас-медіа стали джерелом процвітання анекдоту протягом 1960–1980-х рр. [404, р. 26-27]. З поглядами С. Б. Грахама опосередковано погоджується Ю. Каганов, досліджуючи відображення реалій Радянської України у політичних анекдотах. Автор зазначає, що неофіційні гумористичні тексти створювались в певному ідеологічному середовищі й навіть переймали деякі його постулати. Ю. Каганов навіть визнає залежність від ідеології антирадянського фольклору, так само як теза визначається антитезою [303, с. 106-108]. Думки щодо взаємозалежності ідеології та неофіційного політичного гумору дотримуються також М. Столяр [358] та Р. Кирчів [307].

Дослідники, наприклад, Б. Фірсов [367], Ю. Левада [320], О. Хархордин [373], розвивають гіпотезу про «руйнування монолітності радянського суспільства» відбувалося через повсякденні практики радянської людини зі «збирання себе» в межах неофіційної сфери суспільного життя, відокремленої від офіційної за допомогою чіткого кордону. Існує точка зору,

згідно з якою, «людина радянська» потерпала від двомислення, тобто від чогось на кшталт суспільної шизофренії [390, р. 15-27].

Як зазначає Б. Фірсов, «всередині радянської системи існували механізми тривалого та складного узгодження інтересів суспільства та держави, їх взаємного пристосування» [367, с. 64]. Така «угода з дияволом», за виразом Б. Фірсова, була необхідна обом сторонам. Згідно з цією домовленістю, радянська людина мала право виборювати власний простір, свого неофіційного життя, в якому громадяни мали змогу чинити кожного дня прихований опір цій системі.

Фольклорист К. Богданов [258, р. 15], дотримуються думки, що між двома сторонами суспільного життя в Радянському Союзі відбувався помітний взаємовплив. Це відображалось у культурі: офіційна культура запозичила у «народної» її фольклоризм, епічність, а неофіційна – успішно сприймала і робила частиною своєї мови ідеологеми, клішовані фрази, пояснювальні схеми та інші надбання культури і мистецтва, що пройшли цензуру. Такі дослідники радше говорять про «радянську культуру», а не про «офіційну та неофіційну радянські культури». Дослідники радянського фольклору часів сталінізму А. Архіпова та С. Неклюдов відзначають, що під час перших післяреволюційних десятиріч влада та народ опинились в ситуації прямої взаємодії без «посередництва відчужених ієрархічних механізмів попередньої соціальної та культурної системи» [248]. Народ для цього використовував мову традиційної культури. Але поступово влада почала копіювати, переробляти взірці народної культури (частівки, приказки, анекдоти та ін.) задля того, щоб в зрозумілих для звичайних громадян формах впливати на суспільну думку, маскувати під «фольклорними» жанрами агітацію [248]. Приблизно такої ж думки притримується ще одна дослідниця фольклору періоду сталінізму – Н. Скрадоль [355]. На її думку, владу приваблювала «народність» частівок, її анонімність, що підвищувало пропагандистський потенціал такого фольклору. Переробляючи традиційні форми для потреб агітації представники режиму вміщували в такі малі

літературні форми колективні ідентичності, які уособлювали нового радянського суб'єкта [355, с. 163]. Н. Скрадоль вважає помилковим твердження, часто висловлюване в пострадянській історіографії, що народні частівки, були завжди опозиційними режиму, а провладні були лише витворами пропаганди. Насправді ж через ненормативність та неоднозначність гумористичного тексту, більшість жартів, включаючи провладні, можна проінтерпретувати і як політкоректні, і як антирадянські. Друк неофіційних фольклорних текстів легітимізував їх. Але наскільки ці легітимізовані частівки були згодом популярні, адже сама Н. Скрадоль зазначає, що кількість антирадянського фольклору в 1920-ті–1930-ті рр. була дуже високою [355, с. 168].

Політичному гумору періоду 1960–1980-х рр. уваги приділено не так багато. Деякі дослідники, характеризуючи гумор 1920–1930-х рр., побіжно розглядають його розвиток протягом наступних періодів. С. Ушакін зазначає, що в 1920–1930-х рр. відбувався пошук того «жаху», з яким повинен був боротися радянський сміх. Але вже в 1950-х рр. «червоний сміх» зазнав трансформації. Жак перетворився на типаж, маску, карикатуру, а сміх став ліричною або іронічною посмішкою [363]. Серед інших розвідок радянського політичного гумору другої половини ХХ ст. є узагальнюючі роботи М. Столяр [358], присвячену «сміховій культурі» всього радянського періоду, С. Б. Грахама [404], який розглядає російські анекдоти в тому числі й майже всього радянського періоду, А. Фокіна [369] та інші. М. Лоумус досліджує радянський політичний гумор другої половини ХХ ст., адже про радянський політичний гумор Естонії більш раннього періоду говорити неможливо [412, р. 130]. Існує низка робіт, які розглядають радянські політичні анекдоти другої половини ХХ ст. При цьому дослідники фокусуються на цьому жанрі фольклору як частині повсякденної культури радянських громадян [265]. Це пояснюється певним бумом вивчення історії повсякдення радянських громадян [315, с. 7-9].

В контексті дослідження політичного гумору Радянської України передусім необхідно зупинитись на питанні розмежування загальнорадянської культури та культури Радянської України: наскільки ці поняття можна вважати суміжними, наскільки вони були відмінними, чи можна вважати культуру Радянської України автономною та чи була вона домінуючою в УРСР; елементи якої культури домінували в медіа просторі Радянської України? Ці питання пов'язані із співвіднесенням української та загальнорадянської ідентичності, із проблемою того, ким були жителі УРСР: українцями, радянськими українцями чи локальним варіантом радянського народу? Тобто через специфіку розмежування культур Радянської України та загальнорадянської відбувалась трансформація досягнутої та приписаної ідентичності жителів УРСР [319, с. 35].

В українській історіографії після 1991 р. робиться акцент на несприятливі умови для розвитку української культури в тоталітарній країні [294]. Дослідники зазначають, що був вироблений варіант радянської українськості. Але це робилось під пильним наглядом центру, який придушував будь-які прояви справжнього українського патріотизму. Це надало українській культурі ознак провінційності. Згодом це посилювалось нав'язливим прищепленням загальнорадянської ідентичності шляхом вироблення концепції загальнорадянського народу.

Інша група дослідників намагається розглядати процеси в культурі Радянської України як більш складні явища. Наприклад, С. Єсельчик, вважає, що процес взаємодії між республіками та центром, в тому числі й в сфері культури та науки, був складнішим за пряме та повне підпорядкування. Місцеві лідери прагнули підтвердити своє право бути хазяїнами на наданій ним території. Для підтвердження права на певну самостійність у рішеннях республіканське керівництво сприяло розвитку національних культур (звісно, не забуваючи про шанування «старшого брата») [290, с. 22]. Такої ж думки дотримується дослідник українського кіно 1960-х рр. Дж. Фьост. Він приходить до висновку, що «в той час, як за часів Шелеста стимулювалась

українська відмінність, за часів Щербицького україномовна культурна активність розглядалась щонайменше підозрілою. Тим не менш, перший секретар КП(б)У продовжував стимулювати окремішній статус Радянської України, нехай навіть підтримуючи культурний статус України як молодшого брата Росії [402, р. 312]».

В історіографії існує мало робіт, присвячених політичному гумору Радянської України. Більшість з них стосується саме народного гумору. Зважаючи на те, що одним із завдань цього дослідження є порівняння офіційного гумору та народного, необхідно розглянути історіографію, присвячену народній сміховій культурі Радянській Україні. Наприклад, Ю. Каганов досліджує відображення Радянської України в політичних анекдотах. Дослідник не ставить питання, чим анекдоти, які розповсюджувались в Радянській Україні періоду перебудови відрізняються від загальнорадянського масиву анекдотів (це стосується й інших робіт, присвячених політичному гумору УРСР [281, с. 115-118]). Адже автор наводив як анекдоти із специфічно українською тематикою, так і тексти, які можна віднести до анекдотів, які циркулювали й в Радянській Росії [303, с. 107-108].

Деякі дослідники українських анекдотів намагаються віднайти українську специфіку політичних анекдотів в жанрових особливостях, а не в просторовому побутуванні чи українській тематиці. Так, Р. Кирчів, зазначає, що визначальною складовою частиною українського народного анекдоту є гумор, гумористичний ефект, історико-побутовий колорит, психологічна достовірність, а не комізм. Та чи можна вважати такі жанрові особливості специфічною рисою фольклору якогось народу? Надалі, полемізуючи з Є. Кургановим автор застосовує теорію жанрів для визначення специфіки й російського анекдоту (щоправда давнього літературного) [307, с. 43]. З цим не зовсім коректним методом визначення національної специфіки гумору погоджується також І. Кімакович [309, с. 277].

Дослідники українських радянських політичних анекдотів здебільшого визначають їх українськість через просторове побутування цих фольклорних текстів. Так, Н. Головецька аналізуючи політичні анекдоти, зафіксовані в щоденнику С. Єфремова, зараховує до українських політичних анекдотів ті, що були почуті С. Єфремовим на українських вулицях. Але тематика цих анекдотів переважно стосується загальнорадянських подій. Авторка сама зазначає, що окрім українізації та інших суто українських тематик, в них обігрується «революція жовтня, 1917 р. та її наслідки; експансія революції в Європу та Азію; смерть партійних та державних діячів, зокрема Володимира Леніна; перейменування партії РКП на ВКП; розкол в партії; утворення фракції “більшовиків” та “меншовиків”...» [271, с. 24]. Н. Головецька зазначає, що це є «українська інтерпретація» [271, с. 23] та «політичні анекдоти цієї групи відображають міський простір українського культурного контексту» [271, с. 24]. Втім міське середовище Радянської України цього періоду ще залишалось багатоетнічним, тож чи є це українською інтерпретацією подій – велике питання. В багатьох випадках ми бачимо транслювання не тільки загальнорадянських тематик із українською специфікою, а й загальнорадянських сюжетів, що знову ставить питання розмежованості загальнорадянської культури та культури Радянської України. Навіть тексти із специфічно українською тематикою (наприклад українізація) представляють гетеростереотипні погляди на українську мову, тобто виражають протест російськомовних громадян проти насильницької українізації [82]. У зв'язку з цим виникає також питання різниці між культурою міста та села (яке було переважно українським), Східної та Західної України, розповсюдження елементів культури серед різних соціальних, політичних та етнічних груп. Тож циркуляція анекдотів на території Радянської України не є визначальною характеристикою українського політичного гумору, а радше – постановою проблеми: чи був політичний гумор Радянської України українським?

Наступним тематичним блоком є історіографія радянської преси. Її дослідження розпочалось ще до 1991 р. Вже через кілька десятиліть після утвердження радянської влади з'явилися узагальнюючі роботи, присвячені історії партійних та інших періодичних видань СРСР. Серед них варто відмітити роботи А. Бережного [256; 257], І. Кузнецова [316; 366], колективні історичні праці (наприклад – «Большевистская печать: краткие очерки истории» [259]). Здебільшого автори зосереджували свою увагу на 1917–1920-х рр. [337], втім, з 1970-х рр. з'являються роботи, хронологічні межі яких охоплюють більш довгий період [316; 366]. Ці праці є результатом збору значного за обсягом фактичного матеріалу з історії радянської преси. Детально відтворюється процес її творення та інституалізації. Наприклад, праця І. Кузнецова та Е. Фингерита «Газетный мир Советского Союза. 1917-1970 гг.» є по суті енциклопедичним довідником з радянських періодичних видань, побудований за хронологічним принципом [366]. Але в цих розвідках ми знаходимо достатньо передбачені висновки та особливості систематизації матеріалу. Вони полягають в тому, що радянська преса була зображена виключно як зброя партії у боротьбі із внутрішніми та зовнішніми ворогами, засобом виховання мас та побудови комунізму. Найголовнішою ознакою радянської преси зазначалась причетність до канонічних текстів (програми побудови комунізму, постанови партійних з'їздів тощо) та реалізації політики партії. Радянська преса показана єдиним можливим варіантом друкованих засобів масової інформації. Відповідальність за проблеми, які виникали в процесі роботи преси, автори розвідок намагались покласти на опальних представників комуністичної партії [259, с. 76].

В українській діаспорній історіографії можна простежити намагання відмежувати поняття «українська преса» та «радянська преса». Так, в своєму історичному огляді розвитку преси на українських землях С. Наріжний розглядає історію періодичного друку в Наддніпрянській та Наддністрянській Україні з кінця XVIII ст. до 1930-х рр. XX ст. При чому в 1917–1930-х рр. українською за своєю суттю, «своїм змістом та духом» він

вважає лише пресу української діаспори [331,с. 589]. Більшість інших вчених української діаспори досліджували пресу УРСР в контексті національної політики радянської влади [334; 356]. Поза межами СРСР дослідження радянської преси також розвивалось. Роботою, яка стала засадничою для багатьох інших досліджень, стала праця П. Кенеза. Автор в ній розглядає радянську пресу як інструмент формування пропагандистської держави [408].

Після 1991 р. дослідження діяльності преси в СРСР почало розвиватись в контексті формування національних історіографій. В українській історіографії після 1991 р. спочатку також відбулось певне затишшя через критичну налаштованість щодо преси через її заідеологізованість та появи нових пріоритетів в історіописанні. Втім, поступово дослідження діяльності преси активізувалось в контексті переосмислення сутності радянського режиму, вплив на дослідників праць ревізіоністської школи історії радянського суспільства, розвитку вітчизняної дискурсології тощо.

Сучасна історіографія діяльності преси відзначається кількома особливостями. Перша з них полягає в великій кількості робіт, присвячених дослідженням образів в радянській пресі: радянських чиновників, зовнішніх ворогів, особливості атеїстичної пропаганди [274] тощо. Інша тенденція полягає в тому, що багато робіт присвячено таким періодам, як 1920–1930-ті рр. (наприклад – дослідження О. Коляструк [312], М. Романюка [350], В. Греченка [276] тощо), та кінець перебудови [305; 333; 361]. Це явище можна пояснити тим, що саме в ці періоди була відчутна українська спрямованість преси. Це відкриває ряд проблем, серед яких –вплив преси на національну свідомість громадян, ступінь контролю преси з боку влади тощо. Якщо преса періоду перебудови розглядається як початковий етап становлення преси сучасної України, то з приводу української спрямованості преси часів українізації точаться дискусії. Здебільшого дослідники приходять до висновку, що попри тотальний контроль з боку влади за змістом преси, вона сприяла формуванню національної свідомості українських громадян.

Крім того, в 1920–1930-х рр. діяльність преси відбувалось в цікавому контексті становлення та формування тоталітарного режиму в СРСР.

Набагато менше робіт присвячено пресі 1941–1991 рр., тобто періоду, коли журнал «Перець» був найбільш популярним. В деяких роботах, присвячених цьому періоду, відбувається спроба застосовувати новітні методи дослідження, як, наприклад – С. Ганжуров кліометрику [270].

Наступним тематичним блоком, є проблема функціонування сатири та сатиричних видань в СРСР та в Україні зокрема. В Радянському Союзі сатиру досліджували активно, адже сатира вважалась дієвою формою гумору, що має бути зброєю в боротьбі із суспільними недоліками [308, с. 75]. Неоднозначність сатири та складність її використання стимулювала дослідження цього складного інструменту. Політичну значущість таких робіт підкреслював той факт, що їх видавали, наприклад, в «Правді» [296], «Комуністі України» [282] тощо. Характерною рисою радянських досліджень сатири був наголос на її соціально-політичній спрямованості, більше того – серйозності [278].

Роботи радянських сатиризнавців можна розділити на три групи: розвідки щодо сатири як жанру, дослідження «правильної» іноземної та вітчизняної сатири дореволюційного періоду та історико-літературні огляди радянської сатири [359]. В цих роботах, по-перше, доводиться спадковість між, наприклад, сатирою М. Гоголя, Ф. Рабле та сучасною радянською (наприклад, роботи Г. Поспелова [343], М. Бахтіна [253] тощо). Це, з одного боку, створювало враження традиційності офіційних сатири та гумору СРСР. З іншого – підкреслювало, що тепер сатира має реальний шанс поборотися за нове життя. При чому народність сатири, яка тепер легалізована владою, мала підкреслити народність самої влади. Але попри таку спрямованість цих наукових розвідок, дослідження сатири як складного соціокультурного явища створювало ґрунт для розробки нових методологічних прийомів та концептів, які потім знайшли застосування у світовій науці. Наприклад – концепт карнавальної культури М. Бахтіна. Багато досліджень було

присвячено сатиричним виданням, адже, з одно боку, вони діяли в контексті преси, а з іншого – соціально спрямованого радянського гумору. Саме тому в дослідженнях Г. Скороходова [354], Л. Єршова [289], В. Вакурова [261], Ю. Борева [260] сатиричні видання показані як дієвий інструмент партії в боротьбі проти окремих недоліків радянського суспільства та зовнішніх ворогів.

Сучасні дослідники ставлять під сумнів наявність в радянському суспільстві сатири в традиційному розумінні цього слова [340; 341]. Є. Добренко, приходять до висновку, що прояви радянської сатири взагалі майже не відповідали поняттю комічного: вона була не смішна, санкціонована владою, не боролась зі страхом, а інколи сама його створювала в пропагандистських цілях, не руйнувала, а створювала соціальну ієрархію [284]. Підцензурна сатира в СРСР існувала, але отримала нові соціально-політичні функції. Більшість дослідників зазначає, що сатира та інший політичний гумор в СРСР були обмежені тематично: вони не мали змоги критикувати всю радянську систему, а тільки конкретні її прояви [341]. Втім, з періоду «Відлиги» сатира латентно почала протиставляти себе владі [343].

Як і в дослідженнях радянської преси існує величезна кількість робіт, присвячена дослідженню образів в сатиричних та гумористичних виданнях [365]. Те саме й стосується найбільш популярного в сучасних дослідженнях загальнорадянського журналу «Крокодил». Роботи Л. Лихачової, А. Яковлева [321], та інших дослідників присвячені відображенню образу зовнішнього ворога, шкідників в економіці, чиновників тощо. В багатьох працях попри зауваження, що сатиричні журнали знаходились під пильним контролем з боку партії, надалі спостерігається довірливе ставлення до створюваних образів, відмічається тісний зв'язок їхньої специфіки та радянських реалій. Відстоюється думка, що сатирики просто брали найхарактерніші факти та тенденції з реального життя, типізували їх (співвідносили із відповідними категоріями, наприклад: шкідник, хабарник, бюрократ, формаліст) [284]. Але,

наприклад, І. Каспе [306, с. 160] та Є. Добренко характеризують образи в радянській сатирі як конструкти. Так, Є. Добренко зазначає, що радянська сатира радше не типологізувала реальність, а стереотипізувала її [284], доводячи деякі прояви радянської дійсності до абсурду (як, наприклад – формалізм та бюрократичне буквоїдство).

Взагалі «Крокодил», як найпопулярніший сатирично-гумористичний журнал радянської доби (а деякий час й єдиний), привертає особливу увагу дослідників. Так, О. Киянская, Д. Фельдман [308], І. Нікулін [335] розглядають цей журнал як взірць для йому подібних. «Крокодил» досліджують як видання, яке увібрало в себе риси всієї радянської сатирико-гумористичної публіцистики. Науковці розглядають особливості впливу на журнал авторського колективу, взаємовідносини із партією тощо.

На противагу цьому, республіканським сатиричним виданням, й журналу «Перець» зокрема, приділено мало уваги. Це можна пояснити тим, що доволі важко відрізнити місцеву специфіку республіканських сатири та гумору від загальнорадянських тенденцій. В дослідженнях української радянської сатири та гумору слід виділити роботи Н. Віннікової [264], Н. Романішиної [349], О. Шумейко тощо. Ці роботи відрізняються літературознавчою та мовознавчою спрямованістю. Дослідники зазвичай не ставлять проблеми, а що «українського» в офіційній сатирі та гуморі Радянської України.

Слід зазначити, що праць, присвячених аналізу журналу «Перець» як історичного джерела, практично немає. В основному цей журнал досліджували філологи, зосереджуючись на мовних засобах, засобах комічного тощо [317; 318]). Історики, що досліджували розвиток офіційного періодичного друку Радянської України, інколи використовували «Перець» як один з прикладів радянської преси або як джерело, в якому відображались певні тематики [267; 295].

1.2. Джерельна база роботи.

Найголовнішим джерелом у дослідженні став сам журнал «Перець», адже він був друкованим органом, який репрезентував офіційну сатиру та гумор, а отже, є джерелом з дослідження офіційного гумористичного дискурсу.

В процесі дослідження було опрацьовано інші джерела різних видів. Їх можна типологізувати за походженням та призначенням на кілька груп: постанови ЦК КПРС та ЦК КП(б)У, справочинна документація, статистичні матеріали, періодичні видання, джерела особового походження тощо.

До партійних документів віднесли джерела, які відображають політику партії відносно діяльності преси [51, арк. 148-149], ідеологічної роботи, мети гумору в радянському суспільстві. Серед інших – це постанови та рішення пленумів ЦК КПРС [139] та ЦК КПУ [47, арк. 2-4], матеріали обговорення первинними партійними організаціями окремих питань (особливо – обговорення статті в газеті «Правда» 1951 р.) [36], стенограми виступів партійних керівників перед діячами преси [37; 38] тощо. Зважаючи на те, що журнал «Перець» видавався при ЦК КПУ, використання джерел цієї групи дозволило встановити один з найважливіших контекстів діяльності журналу – політико-ідеологічний контроль за «Перцем» з боку партії. Ці документи були приводом до актуалізації в журналі тих чи інших тематик, регламентували діяльність видання. Аналіз різниці між партійними постановами та змістом журналу дозволив вивчити процес концептуалізації владних директив на рівні сатирично-гумористичного видання, з'ясувати, наскільки зміст журналу відповідав політиці партії.

Зважаючи на те, що журнал «Перець» видавався при ЦК КПУ, згідно з постановами партії вирішувались також поточні справи видання: кадрові питання, збільшення чи зменшення тиражу, об'єму «Перця», ціни за номер тощо [29, арк. 25-26; 33, арк. 396; 44, арк. 21-22; 45, арк. 29-30], протоколи засідань первинних партійних організацій [36], матеріали про поліпшення

роботи журналу [29, арк. 1-2, 22, 25-26.], окремих відділів та технічної реконструкції видавництва [58] тощо.

Постанови партії щодо діяльності журналу «Перець» [139], преси та літератури взагалі [123] інколи друкувались в періодичних виданнях, таких як газета «Правда» чи «Літературна газета». Подібні публікації означали, що надруковані постанови були призначені для широкого загалу. Це вказувало на їхню особливу роль чи важливість приводу для них. Подекуди такі публікації не містили прямих посилань на рішення партійних органів, але відображали політику партії. За свідченнями працівників сатиричних видань, передовиці в газеті «Правда» були для них рівнозначні директивам [81].

Частина партійних документів опублікована [102; 123; 139], частина знаходиться в Центральному державному архіві громадських об'єднань у Києві (Ф. 1).

При аналізі діяльності журналу «Перець» велику роль грає справочинна документація. Передусім – це організаційно-розпорядча, звітна документація та офіційне листування.

Організаційно-розпорядча документація партійних органів та редакції журналу «Перець» включає: тематичні плани [13], проекти-завдання до редакції, проекти спеціальних випусків, присвячених радянським святкам чи окремим темам (наприклад – спеціальні посівні випуски [23]), накази по редакції журналу «Перець» та видавництву «Радянська Україна» [3453, арк. 25; 54; 55; 60]. Вони допомагають дослідити процес планування змісту журналу; розкривають роль партійних органів, редакційної політики, особистої творчості авторів та читацьких запитів в процесі творення «Перця». Організаційно-розпорядча документація розкриває проблеми повсякденної роботи журналу та видавництва «Радянська Україна». Ця інформація дає змогу зрозуміти, як ці проблеми вирішували та як вони впливали на розповсюдження журналу, його популярність серед населення тощо. Також за цими джерелами можна зрозуміти ставлення партійних

органів до журналу, роль, яку вони відводили для нього в радянському суспільстві тощо.

До звітної документації, використаній в дослідженні, слід віднести звіти головного редактора про діяльність журналу [15; 47], отримання редакційної пошти [24], доповідні записки, довідки про надходження до редакції листів трудящих разові тиражі, зв'язок журналу із читачами, інформаційні огляди [21; 11; 17; 49; 50, арк. 6; арк. 123, 129]. Ці джерела також розкривають багато аспектів процесу творення журналу. Вони дозволяють дослідити, на що передусім звертали увагу члени редколегії «Перця» у своїх звітах: на розважальну чи соціально-політичну компоненту журналу? Звіти обкомів партії щодо виконання постанов партії відносно діяльності преси та видавництв [40, арк. 53-56, 160, 337, 367] побіжно надають інформацію щодо діяльності журналу «Перець». За допомогою цих джерел ми з'ясували, яким було ставлення до гумору в пресі, чи намагались його впроваджувати у видання із негумористичним змістом тощо.

Наступною групою справочинної документації є офіційне листування між центральними та підзвітними їм установами. Особливо це стосується листів-запитів, листів-відповідей адресатами та адресантами яких виступали ЦК КПРС, ЦК КПУ [46, арк. 2; 51, арк. 38; 52, арк. 120-124, 191], Головліт (Головне управління в справах літератури та видавництв), відділ агітації та пропаганди при ЦК КПУ [12; 47, арк. 30; 59, арк. 8], видавництво «Радянська Україна» [56; 58], редакція журналу «Перець», його головний редактор [44, арк. 60]. Були використані епістолярії між редакцією журналу «Перець» та іншими виданнями, зокрема – журналом «Крокодил» [1], газетою «Правда» [3] тощо. До цієї групи джерел також варто віднести листи позаштатних авторів, які прагнули надрукувати окремі свої твори в журналі «Перець» [7]. Цей різновид джерела надає цінну інформацію про стосунки між різними суб'єктами, які були причетні до творення журналу та інших друкованих видань. Офіційне листування дозволило нам прослідкувати стиль спілкування між ними, встановити ієрархічний зв'язок між редактором

журналу, авторами «Перця», редакторами інших видань. Переписка між редакцією «Перця» та іншими суб'єктами допомагає встановити, за допомогою яких заходів підтримувались стосунки між ними. Листування між головним редактором «Перця» та його потенційними авторами дозволяє з'ясувати, як сприймався журнал авторами гуморесок та фейлетонів, що мотивувало письменників та художників надрукувати в «Перці» свої твори. Листування між гумористами та головним редактором «Перця» вказує, наскільки журнал був для авторів пріоритетним, порівняно із іншими виданнями, як працівники преси ставились до гумору в пресі. При аналізі цього різновиду джерела необхідно було брати до уваги його специфіку, адже стиль листа, його зміст та спрямованість залежить від автора та контексту створення [379]. Втім, ця специфіка допомагає порівняти сприйняття «Перця» в різних контекстах. Офіційні листи були посередниками у вирішенні важливих питань стосовно публікації в журналі окремих фейлетонів, карикатур та інших творів, питань щодо зміни тиражу, розповсюдження «Перця», контролю за журналом «Перець» з боку партії, засудження «небажаних публікацій» в «Перці» їхніми адресатами тощо. Більшість офіційних листів не опубліковано та зберігається в двох архівах – Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 1, 243) та Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (Ф. 668).

До окремої групи справочинної документації слід віднести джерела, які відображають діяльність органів цензури. Це довідки щодо стану попереднього контролю за друкованою продукцією УРСР [41, арк. 16], доповідні записки щодо цензурних втручань до книжно-журнальної продукції республіки [31, арк. 18, 21-22, 65, 75-76, 77, 245; 45, арк. 14], текстові зведення вирізів попередньої цензури [30; 34, арк. 80; 39, арк. 212, 247, 445; 42, арк. 250, 265-266], висновки Головліту щодо вилучених з друку творів (серед яких ті, що планувалось надрукувати в журналі «Перець») [39, арк. 70, 76], інструкції щодо порядку цензорського контролю [88], циркуляри

Головліту [78] тощо. До цієї групи джерел слід також віднести документи органів, які також були причеті до контролю за змістом журналу «Перець». Наприклад – документи політвідділу Міністерства закордонних справ УРСР, який мав контролювати сюжети журналу, присвячені зовнішньополітичній тематиці [35, арк. 367-369]. Ця група джерел дозволяє нам прослідкувати, якими були методи політико-ідеологічного контролю за книжно-журнальною продукцією, й за журналом «Перець» зокрема. Свідчення про цензорські втручання дозволяють прослідкувати, в яких випадках творчість авторів «Перця» не відповідала офіційній ідеології, коли органи цензури особливо уважно стежили за діяльністю журналу й з яких причин; з'ясувати, як гумористичний зміст видання впливав на ретельність контролю цензорів; якими були межі особистої творчості авторів тощо. Порівняння цензорських втручань в зміст журналу «Перець» та інших видань дозволить з'ясувати, наскільки «Перець» був «взірцевим» радянським виданням. При аналізі цих джерел слід враховувати, що більшість «ідеологічних хиб» виправлялись безпосередньо в редакції під час контролю особистого цензора або головного редактора. Ці виправлення, як правило, або не потрапляли до звітних документів органів цензури, або фіксувались в документах, які підлягали знищенню через певний термін [40, арк. 22.]. Тому про первинні виправлення змісту можна дізнатись хіба що з джерел особового походження (наприклад – з мемуарів), або з чернеток творів, які виправляв головний редактор. Ми маємо в своєму розпорядженні виправлення, які були здійснені вже безпосередньо Головлітом. При аналізі документів, які відображають процес цензорського контролю, слід брати до уваги можливі неформальні стосунки між цензорами, представниками партійної влади та робітниками журналу «Перець» [63]. Подекуди вони могли ставати приводом для порушення порядку політико-ідеологічного контролю за діяльністю редакції й не потрапляння до офіційних джерел фактів непорозумінь між працівниками журналу та контролюючими органами.

В дослідженні також були використані статистичні матеріали. По-перше, це статистика, яку збирали самі працівники журналу «Перець» стосовно листів, які надійшли до редакції журналу [16], кількості покараних об'єктів критики журналу [2; 18]. Цей різновид джерел можна також віднести до звітної документації, адже статистичні дані збирались для демонстрації результативності журналу як соціально вагомого видання. За інтенсивністю збору таких свідчень можна судити як працівники журналу особливо прагнули матеріалізувати силу свого гумору. Слід враховувати, що нам не відомо, яким чином працівники журналу збирали статистичні дані, якими джерелами користувались. Тому слід ставитись до них доволі обережно. До цієї групи джерел також слід віднести статистику бюджету, кількості працівників і зарплатні журналу «Перець» та інших видань [48, арк. 10]. Ці дані дозволяють нам з'ясувати, яке місце за формальними показниками займав журнал «Перець» в медіапросторі Радянської України. За змінами тиражу та заробітної платні можна прослідкувати, як змінювалось ставлення радянської влади до журналу [360, с. 175].

Наступною групою джерел є виступи працівників «Перця» на конференціях, наприклад – на нарадах гумористів [14], редакторів газет та журналів [32; 61], з'їздах, матеріали конференцій та семінарів працівників сатиричних видань [1], виступи перед майбутніми сатириками [72]. Цю групу джерел не можна однозначно віднести до звітної чи організаційно-розпорядчої документації. За своїм характером вона містить ознаки цих груп. В своїх доповідях гумористи звітували про діяльність «Перця», ділились своїм досвідом як треба «бити сатирою» з колегами та молоддю. Характерною рисою цих джерел є публічність висловлювання своїх, або ретрансляція загальноприйнятих поглядів на гумор та журнал «Перець». Виступи працівників журналу дозволяють з'ясувати, із чим асоціювався передусім «Перець»: із пресою чи гумором? Наскільки ці контексти діяльності журналу відрізнялись або доповнювали одне одного? Це дозволяє також розглянути роль та місце сатирико-гумористичних видань в

радянському суспільстві, процес їхньої інституалізації, входження до різних дискурсів тощо.

Справочинна документація, документи органів цензури, статистичні матеріали, тексти виступів працівників «Перця» знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 1, 243) та Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (ф. 668).

Цінним джерелом для нашого дослідження стала преса. Наприклад, в деяких виданнях передруковувати твори «Перця». Це є важливим свідченням подальшого розповсюдження текстів та карикатур журналу [див. напр. 85]. Аналіз цього явища дозволяє прослідкувати, яке місце займав журнал в пресі Радянської України, наскільки він був авторитетним. Інколи в самому «Перці» друкували свідчення, важливі для аналізу його діяльності. Наприклад, некролог, присвячений головному редактору «Перця» – Ф. Маківчуку [62]. Аналізуючи ці свідчення, слід враховувати специфіку некрологу як текстового жанру. Крім того, через образ Ф. Маківчука, працівники журналу намагались конструювати також і образ «Перця», адже цей головний редактор очолював видання протягом кількох десятиків років.

В дослідженні також були використані джерела особового походження. Передусім – листи читачів до головного редактора «Перця» [8; 9], особисті документи головного редактора журналу «Перець» [10] (характеристики, анкетні дані тощо), листування між головним редактором та авторами журналу [4]. Здебільшого ми використовували листування Ф. Маківчука, який перебував на посаді головного редактора журналу найдовше. Це листування носить змішаний характер, адже з багатьма авторами Ф. Маківчук товаришував й деякі листи є особистими (наприклад, вітання зі святами). В інших випадках головний редактор обговорював з тими ж авторами теми для фейлетонів, що характерно для ділового листування. Особливо слід виділити листи до Ф. Маківчука від постійних авторів журналу О. Ковіньки [4] та В. Чимериса [6], С. Олійника [5]. Цінну інформацію містять листи від читачів

«Перця» до його головного редактора. Ці джерела дозволяють реконструювати зворотній зв'язок між творцями журналу як адресантами та читачами як адресатами. Зокрема: як сприймався зміст журналу читачами «Перця», чи були якісь проблеми із отриманням журналу реципієнтами, чи намагались читачі виявляти ініціативу у написанні творів до «Перця», якою була подальша доля текстів та зображень журналу, чи намагались читачі переповідати їхній зміст тощо. Особисте листування між головним редактором та потенційними авторами журналу дозволяє з'ясувати національні та політичні погляди авторів «Перця», неформальні стосунки між творцями журналу, мотиви гумористів публікуватись в «Перці». Аналізуючи ці джерела, слід пам'ятати, що форма та зміст листа залежить від мети його написання, бажання автора її досягнути. Саме тому в багатьох випадках автори могли прагнути відповідати очікуванням головного редактора й зображати журнал в листах таким, яким його хотів бачити керівник «Перця».

Окрім листів до редакції журналу були використані листи читачів до газети «Правда України» [33, арк. 414] та до генсеків СРСР [45, арк. 49], в яких також містились відомості щодо проблем розповсюдження журналу «Перець». Проте автори листів до газети «Правда України» писали в основному про це видання, а щодо «Перця» зауважували лише побіжно, тому вочевидь для них цей журнал був другорядним. Це впливало на специфіку відображення журналу.

Серед інших джерел особового походження слід важливими є спогади працівників «Перця» та інших сатирико-гумористичних видань, зокрема фейлетоніста «Перця» В. Бойка [63] та карикатуриста «Крокодила» – Б. Єфімова [81]. Ці джерела дозволяють реконструювати процес творення сатирико-гумористичних журналів від обрання сюжетів для текстів та карикатур, шляхів порозуміння із цензорами до сприйняття журналу серед працівників преси та читачів. Ці джерела мають свою специфіку, яка характерна для всіх мемуарів та спогадів [352, с. 227-228]: плутанина фактів

через великий проміжок часу, який минув з моменту описаних подій, часткове пригадування, вплив на мемуариста актуальних подій та сучасного дискурсу тощо. На характер описання подій впливає також особистість автора: його погляди, професія. Втім, зважаючи на те, що саме особистість авторів сатирико-гумористичних видань має велике значення при аналізі їх творів, то специфіка мемуарів надає додаткові можливості для комплексного аналізу офіційного гумору в СРСР.

До джерел особового походження також слід віднести матеріали усної історії та анкетування серед колишніх громадян Радянської України. Усна історія дозволяє прослідкувати різницю в сприйнятті текстів та карикатур журналу «Перець» в різних регіонах України, з'ясувати, наскільки журнал був популярним порівняно із іншими виданнями, різновидами гумору, якими були контексти розповсюдження текстів та карикатур журналу «Перець». З метою дослідити функціонування в соціокультурному середовищі Радянської України текстів та карикатур журналу «Перець», протягом 2008-2016 рр. авторкою було зібрано 50 глибоких інтерв'ю та 50 анкет колишніх громадян УРСР та інших радянських республік. Респонденти були різного віку, соціальних категорій та проживали в різних областях Радянської України. Питання до респондентів стосувались гумору в суспільстві УРСР, гумористичних вподобань громадян, популярності «Перця» та інших сатирико-гумористичних видань, шляхів їх потрапляння до респондентів, читання та переказу змісту «Перця», сприйняття його основних образів та тематик тощо.

Зважаючи на те, що одним із завдань дослідження є вирішення проблеми співіснування офіційного гумору (на прикладі «Перця») та неофіційного (на прикладі радянських політичних анекдотів), до переліку питань глибоких інтерв'ю та анкет були додані питання щодо розповсюдження та сприйняття громадянами УРСР радянських політичних анекдотів. В окремих випадках були зібрані окремі інтерв'ю, які стосувались виключно розповсюдження радянських політичних анекдотів [277, с. 173].

Матеріали усної історії та анкетування мають ряд недоліків, спільних із мемуарами та спогадами. По-перше – аберація пам'яті респондентів. По-друге, усна історія допомагає дослідити лише відносно близький до сьогодення період. Період до 1960-х рр., наприклад, відбивається здебільшого в письмових джерелах та «згадках про згадки» респондентів.

Вказані джерела особового походження переважно знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 1) та Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (ф. 668). Деякі листи від авторів «Перця» до його головного редактора опубліковані в самому журналі [див. напр.: 62]. Матеріали усної історії та анкети транскрибовані та знаходяться в особистому зібранні авторки. Використані в дослідженні мемуари опубліковані [63; 81].

Одним із завдань дослідження є порівняння офіційного та неофіційного гумористичного дискурсів (на прикладі радянських політичних анекдотів). Тому окремо варто виділили джерела, які містять фольклорні тексти, а також відображають їхнє функціонування в соціокультурному середовищі Радянської України. Серед цих джерел слід виділити: джерела особового походження (щоденники [82; 143], мемуари, особисті колекції анекдотів [245] тощо), друковані збірки анекдотів, періодичні видання тощо.

Аналіз щоденників та мемуарів дозволяє нам не тільки ознайомитися з фольклорними текстами, що містяться у них, а також дослідити історію поширення радянських політичних анекдотів, думку авторів щодо політичного фольклору, рівень їхньої політичної свідомості, їхні політичні погляди, вплив останніх на вибір автором політичних анекдотів та ін.

Іноді радянські політичні анекдоти можна зустріти в періодичних виданнях, що виходили або закордоном [144] за радянських часів, або сьогодні [135], коли радянські політичні анекдоти використовуються задля ілюстрацій радянських реалій.

Одним з основних джерел є збірки радянських анекдотів, опубліковані після 1991 р. [напр.: 89; 91]. Окремі з них це опубліковані особисті колекції

радянських політичних анекдотів [напр.: 71; 124]. Деякі збірки видані за часів радянської влади за кордоном мігрантами з СРСР. Інколи ми можемо лише здогадуватись, хто є автором-складачем збірки. Наприклад, можна припустити, що автором збірки «Антисоветские анекдоты (борьба народной пропаганды с большевистской)» [65], виданої в Буенос-Айресі після Другої світової війни, може бути О. Музиченко. Він є автором аналогічної збірки, що розповсюджувалась на території України часів окупації [327, с. 32]. В іншому випадку автор відомий, ми знаємо його політичні погляди, факти з біографії, відомості щодо його національної ідентичності [128].

Отже, опрацьовані джерела є цілісним комплексом, який представляє репрезентативну джерельну базу. Вона дозволяє дослідити умови створення текстів та зображень журналу «Перець», його сприйняття серед різних верств суспільства, основний зміст журналу, циркулювання творів «Перця» в соціокультурному середовищі Радянської України, порівняти зміст журналу із неофіційним гумором на прикладі радянських політичних анекдотів.

1.3. Методологія і методи дослідження.

Існування журналу «Перець» відбувалось в кількох контекстах. Серед них: функціонування гумору в радянському суспільстві, діяльність преси та її взаємодія із владою, розвиток літератури в Радянській Україні тощо. Саме тому в основу методології даної роботи було покладено соціокультурний підхід, який передбачає уявлення про суспільство як складний соціокультурний об'єкт, структура якого обумовлена історично накопиченим соціокультурним досвідом діяльності, поведінки та взаємодії людей, який забезпечує ретрансляцію соціального досвіду з покоління у покоління і утворює гнучку сукупність зв'язків між людьми. Соціокультурний підхід дозволяє здійснювати рефлексію щодо механізмів продукування, підтримки і зміни людьми елементів і структур своєї життєдіяльності, культури, пояснити механізми перетворення індивідуального досвіду у соціально

значущий тощо [250, с. 90]. Згідно з А. Ахієзером, людину в історичному контексті необхідно розглядати як складний об'єкт, носія культури та суспільних відносин. На підставі цього підходу можна сформулювати проблеми, які виходять за рамки методології однієї дисципліни. Це обумовлює необхідність застосування міждисциплінарного підходу [346; 347].

Міждисциплінарний підхід дозволив ставити проблеми, що спочатку підіймалися в рамках інших дисциплін, вирішувати їх на основі методик, принципів, вироблених цими дисциплінами, розробляти новий інструментарій, орієнтований на переосмислення поставлених в межах історичної науки проблем, формувати нові наддисциплінарні поля [311, с. 27-29]. В цьому дослідженні були використані прийоми та підходи, результати конкретних досліджень, здійснених в рамках таких дисциплін як літературознавство, мовознавство, філософія, культурологія, психологія, соціологія, антропологія, фольклористика; таких міждисциплінарних галузей науки, як імагологія, кліометрика тощо.

Задля кращого розуміння природи гумору, необхідно застосування праць культурологів та теоретиків комічного. Гумор – це позитивна емоція, яку в соціальних контекстах зазвичай викликає когнітивний процес оцінки, що включає сприйняття жартівливого, несерйозного неспівпадіння [326, с. 51; 426, р. 5-7]. Згідно з лінгвістичною теорією В. Раскіна, в тексті повинні відбутись послідовно дві протилежні ситуації, при чому гумористичний ефект досягатиметься, якщо інтерпретатор жарту зможе швидко спіставити ці дві ситуації та зрозуміти їх несхожість [310; 388]. Чим більш неочікуваною є розв'язка, тим більшим є сміховий ефект [396]. Ця теорія була розвинута філологом С. Аттардо, який сформулював загальну теорію вербального гумору, згідно з якою гумор розглядається як мультимодальний текст, такий як театральна вистава [386].

Нами були розглянуті роботи, в яких розглядаються різновиди гумору: сатира, іронія, сарказм тощо [299, с. 25-36; 326, с. 8]. З Фрейд розділяв гумор

(як доброзичливу веселість) та дотепність (як сміх, не позбавлений гостроти та агресії) [370, с. 35; 416]. За цією ж схемою деякі дослідники виділяють гумор та сатиру [314, с. 36-37]. Поширеною є класифікація, згідно з якою комічне є узагальнюючим поняттям, що об'єднує гумор (доброзичливі дотепи), сатиру (агресивні) тощо [380, с. 6]. Але в цьому дослідженні ми будемо дотримуватись думки Д. Лонг та А. Грасера, що саме гумор є узагальнюючим явищем, яке можна розділити на види за метою та засобами застосування на іронію, сатиру, сарказм, гру слів тощо [413, р. 35-60].

Політичний гумор можна визначити як акт соціальної комунікації, метою якого є досягнення комічного ефекту через помічання та оцінку неспівпадіння в сфері стосунків різних соціальних груп в процесі управління державою [299; 392; 397]. Враховуючи широкі соціокультурні функції гумору та майже всеохоплюючий характер політики, функції політичного гумору включатимуть в себе: рефлексію по відношенню до політичного дискурсу, конструювання ідентичностей, в тому числі через дихотомію «ми» та «інші», висловлювання свого ставлення щодо існуючого політичного статус-кво, компетентності чи дій політичних та державних діячів [392].

Офіційний політичний гумор в радянському суспільстві слугував засобом агітації та пропаганди. Але сатира також мала критикувати недоліки радянського суспільства. Тому гумор «Перця» спрямовували й на представників радянської влади. Для розуміння соціокультурних функцій політичного гумору методологічно важливими є напрацювання політолога Д. Пейлетса. Дослідник доводив, що попри націленості політичного гумору на можновладців, він також сприяв продовженню терміну їхньої влади. Це відбувалось через нівелювання конфліктів та розсіювання спротиву по відношенню до представників влади [417, р. 484].

Для оцінки впливу політичного гумору на соціокультурне середовище Радянської України, були використані теорії, які розкривають зміст такого явища як «розсіяний спротив». Згідно з теорією повсякденного спротиву антрополога Дж. Скотта є чотири критерії «справжнього» спротиву: він має

бути колективним та організованим, а не приватним та дезорганізованим; він має бути принциповим та самовідданим, а не опортуністичним та егоїстичним; він повинен мати революційні наслідки і має заперечувати а не виправдовувати існуючий порядок [421; 422; 423]. Відповідно рутинний, або повсякденний спротив має ознаки, протилежні критеріям справжнього спротиву. Застосування «зброї слабких» – повсякденного спротиву особливо поширено в традиційних авторитарних спільнотах, де відкритий протест і незгода з владою грубо присікаються жорстокими репресіями по відношенню до протестуючих. Тому підлеглі обирають інші шляхи спілкування з пануючими – повсякденні, непримітні форми опору: дрібні крадіжки, самоволки, тяганину, ухиляння, глузування над владою, «швейковщину» й т. ін. Форми такого спротиву – дрібний саботаж, удавання, приховані глузування над владою. Одним з проявів повсякденного спротиву в радянському суспільстві був політичний гумор в багатьох його проявах [291].

В радянському суспільстві влада відводила гумору роль зброї, за допомогою якої потрібно викорінювати недоліки в радянському суспільстві та принижувати зовнішніх ворогів. Тож офіційний гумор повсякденно чинив спротив цих двом явищам, не застосовуючи зброї реальної. Офіційний політичний гумор був не тільки проявом повсякденного спротиву, а й стимулював цей різновид соціальної діяльності як альтернативу справжньому спротиву, адже через сміх знімав напруженість в суспільстві. Цей «розсіяний» спротив (повсякденний спротив за Дж. Скоттом, або пасивний спротив за Х. Арендт [246, с. 266]) відповідає концепції «множини спротивів» філософа, культуролога та історика М. Фуко. За цією концепцією «множина спротивів» є ознакою «розпорошеної» влади, яка не виходить з якогось єдиного центру [372, с. 193-197; 299, с. 12].

Для визначення ролі політичного гумору в радянському суспільстві та особливості сприйняття гумористичних творів були використані напрацювання такої дисципліни як психологія гумору. Зазвичай дослідники суспільної природи комічного досліджують гумор взагалі. Але деякі теорії

міжособистісних функцій гумору можуть бути застосовані і до комічного з політичним забарвленням. Такого роду гумор може використовуватись в якості механізму для дослідження свого соціального оточення і з'ясування політичних поглядів оточуючих [407; 326, с. 146]. Так, якщо ми не впевнені в реакції співрозмовника на наші ідеологічні вподобання, можна виявити його думку більш «несерйозним» засобом: шляхом розповіді доречного політичного жарту. Якщо реакція співрозмовника буде негативною, то збиток в стосунках буде не таким значним, як за прямого висловлення політичних поглядів, адже це «просто жарт». Тобто діє механізм зняття відповідальності [326, с. 148] за смислове навантаження політичного жарту.

Описаний вище механізм стає в нагоді й під час передачі свого незадоволення чи «викриття» об'єкту гумору. Несерйозність та неоднозначність жарту пом'якшує можливий конфлікт через трансляцію такої інформації, а отже за неї важко помститися. Якщо ж реакція на політичний жарт буде позитивною, то це може стати першим кроком від соціальної гри до створення соціальної групи, в тому числі й за політичними вподобаннями. В цьому випадку гумор відіграватиме роль фактора, який (за Г. Файном) підтримує згуртованість цієї групи, її ідентичність, створює специфічні культурні практики, що стають повсякденними ритуалами [401, р. 315-318; 326, с. 151]. В ці практики входитиме розповсюдження жартів, зрозумілих тільки членам цього колективу, своєрідний контекст ретрансляції витворів гумору тощо. Для таких груп стають спільними об'єкти обговорення чи висміювання, через гумор починають концептуалізовуватись певні політичні теми.

Гумор також може слугувати для вираження агресії, щоб відчувати триумф і свою перевагу над тим, кого або що ти висміюєш, згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда і теорією зверхності/приниження Т. Гоббса, Ч. Грунера [326, с. 67-80], А. Раппа [419, р. 12-45]. Відповідно до теорії встановлення та закріплення статусу (Р. Козер, Д. Робінсон, Л. Сміт-Левін) [326, с. 149], вищестоящий висміює нижчестоящого для позначення

своїї переваги. Так, незгодні зі своїм політичним статус-кво можуть в межах соціальної гри, опосередкованої трансляцією жартів, поставити себе над людиною із вищим соціальним статусом, із більшими владними повноваженнями. Але з іншого боку, політичний гумор, на думку Д. Лонг та А. Грассера, може виступати як механізм встановлення соціальних норм та контролю, які відбуваються шляхом висміювання зовнішньої групи, чи членів своєї, які з точки зору панівної ідеології чи групової ідентичності, відзначаються девіантною поведінкою [413, р. 37-38]. Серед інших функцій гумору є зняття напруги, стресу тощо [326, с. 322-324].

Враховуючи те що гумор є частиною комунікаційного процесу, були використані напрацювання філософів, які розглядали суспільний вимір цього феномену. Наприклад, А. Бергсон наголошував на соціальній природі сміху та гумору [255, с. 16-18]. О. Пи-Сунер зазначає, що політичний гумор, вилучений з часових та просторових меж свого творення й розповсюдження, втрачає гостроту та є ефемерним явищем [418, р. 182]. Це означає, що визначну роль в специфіці політичного гумору грають його адресанти та адресати, в ролі яких можуть виступати як конкретні персоналії, суспільні процеси, так і деякі абстрактні поняття.

Задля аналізу емоційного наповнення гумористичних творів журналу «Перець» була використана теорія емоційного режиму В. Редді. Виразом офіційної сторони суспільного життя була демонстрація лояльності до влади шляхом вираження своєї довіри до неї, участі в громадських ритуалах, засвоєнні офіційного лексикону, виявленні потрібних емоцій в потрібний час [420; 427 р. 107]. В. Редді вважав, що такий режим допоміг встановити певну «домовленість» між громадянами та владою задля досягнення стабільності існуючої системи.

В контексті розгляду питання, яку роль відігравав офіційний гумор в соціокультурному середовищі радянського суспільства й чому в решті решт він став популярним, необхідно звернутися до проблеми гегемонії, на якій зосереджується, зокрема А. Грамші [275, с. 227-228]. Концепцію цього

марксистського дослідника вивчав П. Андерсон, який інтерпретував поняття гегемонії як ідеологічне підпорядкування підвладних елітою, що дозволяє їй здійснювати владу за згодою [384, р. 5-80]. Незважаючи на те, що А. Грамші застосовував свою концепцію до буржуазного суспільства, й розглядав гегемонію буржуазії над робітниками, це поняття стали застосовувати для інших ситуацій [319, с. 48; 383]. Ключовою проблемою їх розвідок стало питання ефективності ідеології: наскільки підлеглі починають мислити поняттєвими категоріями панівного класу [319, с. 45]. Шлях проникнення цих категорій в здоровий глузд населення лежить через впровадження ідеології в основні суспільні інституції (наприклад, сім'я, профспілки тощо). І чим більше складається враження автономності цих інституцій від органів, які напряду займаються ідеологічним контролем, тим більший шанс на успіх. Політичний гумор в радянському суспільстві міг стати саме таким інститутом встановлення гегемонії.

Серед методологічно засадничих робіт для розуміння місця гумору в офіційній та неофіційній культурі посідають роботи філософа та культуролога М. Бахтіна. Ним були здійснені дослідження сміху як невід'ємного компоненту народної карнавальної культури, висунута гіпотеза монолітної серйозності офіційної культури тощо. Остання теза стала своєрідним каталізатором постанови проблеми щодо місця гумору в «монолітно серйозній» офіційній культурі радянського суспільства [253].

В дослідженні також були використані роботи філософів, які розробляли проблеми культурологічного осмислення феномену Іншого, в тому числі в межах науки про формування та відображення образів – імагології [339; р. 411, р. 17-32; 415]. Наприклад – праці Е. Гуссерля [280]. В роботах Ю. Лотмана [323; 324] розробляються питання семіотики. Інструментарій цієї дисципліни важливий в дослідженні образів, особливо, якщо в їх основі лежать стереотипи, закодовані за допомогою символів (лакун), що містяться в певних ментально-мовних структурах національного середовища [301; 330]. Дослідження Ю. Лотмана, П. Ф'юери та К. Ф'юери [403], П. Берка [391]

також стали методологічно засадничими для аналізу візуальної інформації журналу «Перець».

Специфіка офіційної радянської культури полягала в постійному цензорському контролі та слідуванню ідеології. Це спонукало авторів робити відсилки до «канонічних» текстів (робіт класиків марксизму, постанов партії тощо). Саме тому для аналізу меж особистої творчості авторів «Перця» були використані теорії р. Барта [252] та М. Фуко [372; 286, с. 45] щодо смерті автора.

Для аналізу текстів та зображень журналу «Перець» необхідна систематизація значної кількості інформації, яка міститься в журналі. Саме тому були використані кількісні методи дослідження, реалізовані за допомогою створення реляційних баз даних в рамках MS Access та за допомогою програм для контент-аналізу MAXQDA. Ці два інструменти є взаємодоповнюючими. Якщо контент-аналіз за допомогою MAXQDA дозволив провести частотний підрахунок найбільш розповсюджених категорій для контент-аналізу, то створення реляційної бази даних допомогло визначити контексти вживання цих категорій.

З огляду на те, що основна увага дослідження спрямована на гумористичний твір (текст чи зображення), то саме він і був узятий в якості одиниці контексту контент-аналізу. В якості одиниці рахунку була взята частота згадки певних категорій (персонажів, проблематик і ін.) [272]. Була сформована вибірка із текстів та карикатур журналу, що становить 2350 гумористичних творів, створених протягом 1941–1991 рр., що становить близько 6 % генеральної сукупності гумористичних творів «Перця» в зазначений період (близько 40 тис. гумористичних творів).

Журнал «Перець» являє собою цілісну інформаційну систему, що складається з частин (рубрик), які присвячені певним тематикам. Останні, в свою чергу, ієрархізовані згідно своєї значущості і, отже, висвітлені в різних частинах журналу (наприклад, найбільш актуальні теми висвітлювалися на обкладинках і на перших сторінках). Тому, незважаючи на те, що в якості

одиниць контексту було обрано тексти, вибірка складалася з номерів «Перця». Таким чином, вибірка з текстів, об'єднаних в журнали, дозволить аналізувати не тільки генеральну сукупність текстів журналу «Перець», а й сам журнал як інформаційний зріз за певний проміжок часу.

Для обробки і систематизації гумористичних текстів та зображень була створена база даних (далі – БД) в програмі СУБД MS Access «Тексти та зображення журналу «Перець» (2350 текстів та зображень). Для здійснення порівняльного аналізу офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів була створена реляційна БД «Радянські політичні анекдоти», до якої увійшли 2175 зібраних нами фольклорних текстів. З огляду на те, що одним із завдань дослідження є порівняльний аналіз офіційних і неофіційних гумористичних текстів, побудова баз даних, формалізація гумористичних творів відбувалися за аналогічними принципами.

Стрижневою сутністю БД став гумористичний текст. З нею пов'язані характеристичні сутності (тип зв'язку один-до-багатьох): «персонаж» і «проблематика». Таким чином, БД мають основні таблиці, що представляють характеристичну (динамічну) сутність – гумористичний текст і статичну (унікальну) інформацію про неї. У структуру основних таблиць обох БД входять поля, що містять інформацію про атрибутивні ознаки текстів: унікальний номер гумористичного тексту чи зображення, назва, розмір та ін.

З основними таблицями пов'язані допоміжні («Персонаж» і «Проблематика»), що представляють характеристичні сутності і, отже, динамічну інформацію. Так, в таблицях «Персонаж» і «Проблематика» обох БД вказуються безпосередньо самі персонажі і проблематики, а також їх місце в системі образів і проблематик джерел. Наприклад, для кращої систематизації інформації в полі «Персонаж вид» ми вказуємо персонаж «Сталін», «Персонаж підтип» – «Генсеки», «Персонаж тип» – «Радянське керівництво». У таблиці «Персонаж» також відведені поля, де зазначаються засоби маркування, роль у відображеному суспільному діалозі, місце в диспозиції «Свій-Чужий», місце по відношенню до інших персонажів (об'єкт,

суб'єкт), оцінка персонажа, його стать та ін. В обох таблицях, які представляють характеристичні сутності, також були введені поля «Псевдонім», в які заносилися клішовані фрази, що позначають ті чи інші персонажі та їхні дії. Поява в двох джерелах таких кліше може свідчити про взаємодію двох дискурсів: офіційного і неофіційного.

Застосування програми MAXQDA дозволило провести контент-аналіз 16 тисяч текстів журналу «Перець». Це приблизно 53 % від генеральної сукупності всіх текстів. Така велика вибірка майже виключає похибки, характерні при аналізі невеликої вибірки. MAXQDA допомагає також встановити зв'язок між категоріями контент-аналізу.

Підґрунтям даної роботи стало також дотримання принципу історизму, що дало змогу дослідити журнал «Перець» у соціокультурному контексті. З позицій цього підходу політичний гумор Радянської України на прикладі журналу «Перець» розглядався у розвитку, із врахуванням впливу на них різних обставин, зокрема – взаємовпливу офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів. Це дозволило виявити специфіку змін, котрі відбувалися. Даний принцип також обумовив дослідження журналу «Перець» в зв'язку з конкретно-історичною ситуацією, тобто крізь призму соціальної, психологічної, та політичної ситуації.

Слідування принципу системності дозволило структурувати велику кількість розрізнених фактів та протилежних суджень стосовно обраної проблематики, що дозволило виявити функціональний зв'язок між явищами, які на перший погляд можуть видатися непов'язаними один з одним.

Для вирішення конкретно-проблемних завдань дослідження використовувалися спеціально історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний.

Історико-генетичний метод дозволив розглядати властивості, функції та зміни досліджуваної реальності в процесі її історичного розвитку. В результаті, вдалося показати внутрішню логіку трансформації досліджуваних

образів, зміни в специфіці трансляції гумористичних текстів з офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів.

Історико-порівняльний метод дав змогу порівняти місце та роль журналу «Перець» та журналу «Крокодил», специфіку існування в соціокультурному середовищі видань із гумористичним та негумористичним змістом, особливості відображення тих чи інших образів та проблематик в офіційному гуморі та неофіційному, яким чином сприймалися тексти та зображення «Перця» громадянами різних регіонів Радянської України та різних соціальних груп, наскільки відрізнялось сприйняття мети «Перця» в залежності від контексту її формулювання тощо.

Історико-типологічний метод дозволив типологізувати тексти і карикатури журналу «Перець», радянські політичні анекдоти за тематиками, образами, розміром, часом створення тощо задля кращого розуміння їхнього змісту. Окрім того, аналізуючи сприйняття журналу «Перець» в радянському суспільстві була проведена типологізація контекстів згадки журналу.

Зазначені підходи та методи дозволяють проаналізувати функціонування текстів і зображень журналу «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України, дослідити умови їхнього створення, місце журналу в інформаційному просторі УРСР, проаналізувати зміст журналу, порівняти офіційний та неофіційний дискурс Радянської України, побачити ці процеси у динаміці, з'ясувати причини та наслідки змін і через широкі теоретичні узагальнення визначити їхню сутність.

РОЗДІЛ 2.

ЖУРНАЛ «ПЕРЕЦЬ» У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Для визначення місця «Перця» в соціокультурному середовищі Радянської України необхідно розглянути його функціонування до 1991 р.; визначити, як журнал співвідносився із офіційною (а отже «монолітно серйозній» за М. Бахтіним [253, с. 18]) культурою; як, з огляду на це, ставились до «Перця» представники влади та якою вони бачили мету існування журналу; проаналізувати, наскільки офіційне формулювання цієї мети відрізнялась від розуміння завдань «Перця» його керівниками та авторами; проаналізувати, який саме гумор повинен був репрезентувати журнал: «гумор-зброю» чи «гумор-розвагу»; охарактеризувати відносини працівників журналу «Перець» із представниками влади; визначити, як співвідносились особиста творчість авторів «Перця» із політикою партії; проаналізувати політико-ідеологічний контроль за змістом журналу й чи міг гумористичний формат журналу спричинити особливе ставлення до «Перця».

2.1. Становлення журналу «Перець» як головного сатиричного видання Радянської України.

Перший номер журналу «Перець» вийшов 1 травня 1941 р. в Києві [107]. Видання мало попередника – сатирико-гумористичний журнал «Червоний Перець», перший примірник якого побачив світ наприкінці 1922 р. в Харкові [302, с. 208]. З 1927 р. «Червоний Перець» почав виходити регулярно [262, с. 75-79], а саме – два рази на тиждень в якості додатку до газети «Вісті ВУЦВК». Випуски створювались під керівництвом В. Еллана-Блакитного, В. Чечвянського (головний редактор) та майбутнього активного діяча журналу «Перець» й класика радянських гумору та сатири – О. Вишні. Але гумористична критика на радянську повсякденність виявилась

небезпечною в роки, коли починався «Великий терор». Викриття таких суспільних пороків, як хабарництво, спекуляції, блат в 1929 р. було розцінено як «пасквіль, скерований проти творчої роботи, що її веде партія і робочий клас, будуючи соціалістичну Україну» [140], згідно з надрукованою в газеті «Комуніст» постановою ЦК КП(б)У. Іншими словами, журнал «Червоний Перець» був розцінений як своєрідний антимедіатор в суспільному дискурсі, адже подавав для читача «викривлену радянську дійсність». Незважаючи на те, що формально постанова стосувалась тільки 15-го номеру 1929 р. (всі примірники якого були конфісковані), невдоволення партії було спрямовано на весь журнал та його зміст в цілому, адже тією ж постановою було вказано переглянути весь склад редколегії. Дійсно, викриття журналом наведених вище пороків вказувало на можливість існування в суспільстві явищ, які не сумісні із соціалістичним ладом. Такі репресивні дії по відношенню до «Червоного перця» можуть бути свідченням кількох процесів. По-перше, «рік великого перелому» знаменував собою кінець відносної лібералізації в культурі 1920-х рр. Можливо, в цей період, з точки зору партії, агітаційна складова повинна була переважати над реалізмом, в тому числі й в сатирі, що виражалось в вимогах презентації радше радянського проекту в інформаційному просторі, ніж у висвітленні вад його реалізації.

Переглядом кадрів, які працювали в «Червоному Перці», не завершилась кампанія проти журналу. Із посиленням репресій в суспільстві, посилився тиск й на редколегію з працівникам. Багато хто був репресований, а в 1934 р. журнал було закрито [262, с. 75].

Відновлений журнал вже працював із більшим оглядом на постанови партії, що забезпечував головний редактор видання – М. Карпов. Тираж журналу складав 50 тис. примірників. Про попередника «Перця» не згадувалось (про це свідчить як перша стаття в журналі, в якій наголошувалось, що вийшов новий журнал [97], так і відлік років випуску, який розпочинався з 1941 р.). У мирний час журнал проіснував недовго. Вже в червні 1941 р. працівникам «Перцю» довелось переключатись у режим

військового часу. Попри масове закриття періодичних видань в Радянській Україні, «Перець» разом із журналами «На допомогу агітатору» та «Червоний хрест» продовжили випускати, згідно із постановою ЦК КП(б)У від 30 червня 1941 р. Разом із «Перцем» виходила також листівка «Перечниця», за характером творів схожа із журналом. Згодом видання було евакуйоване й тимчасово припинило свою роботу [52, арк. 7].

15 листопада 1942 р. редакція «Перця» поновила свою діяльність в Москві [53, арк. 9], де журнал виходив у 1943-1944 рр. [54, арк. 12]. На той час відповідальним секретарем був О. Я. Шушурін. Така увага виданню була зумовлена зацікавленням влади у гуморі як агітаційному, мобілізаційному та пропагандистському засобі [327, с. 32-33]. Випуски журналу із закликами до патріотизму, насмішками над ворогом переправляли на окуповані території, розповсюджували серед фронтовиків. В журналі, окрім творів штатних співробітників, друкували сатиричні твори бійців Червоної армії, частівки, анекдоти, в яких висміювались «фріци», «запроданці» тощо [напр.: 108, с. 5-6].

Випадок із використанням гумору «Перця» як мобілізаційного механізму був не поодиноким. Радянська влада влаштувала цілий проект зі збору фронтового фольклору, створення «псевдофольклору» (анекдотів, частівок, приказок, які писались «на замовлення» влади, але видавались за народний гумор). Такий «псевдофольклор» друкували й в «Перці» [327, с. 32-33]. Можливо, в контексті ідеологічної боротьби як альтернативу радянській сатирі в 1944 р. УПА також почала випускати сатиричне видання під назвою «Український Перець» [322, с. 201-202].

Після війни «Перець» поновив свою роботу в Києві. Відбулась і зміна відповідальних редакторів: замість Л. Паламарчука знову був призначений М. Карпов [55].

З 1945 р. журнал «Перець» випускався в двох варіантах: для східних областей України (по суті – для всіх областей, окрім кількох західних) та для «західних» (приєднаних у роки Другої світової війни) [33, арк. 396]. Обидва

видання виходили обсягом один друкований аркуш. «Перець» для східних областей виходив двічі на місяць й мав тираж 50 тис. примірників, а «Перець» для західних областей виходив один раз на місяць й мав тираж 20 тис. примірників [33, арк. 396]. Випуск двох варіантів «Перця» можна тлумачити як спробу формування та освоєння віртуального радянського простору [348, с. 54], до якого поступово включали й західні області України. Це був інструмент м'якої індоктринації «нових» радянських територій, адже «Перець» для Західної України мав свою специфіку. Його зміст будувався на чіткому протиставленні позитивного (радянського) та негативного (фашистського, польського, довоєнного, буржуазно-націоналістичного). Вочевидь, що вже звичні для Східної України випуски «Перця» з їхньою критикою дрібних недоліків, які за бажанням можна було б тлумачити як критику всієї системи, поки що не підходили поки що «інших» західних областей.

Для створення спецвипусків «Перця» було затверджено заступника головного редактора по західних областях [56, арк. 25-26]. Кілька співробітників журналу постійно перебували у відрядженнях до таких міст як Львів, Тернопіль, Станіслав, Дрогобич для збирання матеріалів [57, арк. 7]. Працівники «Перця» також намагались інтернувати нових співробітників із Західної України до роботи над журналом. Так, було командировано до Львова О. Козюренка. Він мав організовувати малювання для «Перця» серед місцевих художників [57, арк. 10]. Звісно, намагання навчити місцевих гумористів та жителів сміятись по-радянськи допомогло б сприймати «Перець» як «свій» журнал. Це, в свою чергу, робило б включення Західної України до віртуального простору УРСР та СРСР більш можливим, а індоктринацію через несерйозну форму журналу – більш непомітною.

Незважаючи на важливість завдань «Перця», після війни його сприймали як другорядне видання, порівняно із журналами та газетами негумористичного змісту. Ще Л. Паламарчук у 1945 р. скаржився до ЦК КП(б)У, що працівники журналу не в змозі виконувати план, адже в них

зарплатня нижча, ніж у працівників інших республіканських журналів, немає поліграфістів, потрібного обладнання. Постачання керівників журналу гірше, ніж постачання головних редакторів інших республіканських друкованих органів. Журнал друкувався на газетному папері низької якості й лише в дві фарби, на відміну від журналу «Крокодил», який друкувався в чотири фарби, до того ж кращої якості [59, арк. 22-23]. Отже, журнал прагнув наблизитись до статусу, який займав «Крокодил», до якого ставлення відповідальних за пресу партійних працівників було значно поважнішим, незважаючи на його гумористичну форму. Журнал «Крокодил» до 1945 р. вже пройшов процес свого становлення як головного сатирико-гумористичного видання СРСР [308, с. 79-80]. Редколегія «Перця» поки що тільки прагнула досягнути цього на рівні республіки.

Але, напевно, важливість гумору як засобу пропаганди вже було очевидним для представників влади Радянської України. Тому вимоги головного редактора представники ЦК КП(б)У здебільшого задовольнили [29, арк. 25-26]. В 1948 р. керівниками журналу було підняте питання про необхідність більшого приміщення редакції «Перця»: до цього 19 співробітників працювало в одній невеликій кімнаті [34, арк. 18]. Після надання більшого приміщення для редакції Ф. Маківчук, новий головний редактор «Перця», у 1953 р. вимагав від ЦК К(б)У вже окремого приміщення для відділу листів та скарг, а також два автомобіля у користування для більшої мобільності кореспондентів журналу [20, арк. 2].

Хвиля утисків інтелігенції в під час «жданівщини» торкнулась й журналу. Спочатку поступив сигнал з Москви у вигляді публікації в московській «Правді» 24 серпня 1946 р., в якій було висловлено невдоволення партії редколегією «Перця» [139]. На цю статтю швидко відкликнувся ЦК КП(б)У публікацією в «Літературній газеті» своєї постанови [139]. Нею ЦК КП(б)У підтвердив «правильність критики» в «Правді», визнав роботу працівників журналу незадовільною. Серед основних недоліків було вказано, що «Перець» не реагує на «актуальні

прояви в житті громадян», а замість цього публікує «ідеологічно шкідливі розповіді, карикатури», редколегія журналу «втратила політичне чуття». Після цього ще багато українських газет відгукнулось на цю постанову аналогічними статтями [353, с. 170-171].

У зв'язку з цим, було затверджено нову редколегію й замінено відповідального редактора з М. Карпова (який саме перебував у відрядженні до західних областей України) на Ф. Маківчука [57, арк. 30-31], який залишався на цьому посту до 1986 р. Постає питання, наскільки змінився зміст журналу після кадрових змін. До цієї проблеми ми повернемося пізніше, коли будемо окремо розглядати тексти та зображення «Перця».

Навіть після таких заходів до журналу продовжували ставитись із підозрою. Це відображалось в інтенсивних цензурних втручаннях в роботу працівників «Перця». Так, в 1947 р., згідно з доповідною запискою до начальника Головліту УРСР К. Полонника про цензурні втручання до книжково-журнальну продукцію УРСР, серед 20 заборонених до друку творів 4 планувалось надрукувати в «Перці» [31, арк. 18-23, 65, 76-77]. Після таких випадків, напевно, посилилась пильність цензора, безпосередньо відповідального за ідеологічний нагляд «Перця», та обережність головного редактора [63]. Саме тому протягом подальших років існування «Перець» не згадується серед видань із ідеологічно хибним змістом.

В 1951 р., нарешті, відбулось остаточне «возз'єднання» двох груп реципієнтів в «Перці»: Західної та Східної України, адже з цього моменту почали випускати єдиний журнал, при чому його тираж було збільшено вдвічі до 100 тис. примірників [32, арк. 396] (див. додаток А). Це, в свою чергу, свідчило, що журнал закріпив за собою статус оплоту політичної сатири в Радянській Україні й дістав схвалення з боку влади. На прикладі «Перця» можна побачити трансформацію ставлення влади до офіційного гумору, про що може свідчити зміна тиражу видання [360, с. 171-172]. Перше суттєве збільшення тиражу «Перця» сталось під час відлиги (див. додаток А). Так, у 1954-1964 рр. тираж журналу збільшився з 123 до 400 тис.

примірників. В 1959 р. «Перець» займав друге місце в світі по тиражу серед споріднених журналів і п'яте місце – серед найбільш розповсюджених центральних журналів СРСР [15, арк. 1]. Головний редактор вже в цьому році наважувався вимагати від керівних органів підвищення зарплатні та отримання квартир для працівників [27, арк. 4]. В 1979 р. тираж «Перця» сягнув позначки в 3300 тис. примірники, що для журналу сатири та гумору республіканського рівня було неймовірною цифрою. Це був найбільший тираж серед видань журнального типу в Радянській Україні [49, арк. 129]. Для порівняння тираж журналу «Крокодил», який розповсюджувався в усьому Радянському Союзі, в свої кращі роки був лише вдвічі більшим за тираж «Перця». Навіть після зниження тиражу журналу в 1982 р. він залишався лідером серед всіх українських журналів [50, арк. 6]. В 1976 р. місячний фонд зарплатні «Перця» складав 3484 руб., а кількість співробітників – 25 чоловік [48, арк. 10]. Тобто середня зарплатня «Перця» була третьою за розміром після «Комуніста України» та «Під прапором ленінізму» (тобто видань негумористичного змісту) серед 79 газет та журналів Радянської України [48, арк. 10] (див. додаток Б). В 1977 р. журнал було нагороджено «Знаком пошани» [14, арк. 5]. Про важливість «Перця» для влади може свідчити той факт, що Ф. Маківчук в 1986 р. став персональним пенсіонером республіканського значення. Кожен з працівників міг заробити у виданні пристойну суму: на додаток до зарплатні у 120 руб., за фел'єтон можна було отримати 50-60 руб., а за малюнок – 20-30 руб. До того ж співробітники журналу могли працювати за сумісництвом й в інших виданнях. Кожні три роки постійні працівники мали можливість опублікувати свої твори окремою збіркою в серії «Бібліотека Перця» [63].

«Червоного Перця» як попередника нового журналу редакція «Перця» визнала лише в 1967 р. Це сталось, коли агітаційна складова почала поступатись позиціями реалізму в сатирі (як це й було в попередника «Перця»), розпочалась більша негативація дискурсу (значно збільшилась кількість негативних персонажів, статей, присвячених суспільним порокам

тощо) [292, с. 27]. Крім того, вже можна було поступово знімати табу з репресованих діячів та організацій. Саме тоді січневий випуск журналу був присвячений ювілею видання [112], а саме – святкуванню сорокової річниці з моменту появи «Червоного Перця». Було встановлено новий відлік історії «Перця» (з 1927 р.), а в ювілейному випуску надрукували кілька фейлетонів з номерів попередника (в тому числі колись репресованого, а тепер вже класика радянської сатири – Остапа Вишні [73]). Можливо, це було зроблено для більшої вагомості ювілею й ствердження свого статусу як сатирико-гумористичного журналу із давніми традиціями. Також давалась в знаки конкуренція із загальнорадянським журналом «Крокодил», який випускався з 1922 р. й вважався творцем та зберігачем традицій радянської гумористики [308; 335; 363].

Падіння тиражу журналу «Перця» з 1981 р. було пов'язано зі зниженням рівня економіки. Заради економії творці журналу поступово перейшли на папір низької якості та зменшили кількість примірників (див. додаток А). Так само можна пояснити й різке падіння тиражу журналу в 1991 р. Якщо пов'язати цю тенденцію та мізерний тираж наприкінці існування «Перця» в 2000-х рр. (10 тис. примірників), можна висунути іншу гіпотезу, яку підтвердить чи спростує подальше дослідження.

В своїх працях, присвячених вивченню народної сміхової культури М. Бахтін називає офіційну культуру монолітно серйозною. Цій офіційній серйозності протистоїть народна сміхова культура [253, с. 18]. Але в радянському суспільстві до інституалізованого дискурсу влада намагалась прищепити легітимну офіційну сміхову (карнавальну) культуру. Вона мала максимально стерти межу між офіційним та неофіційним дискурсом й уможливити контроль над останнім. За теорією А. Грамші тоталітарні чи авторитарні суспільства практично не мають суспільних ланок, зовсім автономних від державного контролю [275, с. 227-228]. Тому встановлення гегемонії полягатиме в створенні таких, що мають хоча б видимість відносної автономності, а отже й роблять процес індоктринації непомітним. На нашу

думку, сатиричні видання були важливими в цьому відношенні, адже їхній гумор слугував відволікаючим механізмом: відбувався дисонанс між серйозністю ідеологічного наповнення та комічністю форми.

Таким чином, в боротьбі за гегемонію, інституалізований дискурс стикався з двома проблемами. З одного боку, якщо реципієнти зможуть відрізнити інституалізований дискурс від неінституалізованого, то за бажанням вони матимуть можливість конструювати свою ідентичність на основі офіційної ідеології. Але для того, щоб створити привабливий інституалізований дискурс, його необхідно наблизити до життя і розуміння пересічних осіб. Так, Остап Вишня писав, що «в сатирика та гумориста мова повинна бути... близькою до народу. Тому доводиться прислуховуватись, записувати, знайомитись з фольклорними матеріалами...» [72]. Однак тоді офіційний дискурс сам наближається до неофіційного полюсу суспільного життя, легалізуючи останній. З іншого боку, чим більше офіційний дискурс відрізняється від неофіційного, тим легше реципієнтові проблематизувати його та чинити йому опір [319, с. 50]. З цією проблемою також пов'язана ще одна неоднозначна роль політичного гумору, яку окреслив Д. Пейлетс. Вона полягає в тому, що він може бути як підривним механізмом для існуючого режиму та можновладців, так і підтримувати його, причому одночасно. Справа в тому, що з одного боку політичний гумор за теорією З. Фрейда виражає агресію по відношенню до можновладців, показує, що вони прості смертні, які не потребують особливої пошани. З іншого боку, гумор нівелює конфліктні ситуації між владою та громадянами, сублімуючи агресію. Висміюючи представників влади, суб'єкти гумору робили перші кроки до примирення із можновладцями. Тому незважаючи на те, що політичний гумор був націлений на можновладців, він допомагав їм зберегти владу шляхом розсіяння спротиву [417, р. 484]. Можна зробити висновок, що офіційний політичний гумор міг стимулювати повсякденний спротив як альтернативу справжньому спротиву. Такий «розсіяний спротив» й відповідає концепції «множини спротивів» М. Фуко. За цією концепцією

«множина спротивів» є ознакою «розпорошеної» влади, яка не виходить з якогось єдиного центру [372, с. 193-197; 299, с. 12].

Відповідь на питання про роль політичного гумору в СРСР, проблема його неоднозначності, через що він іноді створював консервуючи умови для існуючого режиму, а іноді – умови для підривання нього, а інколи втрачав свою дієвість як комунікативної практики через неможливість сублімування агресії чи страху – покаже подальше дослідження. Поки що ми можемо припустити, що владою було санкціоновано створення легітимної карнавальної культури, яка б допомагала засвоювати потрібну знакову систему, базові ідеологічні принципи та зробити радянську культуру максимально монолітною. Наприкінці періоду Перебудови інституалізований дискурс максимально наблизився до неінституалізованого й почав посилено критикувати радянський лад. Проте офіційна карнавальна культура не змогла позбавитись своєї дискурсивної ролі а тому й не знайшла свого місця в нових соціокультурних умовах. Але для підтвердження цієї гіпотези, чи її спростування, необхідно детальніше розглянути, яке місце в соціокультурному середовищі Радянської України займав журнал «Перець».

2.2. Формулювання мети діяльності «Перця» представниками влади та працівниками журналу.

Місце офіційного гумору в радянському суспільстві, те, чим він був для влади, гумористів та простих громадян – питання дискусійне. Так, А. Ахієзер зазначає, що в період сталінізму сміх програв державній серйозності через безжальний терор проти інакодумства [250]. Але в період сталінізму були створені взірці музичних комедій, які вважаються класикою жанру, почався випуск гумористичних журналів тощо [304; 308; 313, с. 23; 363]. Тож державна серйозність подекуди розбавлялась державним сміхом, що вказує на спрощеність концепції А. Ахієзера. Але відповідь на це знаходить Л. Лаучлен в своєму дослідженні сміху як соціального явища

періоду сталінізму. Він зазначає, що дійсно, «державний сміх» цього періоду мав місце, що знаходило вираження й в знаменному гаслі «жити стало краще, жити стало веселіше», й в комедіях Александрова. Але «сталіністський сміх був продуктом вимушеного щастя». Він був формальним, конформістським, встановленим емоційним режимом, а отже не був гумором за своєю суттю. Він став зброєю революції та агітації [410, р. 2]. Проте за спогадами Г. Александрова, його комедії створювались лише для того, «щоб зняти бодай щось смішне», щоб радянські громадяни змогли відпочити від лихоліть громадянської війни та інших негараздів тяжких часів [363].

Для того, щоб визначити місце та роль журналу «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України, спершу необхідно з'ясувати, як визначали мету діяльності журналу представники партії та працівники «Перця». Можна виділити кілька контекстів формулювання мети діяльності цього сатирико-гумористичного видання. По-перше, це визначення тактики та стратегії діяльності журналу особами чи організаціями, відповідальними за роботу засобів масової інформації (наприклад, відділ агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У, Головне управління по охороні військових та держаних таємниць в друці тощо). На цьому рівні відбувається процес висловлювання владних директив стосовно радянського гумору. Цей рівень також можна вважати проявом загальної радянської міфології, яка складається з базових ідеологічних посилів [412, р. 142]. По-друге, це – визначення мети існування та діяльності журналу особами, відповідальними за випуск «Перця» (наприклад, головний редактор, відповідальний секретар, завідувачі відділів фейлетонів та карикатур тощо). На цьому рівні відбувається засвоєння редколегією журналу «Перець» директив органів влади. По-третє – це формулювання мети діяльності журналу для його реципієнтів, яке відбувалось на сторінках видання, на зустрічах з читачами тощо. Тут можна побачити презентацію журналу та його гумору читачам, вказівки як треба «сміятись по-радянські». Окремо

варто розглянути, як мету діяльності «Перця» сприймали автори-гумористи, не відповідальні за випуск цього журналу [412, р. 142].

Розглянемо як формулювання мети діяльності «Перця» змінювалось в залежності від контексту висловлювання. Передусім необхідно з'ясувати, який гумор в якості «Перця» пропонувала читачам офіційна сміхова культура УРСР: спрямований на висміювання негативних явищ радянського суспільства («гумор-зброю») чи гумор заради розваги? Наскільки ці дві мети були суміжні, яка з них домінувала на кожному з рівнів?

На рівні діяльності осіб, відповідальних за пресу Радянської України, мета існування «Перця» визначалась в контексті діяльності радянських друкованих органів. Так, за матеріалами наради редакторів газет Радянської України в 1948 р. [32, арк. 2-31] мета преси визначалась за допомогою категорій «зброї» та «інструменту», а саме як «найсильніша зброя партії» та «найважливіший інструмент партійного керівництва масами» (так само сміх в сталінську епоху асоціювали скоріше зі зброєю [363] та інструментом). За допомогою цієї зброї мобілізували та виховували маси, навчали людей, як потрібно будувати нове життя, формували їхній світогляд тощо [32, арк. 2-4]. Під час цієї наради журнал «Перець» спеціально не згадувався. Але керівники наради наголошували на тому, що в пресі необхідно частіше застосовувати карикатури, пісні, частівки та фейлетони [32, арк. 21]. Тому «Перець» міг використовуватись як «подвійна зброя»: як преса та транслятор викривального гумору.

У висловлюваннях представників влади «Перець» передусім був частиною преси, а вже на другому місці – сатирико-гумористичним журналом. Він згадується разом з іншими виданнями негумористичного змісту без акцентування на тому, що він є журналом сатири та гумору: в нього схожі завдання, помилки та проблеми. При чому завжди звертається увага на його цільовизначенні. Наприклад, в довідці «О положенні з виходом республіканських журналів «Україна» та «Перець»» [29, арк. 1-2] в 1945 р., робиться наголос на тому, що через несвоєчасність виходу цих журналів,

вони втрачають своє значення та злоденність. Це вказує на суспільно-політичне орієнтування «Перця». О. Кириченко на республіканській нараді працівників преси в 1953 р. ставить завдання «викривати недоліки в роботі, наших партійних, радянських, господарських організацій, розвінчувати бюрократів, хаптурників, верхоглядів, гостро критикувати тих, хто не хоче бачити недоліків в нашій роботі, миритися з ними» [37, арк. 3]. Тобто функція викривання, розвінчування, боротьби знову стає на першому плані (про необхідність висвітлювати позитивний досвід передовиків говориться приблизно наприкінці виступу й цьому аспекту приділено значно менше уваги). «Перець» згадується як позитивний приклад друкованого органа, який справедливо критикує недоліки радянського суспільства (в цьому випадку – Сумську область за недооцінку кукурудзи) [37, арк. 10]. І в цьому випадку «Перець» не виділяється як гумористичний журнал, а зауваження О. Кириченка, що необхідно друкувати карикатури та фейлетони, стосувалось всіх присутніх на нараді представників преси. Це доводить, що журнал «Перець» сприймався партійними органами передусім як друкований орган, його гумор – як інструмент, а не суть.

Тенденцію розглядати «Перець» передусім як зброю партії можна прослідкувати не лише в період сталінізму. Протягом наступних періодів офіційних констатацій такої мети в 1960–1980-х рр. стає все менше. Але побіжні зауваження з цього приводу все ж таки трапляються. Так, в 1964 р. на нараді, проведеній ідеологічним відділом ЦК КП(б)У зі співробітниками редакцій журналів з питань виходу з друку республіканських журналів також зазначається, що несвоєчасність доставки читачам журналу «Перець» призводить до політичних збитків [61, арк. 11].

Незважаючи на другорядність гумористичної компоненти, офіційний радянський дискурс не був «монолітно серйозним» [253, с. 18]. Можна прослідкувати намагання влади зробити гумор та сатиру в пресі розповсюдженим інструментом впливу на маси. Але, скоріш за все, ці спроби виявились не дуже вдалим, адже в 1981 р., згідно з листом в ЦК КПРС щодо

підвищення ідейного рівня й дієвості виступів в пресі, знову ставиться проблема використання в друкованих органах фейлетонів та карикатур [47, арк. 2]. Попри протекцію загальнорадянських та республіканських органів влади, політична сатира нелегко займала своє місце в системі мас-медіа. Саме тому «Перець» став полігоном для розвитку політичного гумору та сатири в Радянській Україні. Є свідчення, що інші друковані органи, якщо і вміщували гумористичні тексти чи карикатури, то все одно ставились до них з обережністю або як до другорядних, віддаючи перевагу «серйозним текстам». Так, до Ф. Маківчука, головного редактора «Перця», звертався постійний автор журналу О. Ковінька із проханням опублікувати його гуморески у випадках, коли їх відхиляли видання негумористичного змісту. Коли його гумореску не опублікували в газеті «Сільські вісті», О. Ковінька писав, що «наші центральні газети чомусь сміх відпихають» [4, арк. 18]. Подібне ставлення до гумористичних текстів траплялось й в районних газетах. Наприклад, до Ф. Маківчука, як до спеціаліста з політичної сатири, звертався за заступництвом автор фейлетонів І. Заїка. Він зазначав, що після того, як його фейлетон розкритикувала на нараді редактор обласної газети Л. Ширлва, редактор його районної газети тепер взагалі не бажає друкувати фейлетони, щоб не потрапити в огляд обласної газети [7, арк. 53-54]. Не зовсім зрозуміло, якою була причина критичного ставлення до фейлетону редактора обласної газети: в його гумористичній формі, чи в ідеологічних помилках. І. Заїка зазначає, що редактор не пояснювала це і крім всього відмітила, що сама фейлетонів ніколи не писала [7, арк. 53]. В будь-якому разі, в редактора районної газети в опалу потрапили саме тексти в жанрі політичної сатири.

Підозріле ставлення до гумору напевно траплялось через його характерні особливості: багатозначність, наявність метафор, які можна розтлумачити неодноково, широкий пласт підтексту [326, с. 112]. В гумористичному журналі наявність цього було звичайним явищем. Тому відбувався парадокс: багатозначність гумору інколи, допомагала послабити

ідеологічний контроль над змістом сатирико-гумористичного видання, адже діяв механізм зняття відповідальності за жарт [412, р. 142; 326]. В негумористичному журналі на фоні загальної «серйозності» багатозначний зміст фейлетону чи гуморески був помітний відразу, що й викликало надмірну увагу до нього як цензора, так і читачів. Це, в свою чергу, посилювало відповідальність за нього редактора.

Ситуація, коли партійні органи санкціонують публічний сміх, а «серйозна» преса це не сприймає, була не рідкістю не тільки у випадку з друкуванням гумористичних текстів чи карикатур. Так сталося, наприклад, коли той самий О. Ковінька намагався провести день сміху в Полтаві в 1977 р. За його словами, завідувачий відділом пропаганди тов. Прищепа (до речі, теж автор гуморесок), сказав, що треба обов'язково це «симпатичне свято вселюдно відзначати» [4, арк. 36]. Але місцева преса поставилась до свята скептично-зневажливо. О. Ковінька в листі до Ф. Маківчука зазначає, що «деякі кореспонденти освітили свято сатири – поганкуватю. Отак: «на ярмарку були кавуни, горшки, і між іншим появлялися і сатирики...». Деяким «літописцям» виявилось не під силу збагнути народну сатиру»[4 арк. 36].

Сприйняття «Перця» як оплоту легальної політичної сатири та гумору УРСР знаходило своє вираження в тому, що працівники журналу «Перець» отримували замовлення від партійних органів влади на написання фейлетонів в інших республіканських друкованих органах. Так сталося, наприклад, коли у 1968 р., згідно з даними відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП(б)У, в українській канадській газеті «Канадійський фермер» було надруковано статтю, в якій нібито був заклик до створення українського військового з'єднання типу дивізії СС «Галичина». Передбачалось, що це з'єднання мало взяти участь у В'єтнамській війні. Відділ інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП(б)У, а також відділ агітації та пропаганди ЦК КП(б)У замовили головному редактору «Перця» Ф. Маківчуку «гострий фейлетон, у якому висміяти холуйські намагання українських буржуазних

націоналістів прислужитись імперіалістичним колам США, розкрити реакційну суть політики націоналістичних центрів та нагадати про сумну долю горезвісної дивізії «Галичина», яка в роки ВВВ допомагала гітлерівським загарбникам поневолювати і грабувати український народ» [44, арк. 60]. Крім того, планувалось передати цей фейлетон по радіо англійською, німецькою і українською мовами закордон та надрукувати в газеті «Вісті України». Важливість таких замовлень доводить те, що офіційну згоду на них давав перший секретар ЦК КП(б)У П. Шелест.

Офіційне формулювання мети діяльності «Перця» особами, відповідальними за його видання, можна прослідкувати за тематичними планами журналу, стенограмами виступів головних редакторів, їхніми листами до партійного керівництва тощо. Згідно з цими документами, діяльність «Перця» також визначалась найчастіше в категоріях «боротьби», «викриття», «виступів проти ...». Гумористичне наповнення журналу мало викликати соціально дієвий «червоний сміх», сприяти «боротьбі з пережитками капіталізму в свідомості людей» [13, арк. 1, 5], «нешадному бою в усьому, що перечить радянському способу життя, нормальній комуністичній нравственності, одним словом усьому тому, що ми звемо антиподами комунізму» [15, арк. 3]. Таке визначення діяльності журналу особливо характерно для 1940–1950-х рр. В цей період формулювання мети діяльності журналу головним редактором мало відрізнялось від формулювання цієї мети партійними органами. Найчастіше – це була калька, яка дублювалась у вступих до тематичних планів, практично без змін рік-у-рік [15]. Можливо, таке клішоване визначення мети було здебільшого лише констатацією, а розважальний гумор в повсякденній діяльності працівників журналу займав суттєвіше місце?

Згідно з документами, які відображають діяльність працівників «Перця», думка керівників журналу щодо гумору розважального, а не в якості політичної зброї чи інструменту, була скоріш негативною. У звіті 1959 р. Ф. Маківчук, критикуючи попереднє керівництво «Перця», зазначає,

що автори журналу до цього діяли лише за принципом, щоб було «аби смішно». При чому в чернетці свого звіту головний редактор підкреслив це гнівне твердження тричі [15, арк. 14]. Серед головних недоліків попереднього керівництва Ф. Маківчук зазначав також «страшенно низький ідейно-художній рівень журналу, мілкотем'я, зубоскальство, пошлість, надто дрібні мішені, по яких стріляє журнал» [15, арк. 14]. Головний редактор напряду називає сміх та гумор засобами боротьби з недоліками, а не самоціллю [27, арк. 11]. Отже, в цьому випадку визнавався лише сміх, який наповнений ідеєю, при чому ця зброя виправдовувала себе тоді, коли її мішені були значними.

З іншого боку, в листі до заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації О. Маркевичу стосовно членів редакційної колегії, ми бачимо, що гумористична форма матеріалів в «Перці» все ж таки була важливою для головного редактора. Можна побачити, що при підборі кадрів головний редактор та партійні органи керувались дещо різними принципами. Ф. Маківчук намагався звільнити з поста відповідального секретаря Довгаленка, адже в нього пересічний культурний рівень й він позбавлений почуття гумору, через що він не може писати та правити матеріал. Головний редактор зазначає, що на цій посаді повинен бути гуморист [28, арк. 2]. Але Ф. Маківчуку в ЦК КП(б)У відмовляли в заміні Довгаленка, адже він був дисциплінований співробітник. Але цього, як зазначав в листі головний редактор, «для секретаря редакції гумористичного журналу мало».

Відповідальним працівникам журналу «Перець» завжди доводилось знаходити оптимальний баланс між баченням журналу як «зброї партії» та гумору заради гумору. Другий компонент на рівні діяльності відповідальних працівників журналу майже ніколи не переважав, але міг посилюватись в залежності від контексту формулювання мети існування «Перця». Крім того, можна прослідкувати тенденцію посилення гумористичної компоненти з плином часу. Так, на нараді гумористів УРСР в 1977 р. Ф. Маківчук робив вже більший акцент саме на сміховій компоненті, але не відходив від

колишніх категорій гумору як «бою», зброї («пера»), яку потрібно спрямовувати на «шкідливих і поганих об'єктів і суб'єктів, котрі треба громити, висміювати». При чому головний редактор журналу посилався на авторитет партії, яка саме і наказує так робити [14, арк. 7]. Ф. Маківчук зазначає, що гумор потрібно спрямовувати на помітні цілі. Замість цього сучасна гумористика тоне «у темі повсякденності і сірятини» [14, арк. 1]. Можливо, головний редактор «Перця» помітив тенденцію, на яку вказує історик С. Ушакін: «червоний сміх» повинен був бити по адекватному жаху. Але вже з 1950-х рр. цей «жах» трансформувався в типаж, маску, карикатуру, а «червоний сміх» як зброя став ліричною посмішкою [363]. Ф. Маківчук вважав таку ситуацію ненормальною, намагаючись втримати «Перець» в форматі сатири-зброї. Він констатував, що сучасна гумористика хибує сірістю та буденністю [14, арк. 2-3].

Ф. Маківчук намагався якомога довше підтримувати статус «Перця» як видання із соціально дієвим змістом. Саме тому в багатьох звітах головного редактора підкреслюється дієвість критичних виступів журналу. Особливу гордість викликало не просто викриття окремих недоліків чи соціальних пороків, а карне та інше переслідування адресатів викривної сатири «Перця». Працівники журналу навіть збирали статистику покарань об'єктів висміювання «Перця» [16; 19; 25; 27, арк. 7; 45, арк. 30]. Зазвичай радянська пропаганда та агітація за допомогою чисел та їх візуалізації намагалися прив'язати ідеологічні сили до створюваної реальності [258, с. 25]. Через це статистика стала могутньою пропагандистською машиною. «Перець» за допомогою такої статистики майже матеріалізовував свій гумор як зброю й підтверджував статус творця дієвого «червоного сміху». Найактивніше таку статистику збирали в період з 1945–1964-х рр. Саме тоді «Перець» воліли бачити радше «зброю проти всього, що суперечить комунізму», ніж просто веселе видання. А в період з 1945 до 1955 рр. «Перець» виставляли навіть як страшну зброю, адже працівниками журналу збиралась статистика, на скільки років позбавлення волі був засуджений об'єкт критики «Перця»

(див. додаток В). Серед таких термінів позбавлення волі були навіть від 15 до 20 років [18, арк. 1]. Останнє з таких статистичних зведень стосується порівняння дієвості «Перця» в 1966 та 1976 рр. [2, арк. 1-2], коли до уваги брались не тільки звільнення з роботи та позбавлення волі, а й адміністративні стягнення, виключення з партії тощо (див додаток Г). Якщо подивитись на зведені дані, то можна помітити, що 1976 р. за дієвістю навіть б'є рекорди 1950-го р. та 1958 р. Це відмічає й Ф. Маківчук, знову стверджуючи статус «Перця» як дієвої зброї партії. Але причиною таких результатів могло бути значне збільшення тиражу журналу протягом періоду застою. Це збільшувало аудиторію читачів «Перця» й, відповідно, кількість сигналів від них. Проте кореляції між кількістю покараних та кількістю отриманих листів не простежується (див. додаток Д). Ретельність збору подібних свідчень до 1959 р. й поступовий відхід від цієї практики вказує на процес ствердження до середини 1970-х рр. статусу «Перця» як вірця дієвого соціалістичного гумору.

Сатиричний журнал як полігон для дієвого гумору був явищем загальнорадянським. Традиції «червоного сміху» протягом свого існування підтримував журнал «Крокодил». З початку свого випуску цей журнал був у витоків традицій політичної сатири, викриваючи «ворогів нового життя» [363]. Цей друкований орган не тільки створював дієвий радянський гумор, а й вчив сміятись по-новому. Так, в середині 1920-х рр. «Крокодил» давав консультації для робітників, які бажали створювати сатиру. Журнал ставив й намагався відповісти на питання на кшталт: «Над чим я сміюсь?», «Для чого б'ю?», «Чи варто бити сатирою?» [363]. Знову слід звернути увагу на використання категорій дії, сили та боротьби при формулюванні мети використання сатири в комуністичному будівництві. «Крокодил» вважав за потрібне так само навчати радянського гумору й «молодших братів» – республіканські сатиричні журнали. Так, в 1978 р. головний редактор журналу «Крокодил» Є. Дубровін надіслав головному редактору «Перця» книгу «найстарішого крокодильця» І. Абрамовського «Сміх сильних» з

формулюванням, що ця книга «принесе певну користь ... співробітникам і особливо художникам, познайомивши їх з цікавими фактами з історії «Крокодила» [1, арк. 10].

Офіційне формулювання мети існування та діяльності «Перця», представлене читачам, ми можемо знайти в першому номері журналу, який вийшов в травні 1941 р.

В першій статті «Моїм читателям, сміхопочитателям» від імені Перця Перчило відбувається знайомство читачів з цим виданням [97]. Спершу встановлюється спадковість «Перця» та сміхової культури минулого. В 1920–1930-ті рр. серед діячів радянської культури відбувались дискусії, наскільки правомірним може бути таке наслідування [304]. З одного боку, новий «червоний сміх» для своєї легітимації повинен був шукати коріння. З іншого, гумор А. Чехова та М. Салтикова-Щедрина викривав соціальні протиріччя, характерні для старого режиму, а не для нового життя при соціалізмі. Але статус «Перця» як республіканського журналу сатири та гумору давав можливість поєднати і спадковість, і єднання сміхом. У вступній статті робився акцент на наслідуванні саме української сміхової культури. Тому український сміх міг об'єднувати як запорізьких козаків проти турецького султана та коронного гетьмана Потоцького, так і майже сучасників читачів – М. Щорса проти «УєНеРівського султана Сеньки Петлюри» [97]. Звісно, гумор М. Гоголя та М. Котляревського, з якими Перець «створював» їхніх знаменитих персонажів, відображав старорежимні соціальні протиріччя. Але акцент робився на національній складовій цього гумору: «як казав мій дід Кіндрат Переперчило..., скільки жив наш народ, і скільки житиме – ніколи не тужитиме – така вже наша українська вдача – працювати, пісні співати, танцювати та сміятись [97]». Як ми бачимо, в цьому випадку гармонійно втілювалась формула, за якою повинен був діяти радянський гумор як комунікативна практика: вітальний сміх стимулював до праці й ставав частиною повсякденності та виробництва [304].

Аналіз того, яким чином представляли сміх в «Перці» для читачів потребує особливої уваги. Аналіз контексту вживання слів «сміх», «веселощі» тощо показав, що читачам журналу гумор в «Перці» представляли не тільки як зброю, інструмент боротьби з суспільними недоліками. Навпаки, статтю починають зі звернення до тих, хто полюбляє сміятись. Більше того, в статті 10 разів сміх асоціюється з веселощами та розвагами: «Скільки жив наш народ і ще скільки житиме – ніколи не тужитиме! Така вже наша українська вдача – працювати, пісні співати, танцювати й сміятись. Отже, смійтесь, мої любі читачі, від сміху люди гладшають [326, с. 73]!»

Звісно, в статті не забувають і про «сміх-зброю» та про сміх, який супроводжує перемогу над ворогом. Так, ми бачимо різновид «сміху смертника» [326, с. 73], коли йдеться про козака Гаврилу, який радив полякам посадити його на низьку палю, щоб ворогам було зручніше його, козака цілувати. Й переможний сміх над С. Петлюрою. Коли автор закінчує історичний екскурс, він знайомить з новими «мішенями» гумору «Перця». Це так звані «погані свої»: бракороби, п'яниці, горе-критики тощо. Тобто й в цьому випадку гумор виступав як інструмент не боротьби з ворогами, а шліфування перемоги: сміхом потрібно тепер виправляти те, що заважає радянському суспільству повноправно називатись соціалістичним. Але читачам «Перця» було дозволено сміятись задля розваги. Чому ми бачимо різницю між формулюванням мети діяльності «Перця» партійними органами, відповідальними працівниками журналу та тим, як цю мету представляють читачам? Адже партійні керівники жодного разу в документах не вказували на розвагу читача як мету діяльності журналу, а акцентували увагу а тому, що гумор повинен мати соціальне цілеспрямовання. Можливо, в цьому випадку й проявляється стратегія «м'якої» індоктринації суспільства, коли, як вважав А. Грамші, чим більш непомітною вона є, тим ефективніше суспільству прищеплюються поняттєві категорії еліти [275, с. 227]. Функція «Перця» як розважального видання могла відволікати від «серйозності»

ідеологічного наповнення фейлетонів та карикатур, вписувати необхідні поняттєві категорії в повсякденні комунікації.

Слід зазначити, що вступна стаття в першому номері «Перця» в бажанні боротись проти недоліків радянських громадян перегукується із «Манфестом», який надрукували в журналі «Крокодил» до ювілею видання в 1932 р. Там також зазначалось: «Мы, “Крокодил”, первый и не последний, Великий Бич тунеядцев, бюрократов, оппортунистов, кликуш и классовых врагов в мировом масштабе [...] Мы не хотим никому в этот день портить настроение, но сообщаем всем рвачам, нытикам, маловерам, оппортунистам и бюрократам, что в день юбилея мы признали за благо увеличить свою производительность вдвое» [цит. за: 308, с. 73].

Для того, щоб з'ясувати, яким чином сприймалась мета діяльності «Перця» авторами, які не займались редакційною роботою, розглянемо листи головному редактору «Перця» від гумористів з проханням опублікувати їхні твори в журналі. Передусім необхідно звернути увагу на їх мотивацію та аргументи, які автори висували аби переконати головного редактора надрукувати їхні твори.

Серед позаштатних авторів «Перця» найактивнішу переписку з головним редактором проводив О. Ковінька. Його ставлення до гумору, який має бути в «Перці», відобразилось, коли О. Ковінька рекомендував головному редактору надрукувати збірку усмішок М. Бобирия. Так, він зазначає, що в збірці є «... дві мініатюри дотепно смішні, й сміх спрямований туди, куди і треба, дві мініатюри смішненькі, але простенькі, дві – так, між іншим...» [4, арк. 35]. Отже, ми бачимо, що для цього гумориста дієвий сміх («спрямований туди, куди і треба») відіграє пріоритетну роль. Гумор тільки заради розваги не відіграє ключову роль, але, безперечно, допускається.

Але ми знаходимо й достатню кількість випадків, коли просто вітальному сміху, який все ж тісно пов'язаний зі сміхом дієвим, позаштатними авторами «Перця» приділено достатньо уваги. По-перше, ці письменники надсилали в журнал переважно тексти «легкого жанру»:

гуморески та усмішки [4, арк. 9, 18, 23, 35; 7, арк. 48, 54, 66]. Зазвичай, в таких текстах досягнення сміхового ефекту грало ключову роль, а соціально-політичне спрямування, якщо взагалі було присутнє, – другорядну. Рідше позаштатні гумористи надсилали фейлетони та памфлети. Такі «свідомі» автори задля того, щоб довести доцільність публікації їхніх текстів, чітко формулювали мету своєї гумористичної діяльності. Наприклад, В. Гарланець в 1978 р. в своєму листі до головного редактора «Перця» зазначає, що «працюючи над гумористичними розповідями, я передусім, ставлю перед собою мету викривати окремі недоліки, викривати та висміювати бюрократизм, оказамилювання, хамство, дурість, хабарництво та ін.» [7, арк. 57]. Більшість позаштатних авторів уникали таких формулювань, нібито залишаючи «серйозний гумор» для штатних співробітників журналу (до речі, найбільш викривальні фейлетони у рубриці «Здоровенькі були» писались головним редактором). Тому й в листах позаштатних авторів найчастіше мова йде про сміх, ніж про викривання суспільних недоліків.

Специфічною є стиль, яким позаштатні гумористи писали листи до головного редактора «Перця». Складається враження, що автори позичили для своїх листів мову гуморесок, нібито карнавальна культура увійшла до спілкування між головним редактором та позаштатними авторами «Перця». Можливо, автори гуморесок «рекламували» свої твори за допомогою такого стилю спілкування. Так, Я. Давиденко, віддячуючи за те, що в його творах знайшли «дещо... путнє. Навіть смішне», сказав, що «я, звичайно, пострибав трохи на одній нозі, а тоді й думаю: спасибі» [7, арк. 48]. Специфічно пише до Ф. Маківчука В. Семоняка: «Кілька років тому узяв і написав на Ваше ім'я до «Перця» кілька гумористичних галушок з «Полтави». Не знаю чи скривилися Ви коли ними смакували, але спасибі, запропонували спробувати їх усім шанувальникам журналу...» [7, арк. 66]. Можна вважати, що професія письменника сприяла такій формі написання листів до головного редактора. Але на рівні спілкування гумористів з головним редактором (якого вони теж сприймали як гумориста [7, арк. 54]) такий стиль висловлювання допускався

частіше, ніж на рівні спілкування, наприклад, головного редактора «Перця» з головними редактором «Крокодила», завідуючими відділів агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У. Так, коли відбувається листування Ф. Маківчука з головним редактором «Крокодила», то ми бачимо офіційно-діловий стиль спілкування двох керівників інституалізованих гумористичних «кухонь» [1, арк. 1, 6]. Але коли в цьому діалозі головного редактора «Крокодила» замінює гуморист Б. Юдін, то стиль спілкування цілком офіційного листа з приводу публікації «Бібліотеки «Крокодила»» стає зовсім іншим. Тимчасово відповідальний за «Крокодил» працівник фамільярно називає співробітників «Перця» «хохлами», вітається та прощається з Ф. Маківчуком українською, але в російській літерації, проміж іншим зауважує, що «наш главный редактор ляскает зубами на Рижском взморье, ввиду неважной погоды» [1, арк. 5] тощо.

Отже, формулювання мети діяльності «Перця» відбувалось в кількох контекстах. Офіційну радянську культуру не можна назвати «монополюючою». Найбільш прийнятним для неї був саме «гумор-зброя». Але на рівні працівників журналу та його читачів «Перець» сприймався також як журнал-носіє гумору без конкретного соціально-політичного спрямування.

2.3. Політико-ідеологічний контроль за змістом журналу «Перець».

Для характеристики діяльності та змісту «Перця» необхідно розглянути межі особистої творчості авторів журналу. Яким чином співвідносились особиста творчість гумористів та їхні намагання відповідати офіційній ідеології? Наскільки ці дві складові змісту та форми текстів чи карикатур «Перця», суперечили одне одному, співіснували чи обумовлювали одне одного?

Існує радикальна точка зору, яку представляє, зокрема, постструктураліст Р. Барт. Згідно з нею, особистісне авторство тексту зводиться нанівець (іншими словами автор тексту помер), адже текст «являє

собою не лінійний ланцюг слів, ... а багатовимірний простір, де поєднуються та сперечаються одне з одним різні види письма, жоден з яких не є початковим; текст складається з сотень цитат, що відсилають до тисячі культурних джерел...» [252, с. 387]. Р. Барт робить висновок, що автор може лише наслідувати тому, що було написано раніше й само в свою чергу не було написано вперше. Без посилань на Р. Барта смерть автора констатує також М. Фуко. Він зазначає, що письмо стирає індивідуальні характеристики того, хто пише й маркером письменника є тепер не більше ніж своєрідність його відсутності [372]. Автор, як суб'єкт тексту, намагається чинити опір цій ролі й починає замість свого власного процесу мислення виставляти дискурси, які лежать в основі його тексту [286, с. 47]. Але не менш радикальну думку висуває Ж. Делеза. Він вважає, що автор пручається також й «смерті». Це знаходить вираження в стилі автора. Але навіть тоді функція «автор» не співпадає з якимось одним індивідом, а радше дає посилання на багатьох позицій-суб'єктів, які репрезентують різноманітні класи-індивіди [263, с. 1123].

Навіть якщо визнати радикальність гіпотез постструктуралістів, для аналізу специфіки інституалізованого радянського дискурсу деякі складові цієї гіпотези стануть у нагоді. Наприклад тезу, що суб'єкт, який вважає себе автором, насправді переписує вже написане й репрезентує безліч культурних джерел. Але якщо мова йде про свідоме відтворення якогось дискурсу? В тоталітарному/авторитарному суспільстві найвищий рівень інституалізації (загальні ідеологічні доктрини, постанови партії тощо) директивно включає до своєї парадигми інші тексти, нав'язує свою знакову систему.

Можна припустити, що за таких умов рівень особистісного авторства творів «Перця», як прикладу інституалізованого дискурсу, буде незначним, адже текст репрезентуватиме не самого автора, а відсилатиме до інших суб'єктів, які представляють вищі рівні інституалізації. В загальних рисах цю гіпотетичну модель можна описати так: справжнім автором, тобто суб'єктом, який створює смисли (за М. Фуко – автором-засновником [263, с. 1123]),

буде група творців, які склали базовий для радянської ідеології наратив. Іншими словами – це «канонічні» твори К Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, в свій час Й. Сталіна тощо. На них мали посилались автори інших, менш «канонічних» текстів. Ці тексти знаходитимуться на нижчому рівні авторства. Вони відсилатимуть до базових ідеологічних творів, що й визначатиме їхню інституалізованість. Це – партійні директиви, циркуляри відділів агітації та пропаганди, редакторські статті в центральних газетах, підручники з діамату тощо.

На наступному рівні авторства актуалізується редакторська політика конкретного видавництва чи друкованого органу. Вона визначається згідно з директивами владних органів та відсилає до текстів з перших двох рівнів авторства.

На останньому рівні авторства знаходиться особиста творчість письменника чи карикатуриста. Якщо гуморист бажає, щоб його твори потрапили до інституалізованого дискурсу, має робити в них прямі чи опосередковані посилання на більш «канонічні» тексти з попередніх трьох рівнів (див. додаток Є). Створений автором текст чи зображення має пройти кілька рівнів інституалізації: правки завідуючого відділом фейлетонів чи карикатур, візування головним редактором, цензором, працівником Головліту. Під час цього процесу відсилання на більш «канонічні» тексти має збільшитись, а особистісне авторство в тексті має зменшитись до безпечного рівня. В результаті гіпотетична модель колективного авторства текстів чи карикатур «Перця» представлятиме собою перегорнутий трикутник (див. додаток Є), де в основі будуть базові ідеологічні тексти, а у вершині – особиста творчість авторів текстів чи карикатур, яка за цією гіпотетичною моделлю та концепцією постструктуралістів буде привносити в текст лише своєрідність стилю автора. Слід зазначити, що в цій гіпотетичній моделі ми виводимо за дужки можливість того, що автор відсилатиме в своїх творах до базового ідеологічного наративу через сформований в його межах власний світогляд. Сутність цієї гіпотетичної моделі рівнів авторства зводиться до

припущення, що майже будь-який текст, створений в недемократичному суспільстві, буде відсилати до низки інших «авторів» при чому рівень особистісного авторства зводиться до такого мінімуму, що можна майже констатувати його «смерть», або «своєрідність відсутності» за М. Фуко [372]. Проте цю гіпотезу необхідно підтвердити чи спростувати на емпіричному матеріалі.

Механізм доведення особистісного авторства до безпечного рівня передусім здійснювався за допомогою постійного контролю. Діяльність журналу, видавництва «Радянська Україна», та й взагалі всієї преси відбувалось під пильним наглядом партійних органів, які здійснювали контроль за друкованими органами за допомогою цензури. Як вважає дослідниця політичної цензури в Радянському Союзі Т. Горяєва [273, с. 8], цей інститут мав суттєві відмінності в тоталітарних країнах та державах із більшим рівнем гласності. Різниця полягала в тому, що в таких країнах як СРСР цензурний контроль не був регламентований, а отже міг розповсюджуватись на будь-яку сферу діяльності громадян. Намагаючись окреслити межі радянської цензури, дослідниця слідом за М.-Т. Чолдіним майже відмовляється від таких спроб й застосовує термін «всецензура» [273, с. 8]. Така «всецензура» пропускала тільки дозволене владою, була частиною пропагандистського замовлення, виконувала маніпулятивні функції. Її діяльність була впритул наближена до функцій репресивних органів. Тому Т. Горяєва розглядає цензуру в СРСР як систему дій та заходів, спрямованих на обслуговування влади, при чому дослідниця підкреслює її позаінституалізований характер [273, с. 12]. Якщо ми будемо дотримуватись визначення Д. Норта, згідно з яким інституції визначають правила гри, а організації дають змогу ними користатись [336, с. 31], політична цензура в СРСР ставала своєрідним арбітром між інституціями, тобто «правилам гри» (загальною радянською ідеологією виразником якої є, наприклад, постанови партії) та організаціями, які ці правила гри уможлиблюють (наприклад,

журнал «Перець»). При чому, через розмитість своїх меж, цензура була виразником правил гри та організацією, яка їх уможливлювала.

Ми не будемо докладно зупинятись на історії формування механізму цензурного апарату. Слід зауважити, що протягом Другої світової війни та відразу після неї механізм, регламентованість та ретельність цензури значно посилились. Голова Головліту УРСР К. Ф. Полонник казав: «... цензору было легко работать во время войны, у всех было повышенное чувство бдительности. Это было невольно. После войны вожжи ослабили. Люди начали болтать. Поэтому должна быть особая настороженность цензуры, стоять строго на страже и добиваться внимания цензоров» [цит. за: 273, с. 307]. Поступово налагоджувався зв'язок Головліту із партійними органами, так само як і механізм роботи цензури.

Після війни партійні органи гарячково намагались знайти шляхи контролю над пресою. Так, в 1945 р. частими стали випадки, коли представники партійних органів могли просто вилучати з друку вже готові макети журналу «Перець» та замінювати їх іншими матеріалами, які навіть не відповідали газетно-журнальному формату [29, арк. 1]. Через це механізм роботи видання порушувався й «Перець» часто виходив із запізненням. Керівництво видавництва «Радянська Україна» (в якому видавався й журнал «Перець») повинно було підготовлювати на підтвердження секретаріату ЦК КП(б)У редакційно-видавничі штати, виробничі та фінансові плани тощо [58, арк. 9]. Але в 1945 р. контроль над журналом ще був не настільки ретельним як над багатьма іншими виданнями. Якщо, наприклад, в «Радянському Львові» або «Радянській Україні» цензори часто виявляли ідеологічні хиби, то єдиними зауваженнями до «Перця» була несвоєчасність виходу журналу [29, арк. 1-2].

З 1946 р. «Перець» все ж таки потрапляє під пильну увагу радянської «всецензури». Це відобразилось в постанові ЦК КП(б)У щодо «ідеологічно хибних розповідей та малюнків» в журналі. Після цього неоднозначне гумористичне наповнення «Перця» вже не рятувало під приводом

несерйозності журналу від ретельної цензури, а навпаки: стало «червоною ганчіркою» для політико-ідеологічного контролю. Вище вже наводився факт, що в 1948 р. був досягнутий своєрідний рекорд, коли з 20 творів, заборонених цензурою до друку, 4 планувалось надрукувати в «Перці» [31, арк. 18]. Розглянемо цей випадок детальніше, адже він чи не єдиний, коли до нас дійшли повні заборонені до друку тексти журналу. Ці тексти збереглись, адже секретар ЦК КП(б)У К. Літвінов дуже зацікавився ними й зажадав від начальника Головліту УРСР К. Полонника довідки із самими текстами [31, арк. 18-23]. Завдяки цьому ми маємо змогу простежити механізм та логіку цензурних втручань в творчість гумористів Радянської України.

Розглянемо конкретні зауваження цензора до кожного з творів. У вірші Б. Білоуса «Керівний товариш» (див. додаток Ж) цензору не сподобалось те, що «керівні товариші» у вірші не мають певних занять й читачу взагалі не зрозуміло, про кого конкретно йдеться у творі [31, арк. 22]. В цей період вважалося, що «червоний гумор» повинен мати гідні мішені [363]. Але радянська цензура забороняла персонажів, негативні риси яких характеризували б цілий соціальний прошарок. Тим більше якщо мова йде про представників влади. Саме в цьому вірші автор й порушує кордони «перегінів на місцях» та робить з «керівного товариша» узагальнюючу категорію, через що вірш було заборонено до друку.

Наступний заборонений твір, фейлетон Остапа Вишні «1046» (див. додаток З), за словами К. Полонника «опошлен образами советских колхозников» [31, арк. 22]. Це твердження є неоднозначним, адже не зовсім зрозуміло: чи то наявність колгоспників у творі є ідеологічно хибним, що можна пов'язати з тенденційною критикою хуторянства в літературі, чи то колгоспники зображені «опошлено» (а начальник Головліту просто некоректно висловився). Це залишається не зрозумілим, адже надалі К. Полонник просто переказує неоднозначний за своїм гумористичним змістом фейлетон. За словами голови Головліту, Остап Вишня «задався целью показать зажиточную жизнь колхозного села. Для этого он прибегнул

к следующему приему: выработанные колхозниками трудодни перевел в вареники и вычислил, сколько вареников стоит труд колхозной семьи. Фельетон заканчивается таким «нравоучением»: колхозник, имеющий на своем счету 90.000 вареников не должен угощать ими гостей, обладающих меньшим количеством тех же вареников. Фельетон не разрешен» [31, арк. 22]. З цього коментаря не зрозуміло, в через що відбувається цензурне втручання: через критичне ставлення до «хуторянства» в літературі, споживацького ставлення до результатів праці, одноосібницького ставлення до свого майна, транслявання етнічних стереотипів щодо українців (жадібність) на цілу соціальну категорію радянського суспільства (колгоспників) тощо. Можна зробити висновок, що ймовірною причиною заборони була саме багатозначність гумористичного змісту твору.

Приклад наступного цензурного втручання ще більш цікавий, адже цензор визнав за ідеологічну хибу те, що в байці І. Неходи «Слон та Моська» Радянський Союз уподібнюється слону, а праця радянського народу – праці тварини, того ж слона [31, арк. 22]. Наводимо уривок з цієї байки:

Слон має вдачу працьовиту:

Віддав роботі –

Силу,

Час!

Він варить сталь, кладе бетон,

Свою будівлю зводить Слон [31, арк. 78].

В цьому випадку метафора, езопова мова стають основними причинами заборони твору. Це позбавляє гумористичний журнал можливості використовувати багатозначність гумору, що взагалі суперечить однієї з його ключових характеристик. Можливо, це був той період, коли офіційна гумористична культура намагалась бути максимально серйозною заради ідеологічної чистоти.

Останній з чотирьох текстів, заборонених цензурою у 1948 р. до друку, торкався такої небезпечної теми як стосунки із зовнішнім світом. Як зазначає

К. Полонник, автор «желая показать патриотизм и сознание собственного достоинства советских людей, не нашел более приметного примера, как гостиница для иностранцев с ее швейцарами и лифтерами в качестве главных персонажей [31, арк. 22-23]». Попри те, що повного тексту цієї розповіді секретар ЦК КП(б)У не запросив в начальника Головліту УРСР й більш детальної інформації стосовно цього цензурного втручання ми не маємо, цей випадок є доволі характерним, адже до міжнародної тематики увага з боку органів цензури була дуже пильною.

Всі статті, які були присвячені міжнародній тематиці продивлялись та візувались Відділом Друку Міністерства іноземних справ УРСР [31, арк. 245]. Цей відділ, в свою чергу, контролювався Міністерством іноземних справ СРСР. Основною вимогою МІС СРСР до МІС УРСР було не дозволяти друкувати ті матеріали, які виходять за межі висвітлення міжнародних подій центральною московською пресою [35, арк. 367]. Більшість видань Радянської України успішно дотримувались цих встановлених меж. Але, як сповіщає заступник завідуючого Політвідділом Міністерства іноземних справ УРСР Я. Литовченко, «Перець» був один з трьох видань (окрім нього – ще журнал «Сучасне та майбутнє» та газета «Правда України»), які повсякчас ці межі порушували. Між редакцією журналу та МІС УРСР встановились, як зазначає Я. Литовченко, «ненормальні» стосунки, адже працівники «Перця» розголошували зауваження МІС УРСР з приводу статей на міжнародні теми [39, арк. 368], що було заборонено.

Щоб запобігти в майбутньому вадам в роботі зазначених редакцій, зокрема «Перця», Політвідділ МІС УРСР запропонував механізм більш ретельного контролю над публікаціями на міжнародну тематику. Так, статті на візу в МІС УРСР повинні були посилатись лише в останній редакції з візою редактора або його заступника, щоб запобігти подальших виправлень після візи МІС [39, арк. 369]. Необхідно було суворо дотримуватись таємниці стосовно зауважень, зроблених МІС. Якщо друковані органи бажали надрукувати статтю, яка висвітлює міжнародні питання, а особливо питання,

що виходить за межі висвітлення міжнародних подій центральною пресою, вони повинні були надсилати ці статті до МІС УРСР за 10-12 днів до запланованого випуску, щоб МІС УРСР мав можливість надіслати ці статті до МІС СРСР й отримати по ним резолюцію [39, арк. 369].

Наприкінці 1940-х рр. діалог між представниками преси та партійними органами ще не був до кінця регламентований, а ролі, які мали відігравати кожна з цих сторін в медійному просторі УРСР ще не були усталеними й інколи сприймались чи інтерпретувались як не правильні. При чому це стосувалось не тільки представників преси, а й партійних органів. Так, в 1949 р. директор видання «Радянська Україна» М. Паук направив до секретаря ЦК КП(б)У І. Назаренко доповідну записку, яка розпочиналась більш ніж зухвалою критикою на адресу Управління справами ЦК КП(б)У, під безпосереднім керівництвом якого діяло видавництво. М. Паук говорить, що практика керівництва з боку ЦК КП(б)У хибує багатьма помилками й навіть пороками, які не створюють умов для нормальної роботи видавництва [58, арк. 9]. Надалі директор зазначає, що керівництво з боку ЦК КП(б)У обмежується лише «вибиванням» прибутків й відмовами позитивно вирішувати життєво-корінні питання [58, арк. 9]. Незважаючи на те, що в основному, на думку директора видавництва, недоліки в партійному керівництві були лише господарчого характеру, загальний тон записки вражає.

Один пункт, який зазначив М. Паук, був важливим для розвитку радянської гумористики та літератури взагалі. Гонорарний фонд по газетам та журналам нараховувався планомірно, а в багатьох виданнях взагалі не було преміального фонду, що позбавляло редактора можливості організації праці на конкурентній основі, проводити конкурси на кращій фейлетон, статтю тощо. Це сприяло тому, що неофіційна сміхова культура, яка відрізнялась саморегуляцією у виборі комічних текстів, які функціонували у соціокультурному просторі, мала більші шанси на популярність, ніж інституалізований гумористичний дискурс. Мова йде не стільки про образи

та тематику цих жартів (вони могли зумовлюватись й впливом офіційних засобів масової інформації). Мова йде про привабливість цих текстів для аудиторії, їхні можливості викликати сміховий ефект, бути актуальними тощо. В неофіційній сміховій культурі комічні тексти проходили природний відбір. Якщо неофіційна сміхова культура діяла за законами ринку, то офіційна підкорялась законам планової економіки. Це, в певній мірі, й обурювало директора видавництва, хоча він не мав на увазі самі лише гумористичні тексти.

Велике значення для ще більшого ствердження диктату «всецензури» мала стаття в газеті «Правда» «Проти ідеологічних викривлень в літературі» [123]. «Правда» була тим друкованим органом, через який трансливали владні директиви, визначали слабкі ланки в засобах масової інформації тощо. В своїх спогадах карикатурист журналу сатири та гумору «Крокодил» Б. Єфімов зазначав, що такі статті в «Правді» без підпису були сигналом, що вони є «не просто думкою редакції газети, а політичною установкою, безапеляційною директивою ЦК партії» [81]. «Правду» виставляли як взірць «видання-зброї» для інших друкованих органів. Саме в неї радили вчитись тому, «... як правильно, гостро, оперативно висвітлювати питання, які підіймає наша партія» [37, арк. 3]. Означена стаття в газеті «Правда» ознаменувала новий етап в посиленні регламентації та контролю над пресою [78]. Окрім всього, це знайшло своє вираження в жвавому обговоренні статті партійними органами УРСР [28] та прийнятті циркуляру Головліту про завдання цензорів у зв'язку із посиленням політико-ідеологічного контролю творів друку 8 вересня 1951 р. [78].

Постає питання, чи мав журнал «Перець» якимось чином реагувати на статтю в газеті «Правда» «Проти ідеологічних викривлень в літературі»? По-перше, журнал випускався у видавництві ЦК КП(б)У «Радянська Україна». Зважаючи на те, що одним з адресатів статті стала сама КП(б)У, «Перець», як партійне видання, автоматично ставав співадресатом критики, вміщеній в газеті «Правда», що передбачало обов'язкову реакцію журналу. Крім того, в

радянському суспільстві гумор визначався як зброя партії в боротьбі з пережитками капіталізму [363]. Саме тому гумористична преса мала сприйматись як «подвійна зброя» партії, яка повинна відгукуватись на всі актуальні проблеми радянського суспільства, а тим більше окреслені в центральному друкованому органі ЦК КПРС. Для реконструкції процесу сходження директив від «центру» до «Перця» ми маємо в своєму розпорядженні наступні документи. По-перше – це редакційна стаття в газеті «Правда» [123]. Вона відображатиме політику партії та деяким чином владні директиви відносно літератури та редакційної політики радянської преси. По-друге – це постанови та протоколи засідань партійних організацій УРСР у зв'язку із цією статтею [36, арк. 16-17, 73-77, 78, 145, 151-153.]. За цими документами ми можемо прослідкувати адаптацію партійних директив «з центру» на республіканському рівні. Редакторську політику репрезентуватимуть тематичні плани журналу «Перець» [5] та спеціальний «Проект-завдання редакції журналу «Перець» у боротьбі проти ідеологічних перекручень у літературі та мистецтві, про які йшлося в редакційній статті газ. «Правда» від 2 липня 1951 р.» [26, арк. 2], які дозволяють проаналізувати механізм адаптації творчого процесу до політики партії: наскільки відрізнялась інтерпретація працівниками журналу владних директив від їх первісного формулювання, чи відрізнялось визначення головних «мішеней» преси газетою «Правда», республіканськими партійними органами та працівниками журналу «Перець» тощо. Співвідношення особистої творчості авторів та їх намагання відповідати лінії партії відображатимуть власне тексти та карикатури журналу «Перець», які виходили після опублікування статті в газеті «Правда». Постає питання, наскільки автори дотримувались створеного тематичного плану, якими засобами його втілювали й наскільки результат діяльності журналу відповідав поставленим партією завданням.

Приводом для опублікування редакторської статті «Проти ідеологічних викривлень в літературі», яка вийшла 2 липня 1951 р., стала поява в журналі «Звезда» «ідейно порочного» вірша В. Сосюри «Любіть Україну» (в

перекладі А. Прокоф'єва) [123]. Основною темою статті є проблема «правильного» українського патріотизму, який має вміщувати в себе гордість за нову Радянську Україну. Ця гордість мала б поєднуватись із загальнорадянським патріотизмом, дружбою радянських народів та інтернаціоналізмом. «Неправильний» український патріотизм, згідно із статтею, відображений у вірші В. Сосюри у вигляді прихильності до якоїсь «України взагалі», «одвічної України» з її «кучерявими вербами», «одвічними вітрами». На думку редакції газети, під такою Україною підпишеться будь-який буржуазний націоналіст. Цей сюжет в статті є домінуючим. Всі інші питання є похідними й відносяться або до причин опублікування «ідеологічно хибного» вірша, або до заходів застереження подальшого проникнення до преси «націоналістичних» творів: посилення критики та самокритики, неприпустимість замовчування помилок, самовихваляння, виховна робота серед інтелігенції, відображення в літературі дружби радянських народів, палкого радянського патріотизму [123].

Зважаючи на те, що одним з адресатів статті стала сама КП(б)У, реакцією стали жваві обговорення на партійних зборах обласного та республіканського рівнів, на нарадах Спілки письменників України, де основні посили із статті в «Правді» були докладно обговорені [36]. Але вже в процесі сходження директив від центру до республік відбувались деякі «інформаційні втрати». Так, наприклад, у постановах партійних органів УРСР йшлося лише про засудження українського буржуазного націоналізму, а «порочне» вихваляння «одвічної України» з її «кучерявими вербами», «одвічними вітрами» трансформувалось в критику сільської обмеженості тематики, яку на республіканських партійних нарадах вирішили розглядати як «обмеженість ідейну, як мовчазне продовження старих націоналістичних зусиль зробити українську літературу селянською» [36, арк. 19]. Здебільшого на республіканському рівні обговорення статті в газеті «Правда» виробляли директиви щодо практичних заходів боротьби із ідеологічними

викривленнями в літературі. Так, в постановах йшлося про необхідність пильно слідкувати за якістю та змістом лекційної пропаганди, про прикрі випадки, коли лектори в своїй практиці не прочитали жодної лекції, яка викривала б українських буржуазних націоналістів [36, арк. 152]. Також обговорювалась необхідність слідкувати за ідеологічним рівнем репертуарів художніх самодіяльних колективів [36, арк. 153] (наприклад, говорилося про неприпустимі випадки пісень про алкоголь); про якісний переклад українською мовою праць К. Маркса, В. Леніна, Ф. Енгельса, класиків російської та радянської літератури для виховання громадян в дусі інтернаціоналізму та дружби народів; покращення роботи видавництва. Крім того, порівняно зі статтею в газеті «Правда», республіканські партійні організації закликали до посилення антирелігійної пропаганди [36, арк. 153].

Журнал «Перець» відгукнувся на статтю в газеті «Правда» та її обговорення республіканськими партійними органами складанням докладних тематичних планів журналу, гумор якого мав саме бити по мішенях, які окреслила партія [13; 26]. Таких планів склали відразу два: загальний тематичний план на липень – грудень 1951 р. та спеціальний тематичний план-завдання редакції «у боротьбі проти ідеологічних перекирувань у літературі та мистецтві, про які йшлося в редакційній статті газети «Правда» від 2 липня 1951 р.» [26, арк. 1-2]. В цих документах ми бачимо дещо іншу інтерпретацію директив з центру. Так, в завданні для редакції мова про ідеологічні перекирування йдеться лише в назві проекту. Так само в плані-завданні для редакції немає жодного слова про викривання ані неправильного українського патріотизму, ані українського буржуазного націоналізму. Цікаву інтерпретацію також отримала в тематичному плані критика сільської обмеженості в тематиці. Якщо в газеті «Правда» критикувалась «одвічна Україна» з «кудрявими вербами», то на республіканському рівні ця мішень для критики трансформується в сільську обмеженість в тематиці (як прояв зусиль українських буржуазних націоналістів). На рівні редакційної політики «Перця» сільська обмеженість в

тематиці трансформувалась в критику «тих українських письменників, художників і композиторів, які в своїй творчості не надають уваги робітничій тематиці» [26, арк. 2]. Левова частка (8 з 15) запланованих сюжетів стосувалась посилення критики та самокритики, недопустимості самовихваляння, недоторканих авторитетів в літературі, при чому без будь-якої прив'язки до «ідеологічно хибного» вірша В. Сосюри та проблеми «неправильного» українського патріотизму. Таким чином, проблема критики та самокритики, яка зайняла півтора невеликих абзаци в статті «Проти ідеологічних викривлень в літературі», трансформувалась у головну проблему, яку планував підняти журнал «Перець». Крім того, практичні дії, які окреслили в своїх постановах партійні органи УРСР задля попередження ідеологічних викривлень в літературі, також перетворились в тематичному плані «Перця» на самодостатні окремі проблеми. Так, в партійних постановах йшлося про партійний контроль за ідеологічним змістом лекцій, читання лекцій, які б викривали український буржуазний націоналізм тощо. В «Перці» здебільшого акцентується увага лише на тому, що інтелігенція просто мало читає лекцій, або їхній зміст не зрозумілий для слухачів, або не відповідає їхнім запитам [94]. Якщо в партійних постановах мова йшла про контроль за ідеологічним рівнем та змістом репертуару художньої самодіяльності, то в «Перці» ця постанова трансформувалась в критику того, що в будинках культури увагу приділяють лише танцям, а ніякої іншої культурної програми немає [126]. Вказівка робити якісні переклади на українську класиків марксизму-ленінізму, російської та радянської літератури (для зміцнення дружби радянських народів) в «Перці» перетворилась в критику видавництва «Мистецтво», яке не бажає друкувати класиків взагалі (при чому мова йшла про класиків-живописців без якихось етнічних маркерів) [69]. Таким чином, в журналі «Перець» із прямим посиленням на статтю в газеті «Правда» було реалізовано те, що мало віддалене відношення до основного її змісту: небажання інтелігенції читати лекції для громадян, надмірне захоплення танцями в будинках культури,

небажання видавати репродукції картин класиків живопису, критика авторів, які під різними назвами видають одне й те саме тощо [26, арк. 2].

Звісно, в журналі траплялись й твори, в яких інтерпретація критики в «Правді» була більш-менш «правильною». Так, у вірші «Курило-Кадилський...» засуджується критик, який виставляє в якості живого класика поета Павла Соловейка, який пише вірші про лозу, перелаз та верби [106]. Але здебільшого ми бачимо змістовну різницю між ідеологічними посланнями в «Правді» та їхньою реалізацією в «Перці».

Слід розглянути тактику реагування редакції «Перця» на статтю в газеті «Правда». Так, в першому після опублікування статті в газеті «Правда» номері «Перця» на заклик поліпшення критики та самокритики відреагували показово: карикатуру, яка висміює недоторканні авторитети в літературі було вміщено на обкладинку [75] (див. додаток И). На цьому малюнку етнічні маркери присутні лише в Перця (символ журналу), який у вишиванці обурюється через надмірне вихваляння маститого літературного діяча. Засвідчивши свою готовність виконувати завдання партії, творці журналу в цьому номері більше не торкались тем, які були окреслені в «Правді» та партійних постановах УРСР. До вересня 1951 р. в «Перці» домінує колгоспна/сільська тематика (попри готовність критикувати письменників, які не приділяють уваги робітничій проблематиці). До кінця 1951 р. українські буржуазні націоналісти критикувались в «Перці» лише двічі: в серпневому випуску в контексті популярної на той момент зовнішньополітичної тематики [83] та у листопаді [68] в контексті святкування жовтневого перевороту. Навіть у випадку з темою поліпшення критики та самокритики, яку найохочіше розвивали автори «Перця», ми бачимо певне «розгойдування» у включенні текстів та карикатур у зміст журналу. Так, у липні, коли була надрукована стаття «Проти ідеологічних викривлень в літературі», в «Перці» було надруковано лише два сюжети, присвячені цій тематиці. У серпні – чотири, у вересні – вже шість. В межах п'яти – шести текстів та карикатур на місяць автори «Перця» й «били по

мішенях», окреслених в «Правді». Можна помітити, що активніше автори журналу почали це робити у вересні. Скоріш за все, це пов'язано із прийняттям циркуляру Головліту про завдання цензорів у зв'язку з посиленням політико-ідеологічного контролю творів друку 8 вересня 1951 р. [78]. Хоча навіть за таких умов в «Перці» набагато частіше викривались «імперіалісти-капіталісти з Уолл-стріту» ніж українські буржуазні націоналісти.

Виникає питання, якими були причини такої реакції творців журналу «Перець» на владні постанови, які втілились в редакційній статті в газеті «Правда»? Можна висунути кілька можливих гіпотез стосовно цього.

По-перше, могла відбуватись так звана природна «втрата інформації» під час сходження директив від загальнорадянських органів влади до республіканських та інш. Представники влади на різних щаблях знаходяться в інформаційній взаємодії. Під час неї, згідно з теорією інформації, відбувається втрата частини інформації через її суб'єктивне сприйняття реципієнтом [329, с. 120-121]. Можливо, редакція журналу «Перець» просто неправильно проінтерпретувала партійні директиви. Виникає питання, чи яким чином за умов посиленого ідеологічного контролю могла відбутись реалізація неправильно зрозумілих вказівок влади, адже ми бачимо розходження між ідеологічними посилами в статті в газеті «Правда» та в їхній реалізації «Перцем». Можна припустити, що гумористичний формат журналу слугував відволікаючим механізмом для пильного контролю цензури. Такий формат не виключає цензурних втручань, але міг допускати більшу варіативність інтерпретацій партійних вказівок, звісно в межах дозволеного. Чіткість цих меж є окремим питанням. Але можна припустити, що у випадку із «Перцем» межі дозволеної інтерпретації були доволі рухливими, що й зумовило допущення такого варіанту «боротьби проти ідеологічних перекручень у літературі та мистецтві».

Можливо, подібна інтерпретація не була через неправильне розуміння редакцією завдань газети «Правда», а була свідомим «полегшеним»

варіантом боротьби гумористичного журналу з ідеологічними викривленнями. Проте в деяких випадках розходження між настановами газети «Правда» та журналу «Перець» були все ж таки значними. Лише часткове виконання директив редакцією «Перця» могла відбуватись й в результаті формального ставлення до постанов із «центру» [298, с. 52]. Таку формалістичність та показовість ми дійсно спостерігаємо в першому випуску журналу «Перець» після видання статті в газеті «Правда», в якому проблему критики та самокритики помістили на обкладинку журналу [75] й більше цієї теми не торкались. Можна припустити, що обговорення статті в газеті «Правда», складання кількох тематичних планів та інші заходи реагування були спрямовані на створення лише видимості виконання директив, а насправді працівники журналу займались своїм повсякденним творчим процесом та реалізацією вже запланованих ідей. В будь-якому випадку таке могло бути до вересневого циркуляру Головліту щодо посилення ідеологічного контролю за літературою.

Цю ситуацію можна пояснити за допомогою «теорії агентів» (Agency theory), яку розвивали р. Коснік, Б. Мітнік, Х. Уайт тощо [399]. Ця теорія стосується проблеми стосунків принципала (керівника) та агента. Вони укладають так званий договір й керівник передає виконання частини своєї роботи агенту. Здебільшого в контексті цієї теорії розглядається проблема конфлікту цілей, яка виникає, коли бажання або цілі принципала та агента дещо різні, або принципалу важко перевірити, що робить насправді або як себе поводить агент під час виконання дорученої йому роботи [399, р. 58]. Стосунки між КПРС, КП(б)У та журналом «Перець» також можна розглядати як стосунки між принципалом та агентом, при чому КПРС буде принципалом, КП(б)У – агентом по відношенню до директив КПРС та принципалом по відношенню до журналу «Перець». Як ми вже зазначали, Виникає питання чи міг мати місце конфлікт цілей у випадку негласного договору між партією та «Перцем»?

В журналі «Перець» працювали в основному люди, які були утверджені партією [28, арк. 2]. Втім, працівники журналу «Перець» мали на меті не тільки підтримку існуючого суспільно-політичного ладу. Так, попри використання переважно гумору-зброї, який більше пасував до виконання вказівок «Правди», працівники не забували приділяти й гумору-розвазі, який не мав чіткого соціально-політичного спрямування. Але в цьому не вбачається конфлікт цілей між принципалом та агентом, адже навіть просто вітальний сміх влада також намагалась використовувати задля своїх цілей [363].

Серед інших гіпотез можна висунути припущення, що, можливо, конфлікт цілей полягав саме у відображенні «правильного» та «неправильного» українського патріотизму. Для цього необхідно з'ясувати національні погляди творців журналу. Наприклад, головний редактор «Перця» в 1951 р. – Ф. Маківчук – був членом КП(б)У, в анкетах визначав свою національність як українець [10, арк. 6-7], використовував українську мову під час офіційних промов [14; 15] та під час постійного спілкування з авторами журналу, що можна побачити з переписки між ними [4; 5]. Україномовність головного редактора та самого журналу спонукала російськомовних читачів писати до нього саме українською, при чому вони акцентували на цьому увагу. Наприклад, читачка «Перця» Н. Трегуб писала в своєму листі: Може я не так грамотно написала по українському, тільки тому, що і Перець надрукований українським язиком. Звісно хоть я і українка сама по с 15 років живу в городі Дніпропетровськ, розмовляю більше російською, прошу пробачення за помилки в моєму листі до Вас...» [8, арк. 79-80].

Деякі автори гумористичних текстів, посилаючись на свою російськомовність, просили в листах Ф. Маківчука, щоб їхні твори надрукували в «Перці» російською. Наприклад, автор гумористичних творів М. Ковальов пропонував головному редактору: «Почему бы в самом деле «Перцу» не проявить гостеприимство в отношении «украинцев», пишущих

по-русски? Это значительно расширило бы круг Ваших авторов и читателей» [8, арк. 164]. На це головний редактор відповідав відмовою. Тож, ідентичність Ф. Маківчука можна охарактеризувати як радянсько-українську. За листами до Ф. Маківчука від О. Ковіньки (постійний автор «Перця») стає зрозумілим, що цей його близький друг та автор журналу «Перець» розділяв схожу національну ідентичність. Наприклад, він щиро обурювався закриттю літературних музеїв на Полтавщині, називаючи І. Котляревського родоначальником української літературної мови й обурюючись, що «культурні» люди «на радянсько-народну культуру накинули чорну попону...» [4, арк. 15-16]. Автори журналу, такі як Ф. Маківчук, О. Вишня, О. Ковінька, П. Глазовий, Л. Гроха приймали участь у напівзачинених концертах, які влаштовували шістдесятники та ліберально налаштована інтелігенція після активізації арештів незгодних у 1965 р. [332, с. 11]. Як приклад можна назвати концерт сатири та гумору, який влаштовував шістдесятник-гуморист М. Шекера [66] (див. додаток К). Це дозволяє зробити припущення, що серед інтелігентів-українофілів творці журналу мали знайомих та однодумців, що, можливо, штовхало «Перця»-агента на конфлікт цілей із принципалом. Але пильний контроль з боку принципала змушувало, можливо, редакцію журналу йти на формалізм у виконанні завдань по викриттю прихильності до «одвічної України» з її «кучерявими вербами».

Отже, навіть в період посилення контролю та регламентації дій представників преси (в нашому випадку журналу «Перець») існувала можливість поліваріативності інтерпретацій та реалізацій владних директив. Гумористичний формат журналу міг сприяти цій варіативності, її допущенню органами цензури. Також могла відбуватись природна втрата інформації в процесі сходження директив до виконавців. Серед можливих причин можна також назвати формалістичне ставлення реалізації партійних директив. Крім того, можна припустити наявність конфлікту цілей між творцями журналу на центральними органами влади, що інколи штовхало працівників «Перця» та

формалізм у реалізації завдань партії (як ми це бачимо у випадку зі статтею в газеті «Правда» «Проти ідеологічних перекирувань в літературі»).

К середині 1950-х рр. майже склався усталений механізм цензорського контролю над засобами масової інформації. Передусім був налагоджений механізм негайного інформування працівників цензури стосовно рішень партії щодо ідеологічних питань [43, арк. 26]. В свою чергу, цю інформацію відповідальні цензори мали систематично передавати до редакцій видань [43, арк. 70]. Для регламентації процедури цензорського контролю були видані спеціальні інструкції для відповідних робітників [88]. Згідно з ними, для книжково-журнальних видань, таких як журнал «Перець», був розроблений спеціальний механізм контролю. Так, цензор мав обов'язково ознайомитись з оригіналом матеріалу, який подається до друку [88, арк. 21]. При чому до цензорського контролю подавалось відразу два екземпляри матеріалу: цензорський та типографський.

Цензурні втручання були двох типів: заборона розголосу інформації, яка є державною чи військовою таємницею та заборона друку ідеологічно та політично хибної інформації [34; 39; 42]. Політико-ідеологічний контроль доручався найбільш кваліфікованим та «ідеологічно гострим» працівникам. Якщо матеріал за своїм змістом був складним, то з ним мали ознайомитись відразу два або кілька цензорів попереднього контролю, а в деяких випадках й начальник управління [43, арк. 26]. Після цього відбувалось колективне обговорення матеріалу й формулювання спільного рішення щодо його подальшої долі. Якщо зауважень по тексті не було, то відповідальний цензор ставив на титульному листі та спеціальній редакторській картці штамп «до друку». Після цього один з екземплярів подавався до типографії, а інший залишався в цензора. Якщо цензор робив втручання в матеріал, то він мав усно повідомити щодо своїх зауважень редакцію. Іноді цензор міг ініціювати додаткову перевірку матеріалів через видавництво. В будь-якому разі, типографія могла вносити виправлення в матеріал тільки після дозволу цензора. Цензорські та типографські екземпляри зберігались в спеціальному

архіві. Після півроку матеріали знищувались (за деякими виключеннями) [40, арк. 21-22].

Якщо складний матеріал читало кілька цензорів або сам начальник управління (Облліту або Головліту), й в процесі такої перевірки було зроблено зауваження, то про них потрібно було доповісти не редакції, а партійній організації. В залежності від характеру зауважень це робилось письмово або усно з надаванням або цілої верстки видання, або тільки цитат з ідеологічно хибного матеріалу [43, арк. 27]. В цьому випадку редакції або видавництву зауваження передавались тільки після їх схвалення партійною організацією (якщо контролем займався Головліт – то ЦК КП(б)У, якщо Облліт – то ОК КПУ). У випадку особливо серйозних зауважень про них доповідали не тільки завідувачу відповідним відділом ЦК КП(б)У, а й секретарю ЦК, який завідує ідеологічною роботою [43, арк. 27]. Перед випуском видання мали бути розіслані сигнальний, контрольний та безкоштовний обов'язкові екземпляри. Цей механізм суворо контролював відповідальність цензорів: випускати в світ матеріал мав лише той цензор, який дозволив його до друку. Лише в крайньому випадку за вказівкою начальника відділу робота могла бути доручена іншому цензору [40, арк. 22-23]. Окрім всього статті на міжнародну тематику продовжував візувати відділ друку при Міністерстві іноземних справ УРСР.

Показово, що така регламентація контролю за друкованою продукцією відбулась під час відлиги. Можливо, це свідчення того, що після десталінізації партійні органи намагались віднайти нові механізми впливу на пресу, які б дозволили їй надалі тримати її під контролем після видимого пом'якшення після 1953 р. [273, с. 65].

В другій половині 1950-х рр. інтенсивність цензорських втручань в діяльність преси Радянської України значно зросла. Особливо це помітно порівняно із 1957 та 1958 рр.: в відповідній записці до ЦК КП(б)У начальник Головліту УРСР К. Полонник констатує, що в 1958 р. цензорський контроль за друкованими органами став більш жорстким та організованим, а кількість

цензорських втручань зросла більш ніж на 38 % [43, арк. 39, 46]. На прикладі діяльності радянської цензури ми бачимо певні суперечності періоду відлиги. Влада, насправді, не розширила можливостей для висловлювання альтернативних думок та збільшення значення особистого рівня авторства в інституалізованому дискурсі. Різниця із періодом сталінізму полягала в тому, що відтепер репресії стали «законними» через більшу регламентацію та впорядкованість процедур контролю та розгляду випадків антирадянських дій [367, с. 319].

В період з 1955 по 1958 рр. цензурні втручання Головліту в діяльність «Перця» стосувались лише розголосу свідчень, які відносились до державної чи військової таємниці [44, арк. 60]. Якщо цензори виявляли ідеологічні хиби в літературних творах, вони відтепер не мали втручатись особисто в матеріали для друку, а мали оперативно інформувати партійні органи про виявлені недоліки [44, арк. 70]. Відтепер відповідальність за ідеологічний зміст матеріалів до друку лягала на головних редакторів та директорів видавництв згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про підвищення партійної принциповості в діяльності газет, журналів і видавництв». На цю постанову головний редактор «Перця» відразу відгукнувся у звіті запевненням, що редакція журналу розуміє всю відповідальність за кожний фейлетон та карикатуру, яка лягає на плечі працівників [15, арк. 1]. Редактор також кілька разів підкреслив зв'язок редакції журналу із партійною організацією. Він називав партпрацівників та редколегію вчителями та провідниками для інших авторів журналу [15, арк. 2]. Отже, з ракурсу головного редактора конфронтаційною ланкою виступають саме рядові гумористи.

За спогадами художника «Перця» А. Василенко, Ф. Маківчук був достатньо обережним. Карикатури, принесені авторами, затверджували на редколегії. Ті, що не підходили, але були цікавими, відправляли до папки «ХП» («Хай полежить»). Якщо ж хтось пропонував занадто гострі карикатури, головний редактор казав: «Ви що хочете, щоб мене завтра на Соловки відправили?» [63]/

З першого погляду здається, що цією постановою, нарешті, буде ліквідовано всевладдя цензури, яка постійно втручалась в творчий процес гумористів. Але відтепер органи цензури втрачали свою функцію як медіатора в інституалізованому дискурсі між партією та творцями «менш канонічних» текстів. Це означало, що процес творення журналу «Перець» разом із особистим цензором-політредактором втрачав й можливість застосовувати неформальні стосунки у вирішенні суперечностей з ідеологічних питань й «не виносити сміття з хати». Сваритись ж напряду із партійцями було небезпечніше, що створювало додаткове напруження в творчому процесі для авторів та редакторів. Тим більше, що партійці намагались зменшити дистанцію, яка розділяла контрольовані органи від контролюючих. Тому у кожного видання з'явився куратор-партієць, який приймав участь в засіданнях редколегій та продивлявся зміст номерів. Зменшення функцій органів цензури на ділі означали посилення контролю з боку партії.

Для «Перцю» цей процес носив амбівалентний характер. З одного боку, обережність головного редактора та його замісників, стратегія не йти на навмисну конфронтацію із партійними органами призвела до успішності «Перцю» як взірця інституалізованого гумористичного дискурсу, про що йшлося вище. «Перець» не потрапляв до переліків видань, які допустили серйозні ідеологічні помилки й залишався «взірцевим» виданням. Так, в 1969 р. в інформації до секретаря ЦК КП(б)У від начальника Головліту М. Позднякова до переліку видань, в яких були «випадки послаблення партійної принциповості і вимогливості щодо відбору до друку літературних творів. Мали місце непоодинокі випадки, коли випускались в ідейно-художньому відношенні неповноцінні, а іноді навіть хибні твори» потрапили такі популярні журнали як «Радянський письменник», «Дніпро», «Молодь», «Прапор» тощо [45, арк. 14, 16]. «Перця», як і в інших випадках, ми не помічаємо. З іншого боку, навіть головний редактор Ф. Маківчук обурювався через те, що умови для створення гумору були складними. При чому на це

він натякав безпосередньо на нараді гумористів в 1977 р., зазначивши, що «сатира, гумор – діло важке, гостре й тонке. Цей жанр можна порівняти з танцями в решеті: танцюй і пританцьовуй, але в дірку не попадай» [14, арк. 4]. Ця фраза трапляється ще й в чернетці звіту головного редактора: «важко робити сатиричний журнал, дуже важко. Це однаково, що танцювати в решеті і в дірку не попадуть, а в гіршому випадку – це веселі танці на мечі» [15, арк. 1]. Є свідчення того, що Ф. Маківчук все ж таки висловив цю думку не тільки на папері. Адже ми знаходимо її в листі до головного редактора від гумориста Я. Давиденко, який надсилав йому матеріал до журналу: «Тільки одне не знаю: танцював у решеті, вигоцував, а чи в дірки не шурхав? Подивіться і скажіть» [7, арк. 56]. Мова йде про намагання головного редактора гумористичного журналу зберегти баланс між гостротою текстів та обережністю, яка була потрібна через постійний нагляд з боку партійних органів. Часто обережність перемагала. На тому ж засіданні Ф. Маківчук обурювався й з цього приводу. «... в сучасній нашій гумористиці і справді багато [...] творів, багатих сіротники. Частенько, ой як частенько наші гуморески, наші фейлетони нагадують варену ковбасу – ні гострики, ні запаху, ні часнику, ні перцю» [14, арк. 2-3]. В свою чергу, обережність головного редактора співпала, а, можливо, й обумовила трансформацію червоного сміху-зброї в іронічну посмішку.

Чи не єдиний значний випадок, коли партія відмітила ідеологічні помилки в матеріалах редакції журналу, відбувся тільки в 1980 р. Ця подія ознаменувалась низкою доповідних записок та постанов. Спочатку до ЦК КП(б)У надійшла доповідна записка завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Л. Кравчука і завідуючого відділом науки Ф. Рудича стосовно карикатури на обкладинці 6-го номеру журналу за 1980 р., яка мала назву «Паперові напасті» й була присвячена надмірній бюрократизації освітнього процесу (див. додаток І). Карикатура супроводжувалась словами: «Шановне наше Міністерство освіти! Скажи будь ласка, як зрозуміти, чим пояснити, які причини твоєї сверблячки до писанини!» [86]. Надалі секретар ЦК КП(б)У

О. Капт надав вказівку організувати партійні збори редакції із обговоренням та оголошенням зауваження старшому редактору відділу культури і побуту М. Пруднику (наступний головний редактор «Перця») за допущену неточність [49, арк. 123].

Вся тяганина від опублікування карикатури до складання доповідної записки щодо партійних зборів редакції «Перця» зайняла два місяці. Цей приклад демонструє складність відносин редакції журналу та партійних органів. З одного боку, сама можливість прямого втручання в матеріали журналу з боку партії штовхало Ф. Маківчука та інших членів редколегії на обережність, що виливалось у «сіротнику» в гуморі. З іншого – контроль партією за матеріалами, що подаються до друку, означав насправді більшу бюрократизацію процесу втручання в зміст текстів та карикатур. Це могло гальмувати процес ідеологічного контролю. Крім того, на відміну від кінця 1940-х – початку 1950-х рр., гумор «Перця» знову слугував відволікаючим механізмом не тільки в процесі індоктринації суспільства, а й під час ідеологічного контролю, який можна було оминути через несерйозну форму, багатозначність висловів, неоднозначний символізм тощо, коли діяв механізм зняття відповідальності за смислове навантаження гумористичного тексту чи карикатури за К. Палмером [326, с. 148].

Таким чином, «Перець» став частиною інституалізованого дискурсу, за допомогою якого радянська влада намагалась здійснювати владу. За допомогою гумористичних текстів та карикатур «Перця» владні органи здійснювали соціальний контроль та встановлювали нормативність певного засобу поведінки задля боротьби з девіантністю. Якщо інституції визначають правила гри, а організації дають змогу ними користатись, то, виходячи з офіційного формулювання мети діяльності «Перця», цей журнал намагались зробити однією з таких організацій. Гумор «Перця» можна також вважати офіційним політичним гумором, адже за його допомогою була спроба концептуалізувати політичні теми в повсякденному житті.

Офіційна мета проходила крізь кілька рівнів формулювання, які можна назвати рівнями інституалізації. Попри те, що в офіційній культурі гумор був явищем санкціонованим владою, він нелегко знаходив своє місце в інституалізованому дискурсі. Але це був інструмент небезпечний через свою неоднозначність та інколи несерйозну форму. Саме тому гумор, як легалізований владою інструмент, часто не знаходив свого місця в засобах масової інформації. Через це «Перець» став свого роду оплотом політичної сатири та гумору в Радянській Україні. Офіційна культура не була монополюючою, і гумор влада намагалась використовувати як зброю в боротьбі з суспільними вадами, досягненні групової єдності тощо. Чим вищим був рівень інституалізації (наприклад – висловлювання на партійних нарадах), тим більше переважав «серйозний гумор», чим нижчим (наприклад – формулювання мети журналу позаштатними авторами) – тим більш дозволеним ставав сміх без конкретного соціально-політичного спрямування. На вищому рівні інституалізації гумору діяльність «Перця» як розважального журналу вкрай рідко формулювалась як мета. На рівні діяльності відповідальних працівників журналу «гумор-розвага» та «гумор-зброя» інколи протиставлялись одне одному на користь другого. Але на цьому рівні творці журналу більше приділяють увагу сміху як прояву радості. І, нарешті, на третьому рівні інституалізації, дві мети діяльності «Перця» (боротьба та розвага) представлені як суміжні, взаємодоповнюючі цілі.

Взаємодія працівників «Перця» та представників влади мала свою специфіку, обумовлену в тому числі гумористичним форматом журналу. «Несерйозна» форма журналу слугувала засобом м'якої індоктринації, адже відволікала від пропагандистської спрямованості видання. З іншого боку, гумористичний формат міг слугувати також відволікаючим механізмом для працівників цензури, адже езопова мова сатиричних творів сприймалась як належне й доволі часто «Перець» залишався вірцевим виданням, незважаючи на критицизм сатири. Але в часи загострення ідеологічного контролю за пресою та літературою, гумористичний формат журналу

навпаки призводив до більшої уваги з боку працівників цензури до змісту текстів та карикатур, порівняно із іншими виданнями. Проте навіть за таких умов працівники «Перця» інколи виконували вказівки партії дещо формально.

РОЗДІЛ 3.

ТЕКСТИ ТА ЗОБРАЖЕННЯ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ»: ЖАНРИ, РОЗМІР, ЕМОЦІЙНЕ НАПОВНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ОБРАЗИ

Однією з основних частин дослідження журналу «Перець» як взірця офіційного гумористичного дискурсу є аналіз його змісту. Це дасть змогу наблизитись до розв'язання ряду питань. Серед них: від чого залежав вибір наративного чи візуального засобу передачі інформації і якими були функції кожного з них? Коли протягом радянського періоду домінував «гумор-зброя», а коли «гумор-розвага»? Коли офіційна культура була найменш серйозною? Окрім цього, ми розглянемо проблему, коли офіційний гумористичний дискурс слугував для встановлення позитивного емоційного режиму, а коли простежувались процеси негативації гумористичного дискурсу. Аналіз основних образів та тематик дозволить з'ясувати від імені кого створювались тексти та карикатури журналу, хто був основним об'єктом висміювання? Чи можна було простежити конфронтацію простих громадян та влади, яким чином трансформувались образи зовнішніх ворогів тощо. Розв'язання поставлених питань можна досягти шляхом виконання наступних завдань. Серед них: прослідкувати особливості зв'язку форми та змісту творів «Перця», проаналізувати співвідношення текстів та карикатур журналу, визначити особливості емоційного наповнення журналу та його трансформацію протягом радянського періоду, проаналізувати основні образи та тематики «Перця».

3.1. Зв'язок типу інформації та змісту журналу «Перець»

Журнал «Перець», як і будь-який продукт мас-медіа, спрямований на передачу інформації. В основі передачі інформації є акт комунікації, учасниками якого є адресант (вся сукупність авторів журналу та відповідальних за діяльність преси працівників) та адресат (реципієнти журналу) [324, с. 37].

Можна виділити два різновиди комунікації: наративна та візуальна [345]. Вони відповідають двом незалежним одне від одного та рівноправним культурним знакам: слову та зображенню [324, с. 6], які представлені в сатиричному журналі текстовими жанрами (фейлетони, гуморески, анекдоти тощо) та візуальними (карикатури, колажі, фотографії, плакати тощо). Ю. Лотман зазначав, що малюнок та текст обумовлюють одне одного. Чи складала тексти та зображення «Перця» єдиний інформаційний комплекс? Який різновид комунікації був пріоритетним з точки зору творців журналу та чому? Які функції грала наративна та візуальна компоненти змісту «Перця» та яку роль грав розмір текстів та зображень журналу. Розв'язання поставлених проблем може вказати на стратегії творців журналу в представленні інформації у виданні, на пріоритетність певних тематик тощо.

Необхідно з'ясувати, чи регламентувався вибір текстів чи зображень для передачі інформації в «Перці» вказівками з боку представників влади. Як ми вже згадували раніше, серед партійних працівників «Перець» передусім сприймався в контексті діяльності всієї преси, а вже потім – як сатиричне видання (див. розділ 2). Тому, можливо, у відповідних документах (виступах на партійних нарадах, розпорядженнях) переважно мова йшла про наративний компонент змісту періодики, адже в домінуючій кількості газет та журналів зображення використовувались здебільшого як ілюстрації [269, с. 45].

Ф. Маківчук в своїх публічних виступах намагався показати тексти та зображення однаково важливими для журналу. У своєму звіті він зазначає, що «Перець» читає близько 15 мільйонів читачів, а отже – «це величезна наша відповідальність за кожен фейлетон, за кожную літературну дрібницю, за кожную карикатуру» [15, арк. 1]. Втім, коли він починає розмірковувати про проблеми, пов'язані зі створенням журналу, головний редактор в основному приділяє увагу саме фейлетонам та іншим текстовим жанрам «Перця». Наприклад, коли Ф. Маківчук говорить про одноманітність та безбарвність героїв журналу, то саме фейлетони та гуморески головному редактору

нагадують «варену ковбасу – ні гострики, ні запаху, ні часнику, ні перцю» [14, арк. 3]. Із текстовими жанрами пов'язуються й інші проблеми (наприклад, відсутність обізнаних в економічних питаннях фейлетоністів) [15, арк. 2-3].

Саме текстам приділялась найбільша увага в тематичних планах. Наприклад, у передмові до списку приблизних тематик у випусках за 1951 р. говориться, що в журналі «... будуть надруковані фейлетони, гуморески та інші матеріали на такі теми:...» [13, арк. 2]. Отже, в цьому тексті карикатури ховаються за скромним визначенням «та інші матеріали». В службовому листуванні головного редактора та партійних працівників відділ фейлетонів називається найвідповідальнішим [28, арк. 2]. Чи свідчить це про другорядність візуальної компоненти змісту «Перця» попри її більшу універсальність при сприйнятті [345; 324, с. 45]?

Можна припустити, що головний редактор «Перця» приділяв таку увагу саме текстам через свою спеціалізацію, адже Ф. Маківчук сам був фейлетоністом й переважно озвучував проблеми, які краще розумів. Тим більше, письменниками найчастіше були й відповідальні секретарі, а карикатуристи в редколегії завідували лише спеціалізованим художнім оформленням. Спеціалізація Ф. Маківчука сприяла тому, що партійні працівники замовляли йому саме фейлетони (як, наприклад, фейлетон про статтю в «Канадійському фермері» [44, арк. 60]). Також текстам надавалось велике значення, адже їх було легше ретранслювати: переповідати, передавати по радіо.

В той самий час багато сатирико-гумористичних видань з'являлись як ілюстрований додаток до видання з негумористичним змістом (наприклад, «Червоний Перець» та «Крокодил» [81]). На початку існування цих журналів візуальна компонента домінувала й робила їх відмінними від видань з негумористичним змістом. Альбоми карикатур передруковували в інших країнах [81] через більшу універсальність зображень при сприйнятті. Переважно зображення друкували в рубриці «Іноземний гумор». Ця рубрика

була присвячена карикатурам та текстам з сатиричних видань країн соцтабору [напр.: 90], або «прогресивних» письменників з капіталістичних країн [напр.: 93]. Згідно з тематичними планами, ці рубрики були обов'язковими й повинні були створювати враження підтримки ідей соціалізму поза межами СРСР [13, арк. 1]. В редакційних документах не оговорювалось, якому різновиду передачі інформації потрібно віддавати перевагу в рубриці «Іноземний гумор», втім, ситуативно в цьому розділі карикатури домінували.

Отже, джерела, які відображають процес створення журналу «Перець» та інших сатиричних видань, не дають однозначну відповідь на питання, який різновид передачі інформації вважався пріоритетним, чи відводилась текстам та карикатурам якась особлива роль. Наблизитись до відповіді можливо, якщо проаналізувати реальне співвідношення текстів та зображень в «Перці», тематики, яким їх присвячували.

Аналіз співвідношення наративного та візуального компонентів змісту «Перця» показав, що, в цілому, кількість текстів значно перевищує кількість карикатур. Якщо тексти складають 70 % змісту, то зображення – лише 30 %. Чи підтверджує це те, що редакція «Перця» віддавала пріоритет саме текстам й справді вважала відділ фейлетонів «найвідповідальнішим»? Для відповіді на це питання, необхідно розглянути співвідношення текстів та карикатур в журналі «Перець» в динаміці (див. додаток Л).

Можна помітити, що співвідношення текстів та карикатур в журналі протягом радянського періоду було стабільним. Це означає, що стратегія використання авторами «Перця» цих двох культурних знаків практично не змінювалась. Але в період відлиги та застою тексти домінують більше й їхня частка інколи сягає 77 % всіх творів. В поодиноких випадках домінували карикатури (як, наприклад, в випусках «Перця» для Західної України). Постає питання, в чому причина цих змін у співвідношенні двох різновидів комунікацій в журналі? Для відповіді на нього необхідно пригадати головну мету діяльності «Перця» згідно з офіційними документами: транслювати

«гумор-зброю», тобто гумор із конкретним соціально-політичним спрямуванням (див. розділ 2). Саме такий гумор міг гарантувати сатиричному журналу статус соціально вагомого видання. Пригадаємо, що 1940–1950-х рр. керівники журналу намагались цей статус здобути, «матеріалізуючи» силу гумору «Перця» за допомогою збору статистики покарань громадян, які були висміяні в журналі. Таким чином, творці журналу прагнули максимально наблизити своє видання до життя. Так, наприкінці 1940-х рр. у своєму звіті Ф. Маківчук зазначає, що згідно із зауваженнями партії до роботи «Перця», необхідно «наблизити всю діяльність журналу до життя, приземлити його, чи як образно казав покійний Остап Вишня, посадити його на ріллю» та «налагодити міцні зв'язки з читачем» [27, арк. 11-12].

Отже, який компонент змісту «Перця» – візуальний чи наративний – міг більше забезпечити «приземлення» журналу? Напевно це могли зробити фейлетони, в яких віддавався пріоритет детальному та «невигаданому» опису, а не символічності, умовності та вигадці. В таких текстах часто сміховий ефект досягався не традиційним засобом (наприклад – вирішення невідповідності [326, с. 97-98; 386], або ігрове та несерйозне переключення) [326, с. 101]. Їхня різниця із аналогічними викривальними статтями негумористичних видань здебільшого полягала у використанні іронії, метафор, саркастичного тону. На відміну від фейлетонів, карикатури висвітлювали явище більш умовно та символічно. За словами Ю. Лотмана, «плакат, карикатура виключають більшу частину зображувального об'єкту». Саме тому, можливо, карикатури поступались текстам в своїй кількості.

Проте зображення все ж таки грали доволі важливу роль. Наприклад, коли йшов процес індоктринації медіапростору областей Західної України, в журналі «Перець» домінували зображення. Це пояснюється тим, що цей варіант журналу випускали здебільшого для пропаганди радянського способу життя та творення образу «чужого»: поляків, «бандерівців», німців тощо. Тому в цих випусках бракує великих текстів, в яких докладно критикували

окремі негативні явища радянської дійсності. Натомість вистачає плакатів із клішованими образами позитивних радянських героїв-трудівників [77] та символічно-умовними карикатурами на ксьондзів, американців [76] тощо. Ці зображення були спрямовані не на «приземлення» журналу до життя, а на створення усталених образів, правильних стереотипів щодо «своїх» та «чужих» в нових західноукраїнських реципієнтів «Перця». У випадку із створенням образу зовнішніх ворогів символічність та умовність карикатури завжди ставали в нагоді [297, с. 9-10]. Це було справедливо й для «Перця» східних областей УРСР й для всього журналу взагалі. Крім того, карикатури та кумедні ілюстрації до текстів відрізняли гумористичне видання від негумористичного. Але в період пізнього сталінізму, коли творці журналу намагались зробити видання максимально наближеним до життя, навіть для створення образу зовнішнього ворога інколи використовувались не символічні карикатури, а фотографії [136].

Постає питання, чи завжди протягом радянського періоду керівництво «Перця» намагалось дотримуватись смислового домінування великих текстів із чітким соціально-політичним спрямуванням? Чи були періоди, коли до «Перцю» більш охоче допускали гуморески та анекдоти без чіткого соціально-політичного спрямування? Для цього ми прослідкували співвідношення текстів різного розміру та жанрів в динаміці (див. додаток М).

Як ми бачимо, протягом радянського періоду автори «Перця» намагаються друкувати 5-10 великих текстів та карикатур на суспільно-політичні важливі теми. Але ми спостерігаємо поступове зростання кількості маленьких текстів й зображень. Особливо це стосується періоду 1970-х рр. Серед цих маленьких текстів також були «серйозні» звіти про дієвість гумору «Перця» (рубрики «Дали перцю» та «Перець допоміг») та листи від читачів зі скаргами. Але кількість таких текстів також була унормована. Зростання частки маленьких текстів у 1970-х рр. відбулась в основному за рахунок анекдотів (рубрика «Народні усмішки»), невеликих сатиричних віршів

(рубрика «Сатиричні мініатюри»), приклади кумедних описок (рубрика «Страшне перо не в гусака») тощо. Ці невеликі тексти були здебільшого спрямовані на досягнення сміхового ефекту (хоча іноді також містили й соціально-політичне спрямування). Протягом періоду застою також збільшується питома вага гуморесок, спрямованих здебільшого на розвагу (див. додаток Н). Нагадаємо, що в цей час журнал «Перець» все менше офіційно визначають як носія виключно «гумору-зброї», а «гумор-розвага» вже частіше згадується в звітах та промовах керівництва журналу [14, арк. 7]. Таку зміну в співвідношенні між поки що домінуючим «гумором-зброєю» та «гумором-розвагою» могло бути спричинено намаганням відповідати читацьким запитам. В своїх листах реципієнти журналу просять більше друкувати тексти з таких рубрик як «Страшне перо не в гусака» чи «Сатиричні мініатюри» [8, арк. 163]. Так, в 1971 р. постійний передплатник «Перця» з Івано-Франківська просить «...як що можливо, поміщуйте в журналі «сатиричні мініатюри». Нам то дуже подобається...» [8, арк. 71].

Керівництво «Перця», напевно, свідомо йшло на зближення із неофіційним дискурсом та на збільшення питомої ваги «гумору-розваги» в журналі. Свідомо й з деякою обережністю. Так, в 1959 р. було відкрито нову рубрику «Народні усмішки», в якій вміщували анекдоти, які надсилали редакції читачі. В своєму звіті за цей рік Ф. Маківчук пише, що велика кількість надісланих «усмішок» – це добре, втім слід вимогливіше ставитись до їх відбору [27, арк. 2]. В звіті оговорювалась думка всього колективу «Перця» щодо заснування нової рубрики із «народним гумором» [27, арк. 14]. Головний редактор журналу не приділяв такої уваги жодній іншій новій рубриці. Отже, автори журналу намагались балансувати між соціально-політичною значущістю «Перця» та його розважальним призначенням, поступово збільшуючи питому вагу останнього.

3.2. Емоційне наповнення журналу «Перець».

На сторінках журналу «Перець» досить часто траплялись зображення різноманітних графіків і діаграм (див. додаток О). Це явище було характерним для всього радянського офіційного дискурсу, творці якого за допомогою чисел та їх візуалізації намагалися прив'язати ідеологічні посили до створюваної реальності [258, с. 21]. Статистика в роки радянської влади стала потужною пропагандистською машиною. Однак в карикатурах «Перця» містились не стільки реальні статистичні дані, скільки образ графіку. Створювалась візуалізація якихось абстрактних даних, і важливішою була динаміка зображуваних графіків та діаграм. Якщо хотіли створити позитивний образ героя-трударя, з якого необхідно брати приклад, то він зображувався на тлі графіка, що «повзе вгору». При висміюванні недбайливих працівників – спадаюча лінія графіка. Інколи зображували неправдиво позитивний графік, якщо висміювали неправдиві звіти.

Якщо простежити зображення тієї чи іншої динаміки в абстрактних графіках «Перця», то стає помітно, що до 1991 р. вони все частіше вказують на спадаючу динаміку продуктивності, якості, успішності та інших показників. Можливо, творці журналу все більше втрачали «бадьорість духу», адже абстрактні графіки (як і будь-яку символічну карикатуру) можна пов'язати і з масштабнішими процесами. Для того щоб підтвердити це чи спростувати це, необхідний більш глибокий аналіз емоційного наповнення змісту «Перця».

Розпочати аналіз доцільно з розгляду обкладинок «Перця». Цей інформаційний підрозділ формує «обличчя» видання, на обкладинку передусім звертають увагу читачі, коли починають ознайомлення із черговим номером журналу й обкладинки мали налаштовувати реципієнта на відповідний емоційний режим під час сприйняття основного змісту випуску. Тому змісту обкладинок приділялась виключна увага. В період пізнього сталінізму, коли зміст випусків ретельно планувався, в тематичних планах прописували лише приблизні теми для фейлетонів та карикатур. Але для

обкладинки планували не тільки тему, а й робили ескіз зображень, текст, який їх буде супроводжувати. Яскравим прикладом є ретельне планування обкладинки та змісту спеціального «посівного» випуску «Перця», який мав вийти другим березневим номером в 1953 р. [23]. Розробкою номеру займався А. Михалевич. Йому довелося продумати також й обкладинку. Автор малював лише силуети зображень, але супроводжував їх докладними поясненнями, що має бути намальовано (див. додаток П) [23]. Цей проект було подано на розгляд спочатку головному редактору, а потім – редколегії журналу. В загальних рисах проект обкладинки було реалізовано за винятком гасла «Перець дбає про резерви», яке пропонував А. Михалевич [111].

Зважаючи на таку увагу до змісту обкладинок, ми припустили, що вони будуть найбільш показовим інформаційним розрізом: обкладинки присвячували найбільш важливим тематикам, які мали чинити найбільший вплив на емоційний стан читача журналу. Зважаючи на цю гіпотезу, ми поставили ще кілька додаткових дослідницьких завдань: які тематики були найбільш значущими для творців журналу «Перець», як це змінювалось з плином часу, наскільки відрізнялись основний зміст журналу та обкладинок.

Для дослідження обкладинок «Перця», було проаналізовано вибірку із 188 перших і останніх сторінок журналу (із розрахунку 4 обкладинки за кожний рік випуску журналу).

Сюжети, яким присвячували обкладинки «Перця» можна об'єднати в кілька узагальнюючих категорій для частотного підрахунку: тематика із позитивною конотацією, тематика із негативною конотацією, зовнішньополітична тематика, боротьба із негативними явищами, гумор без соціально-політичного спрямування. До тематик з позитивними конотаціями були віднесені наступні сюжети: приклад для наслідування (перевиконання плану, сумлінне виконання праці, спортивні досягнення тощо), просування радянського суспільства до комунізму, технологічний прогрес, успіхи колективізації, великі будівлі, радянські свята (1 травня, 9 Травня, роковини Жовтневої революції, роковини утворення Радянської України, Новий рік, 8

Березня тощо). Тематики із негативними конотаціями включатимуть критику радянського керівництва, безвідповідальне відношення до праці, пороки, проблеми споживання та побуту радянських громадян, кризові явища в радянському суспільстві тощо.

Ця класифікація ґрунтується передусім на типологізації сюжетів, виробленої творцями «Перця». В тематичних планах головний редактор виділяв критику негативних явищ радянського суспільства, зовнішньополітична тематика, позитивні конотації («продовжувати розвивати жанр гумору позитивного героя, друкувати гуморески, оповідання, фейлетони, дружні шаржі, що прославляють радянських людей і стверджують нові комуністичні риси в їхньому характері») [13]. Головний редактор не виділяв в окрему категорію розважальний гумор, адже досягнення сміхового ефекту не було самоціллю для діяльності журналу. Але попри офіційні декларації твори без чіткого соціально-політичного спрямування завжди траплялись в «Перці». Тому ми виділили їх в окрему категорію.

Частотний підрахунок сюжетів, об'єднаних в описані категорії, показав, що найбільша кількість обкладинок присвячена тематикам із негативними конотаціями (44 % всіх обкладинок із вибірки) (див. додаток Р). Це відображає передусім критичну налаштованість сатиричного журналу. Обкладинка, присвячена негативним явищам, мала відразу представляти гумор-зброю, який репрезентує журнал «Перець». Наступною найбільшою категорією, якій присвячено обкладинки журналу, є зовнішньополітична тематика, спрямована передусім на створення образу зовнішнього ворога (37 %). Лише на третьому місті – тематики із позитивними конотаціями, які складають десятину всіх обкладинок із вибірки. Найменше обкладинок присвячено комічним сюжетам без соціально-політичного спрямування (6 %) та боротьбі із негативними явищами (3 %).

Отже, творці журналу намагались дотримуватись розставленим в тематичних планах пріоритетів. Невелика кількість обкладинок, присвячених

гумору-розвазі, вказує на те, що журнал «Перець» передусім мав сприйматися як видання із соціально дієвим сміхом. Сприйняття гумору заради сміху як другорядного завдання для журналу й зумовило той факт, що «просто смішні» сюжети майже не потрапляли на обкладинку, яка мала бути показовим інформаційним підрозділом. Зовсім невелика кількість сюжетів, в яких розкривається боротьба із негативними явищами (наприклад: міліція заарештовує хабарника), можна пояснити тим, що висміювання чогось вже є актом боротьби із об'єктом гумору [326, с. 41-42]. Зображення боротьби за допомогою інших засобів ставить під питання сенс боротьби за допомогою висміювання. Але це може призвести до зайвої негативації дискурсу, коли в сюжеті, присвяченому негативному явищу, немає альтернативи у вигляді суб'єкта, який виправляє ситуацію.

Для того, щоб з'ясувати, коли критицизм в офіційному гумористичному дискурсі безумовно домінував, а коли поступався іншим сюжетам, слід розглянути отримані результати в динаміці (див. додаток Р). Дані, наведені в додатку вказують, що цілком передбачувано під час війни 1941-1945 рр. найбільша кількість обкладинок (передніх та задніх) була присвячена саме воєнним подіям, при чому здебільшого ми зустрічаємо встановлення піднесеного емоційного режиму [420, р. 128-130]: патріотичні мотиви, передбачення неминучої перемоги, прославляння героїзму воїнів Радянської армії. Іншими розповсюдженими сюжетами був гумор, спрямований на приниження ворога. Існують теоретичні пояснення цього явища. Наприклад, згідно з психологічною теорією гумору зверхності та приниження, гумор завжди здебільшого спрямований на ствердження зверхності над опонентом та вираження агресії, тим більше коли гумор слугував мобілізаційним механізмом. За таких умов тематики, присвячені негативним явищам в радянському суспільстві, могли знизити ефект від мобілізаційного гумору.

В післявоєнні час емоційне забарвлення обкладинок змінюється. Найчастіше їх присвячують тематикам із позитивними конотаціями (40 %). В

цьому плані ця ситуація унікальна для всього радянського періоду. Серед таких тематик зустрічається приклад для наслідування (трудова активність радянських громадян, нагороди за трудові досягнення [напр.: 109]), позитивні наслідки колективізації та індустріалізації, радянські свята [напр.: 110] тощо, (див. додаток С). Чому критицизм сатиричного видання поступився тематикам із позитивними конотаціями? Причиною цього можна назвати загальну тенденцію встановлення в радянському суспільстві так званого емоційного режиму. За концепцією В. Редді, емоційний режим – це встановлення нормативних емоцій, ритуалів та практик, які підтримують існуючий лад [420, р. 128-130]. В період сталінізму цей процес відобразився у фразі Й. Сталіна «Жити стало краще, жити стало веселіше». Цей емоційний режим мав підтримуватись офіційними святами, гаслами, плакатами та пресою [427, р. 107]. У випадку з «Перцем», як і з багатьма виданнями журнального типу, саме обкладинки (а особливо – передні (див. додаток Т)) мали емоційно мобілізувати читачів й сприяти тому, щоб критичні матеріали із основного змісту журналу мали сприйматись як тимчасові негаразди на шляху до задекларованого комуністичного майбутнього. Тенденція приділяти обкладинки або позитивним тематикам, або зовнішньому ворогу стосувалась й спеціальних випусків «Перця» для Західної України. В цей період зовнішня політика продовжує займати значне місце серед тематик, яким присвячували обкладинки. Різниця із попереднім періодом полягала лише в тому, що до попередніх об'єктів гумору-зброї «Перця» додалися нові: капіталісти-імперіалісти у зв'язку із наростаючою «холодною війною» [364, с. 57-58.].

Лібералізація за часів відлиги сприяла тому, що встановлення позитивного емоційного режиму почало поступатись посиленому критицизму й висвітленню негативних явищ в радянському суспільстві (див. додаток Р; Т). Обкладинки із позитивними конотаціями продовжують з'являтись (переважно в контексті все тих же радянських свят, технологічного прогресу або позитивного сприйняття спільного

революційного минулого, виборів [258, с. 12]). Але в цей період критичну налаштованість сатиричних творів вже не стримують й виставляють на обкладинку карикатури на безвідповідальних радянських керівників, безгосподарників, хабарників тощо [292]. Представлення гумору «Перця» як «серйозного» інструменту боротьби із негативними явищами підкреслювалось майже повною відсутністю на обкладинках сюжетів без соціально-політичного спрямування (тобто «гумору-розваги»).

Дещо інша ситуація спостерігається за часів застою. Тоді відбувається послаблення серйозності офіційного гумору, навіть на обкладинках, 11 % яких присвячено жартам, які спрямовані передусім на досягнення сміхового ефекту (в попередні роки таких обкладинок майже не було). Це стосується таких тем, як стосунки всередині родини, дитячий гумор, спортивні змагання, святкування Нового року, 8 Березня та інших свят, які в суспільній свідомості не містили яскраво вираженого ідеологічного навантаження. Така помірна деполітизація «Перця» демонструє зміни в ставленні радянської влади до повсякдення радянських людей [348, с. 167]. В такі свята відтепер цілком нормально було розслабитись й присвятити час звичайним веселощам, що було відображено навіть на показових перших сторінках журналу. Можливо, творці «Перця», коли допускали «гумор-розвагу» на обкладинки журналу, йшли за читацькими вподобаннями та поступово наближували «Перець» до неофіційного гумористичного дискурсу. Також це може свідчити про зменшення серйозності офіційної культури в цілому.

В 1960–1980-х рр. складається алгоритм розподілення тематик в журналі. Передні обкладинки автори «Перця» здебільшого присвячували негативним явищам радянського суспільства (34 % обкладинок), а задні – зовнішньополітичним тематикам. Це відображало два головні завдання цього сатиричного журналу, які були сформульовані головним редактором «Перця» у вступних до тематичних планів [13, арк. 1]. Інколи передня обкладинка присвячувалась тематикам із позитивними конотаціями.

В період застою також спостерігається поява усталених традицій у встановленні емоційного режиму. Відтепер позитивні конотації переважно траплялись лише в контексті радянських свят. За винятком зовнішньополітичної тематики, зв'язок із базовими радянськими міфами (наратив про побудову комунізму, Жовтневу революцію, солідарність всіх трудящих) також здійснювався на обкладинках здебільшого в контексті відповідних свят, наприклад, 1 та 9 Травня. Таким чином, обкладинка, присвячена радянському святу, ставала місцем, де поєднувалось повсякдення та міф, простором для сакрального. В той самий час більшість передніх, пріоритетних, обкладинок в період застою була присвячена профанному (тобто повсякденному [357]). Радянське ж сакральне в «Перці» знаходило вихід тільки в контексті свята. Через це міг відбуватись конфлікт повсякденного та сакрального, адже базові міфи відривалась від повсякдення й реалізовувались лише в момент її розриву – в контексті свята. Але в період застою ми бачимо ще більший розрив між базовими радянськими міфами та повсякденням, відображений на обкладинках. Так, в 20-му номері «Перця» за 1970 р., присвяченому Жовтневим святам, ми бачимо, що від відображення міфу про Жовтневу революцію, залишилось лише гумористичне висвітлення ритуалів, пов'язаних із цим святом (здебільшого мітинги: див. додаток Ф), або просто святкові практики (як, наприклад, – спільне споживання алкоголю, прослуховування святкової музики тощо) (див. додаток Ф) [348, с. 165]. Таким чином, на деяких обкладинках часів застою повсякдення витісняє міф, буденне витісняє сакральне. Ці тенденції не можна назвати домінуючими. Траплялись випадки актуалізації міфу про Революцію та Леніна [129]. Втім, здебільшого Свято Жовтня ставало приводом для висвітлення на обкладинках більш актуальних тем – з'їздів КПРС, «холодної війни» тощо [113; 114; 115]. Це означало, що роковини Жовтневої революції ставали простором для нових ідеологічних посилів.

Часи перебудови привнесли нові зміни в емоційне наповнення обкладинок журналу «Перець»: кількість критичних карикатур збільшилась

майже вдвічі (див. додаток Т; АБ). Поступово творці журналу почали відходити від вже традиційного розподілу тематик між передніми та задніми обкладинками: відтепер перші та останні сторінки номерів прикрашали здебільшого карикатури із критикою радянського керівництва, проблеми споживання радянських людей, злочини тощо. На прикладі обкладинок журналу «Перець» можна спостерігати стрімку негативацію офіційного гумористичного дискурсу. Посилення цієї тенденції ми бачимо, коли на початку 1990-х рр. творці журналу зовсім відмовляються від емоційної мобілізації радянських громадян й майже всі обкладинки присвячують посиленню негативних тенденцій а радянському суспільстві, низькому життєвому рівню громадян, загальній кризі. Критицизм й так був специфікою журналу «Перець», як сатирично-гумористичного видання. В період перебудови ця специфіка видання посилилась ще й гласністю та появою нового керівництва журналу на чолі з Ю. Прокопенком, яке реалізовувало нові можливості для висвітлення негативних явищ.

Слід зазначити, що емоційне наповнення обкладинок та основного змісту журналу мало спільні та відмінні риси [292]. Помітно співпадіння основних тенденцій до збільшення негативації обкладинок та основного змісту, домінування зовнішньополітичної тематики під час Великої Вітчизняної війни, більшого значення тематик із позитивними конотаціями під час сталінізму та «сміху-розваги» під час застою (порівняно з іншими періодами). Це вказує на те, що обкладинки можна вважати показовим інформаційним розділом журналу «Перець». Втім, деяким сюжетам на обкладинках присвячувалась значно більша увага, ніж в основному змісті (як, наприклад, зовнішньополітична тематика під час війни 1941-1945 рр., чи критицизм під час перебудови). Це пояснюється тим, що в авторів журналу було прагнення охопити в основному змісті «Перця» якомога більше актуальних тематик. Для обкладинок ж відводились найпоказовіші сюжети.

Отже, найважливішим в офіційному гумористичному дискурсі Радянської України під час періоду сталінізму було висвітлення подій війни у

1941 – 1945 рр., встановлення емоційного режиму «жити стало краще, жити стало веселіше» під час пізнього сталінізму, критицизм під час відлиги та перебудови, створення образу зовнішнього ворога та висвітлення негативних явищ в радянському суспільстві під час застою.

Зважаючи на те, що тематики із негативними конотаціями є домінуючими, необхідно простежити зміни в характері їх зображення. Передусім розглянемо масштаб негативних явищ, яким присвячували тексти та зображення журналу «Перець».

Проблема масштабів висміюваних проблем була актуальною ще на початку існування та становлення інституціалізованого «червоного гумору» СРСР. Як зазначає С. Ушакін, радянські гумористи завжди боялися порушити межу між висміюванням окремих особистостей та всієї системи. Саме тому можна виявити чітку тенденцію до персоніфікації адресатів осуду в гуморі [363].

Найчастіше персонажі-представники радянської влади, як і більшість інших образів «Перця», ідентифікувались за іменем, посадою та локалізацією. Можна припустити, що подібна конкретизація персонажа встановлювала межі поширеності проблеми чи суспільної вади, з якою цей персонаж асоціювався.

Контент-аналіз текстів журналу показав, що починаючи вже з 1940-х рр. постійно зменшується кількість персонажів з такими конкретними даними (ім'я, посада тощо). До цього періоду вони переважали за кількістю (в середньому 75% серед всіх персонажів), але у 1991 р. становили менше половини (40%). Ці тенденції виявлялись у частішому використанні таких узагальнюючих понять як «номенклатура», «представники влади», зазначенням посади людини без вказівки конкретніших даних про неї. На нашу думку, в «Перці» все частіше в зображенні дійсності переходили від «ідеального» до типового [306, с. 196], а в зображенні негативних явищ – від «перегинів на місцях» до трансляції їх на все суспільство.

Також відбувається зменшення частки персонажів-«простих громадян» з конкретними даними. Якщо в 1941 р. частка таких персонажів з-поміж усіх становила 65%, то у 1991 р. – 33%. Також поширеними стають узагальнюючі поняття, що описують цих персонажів: «жителі села», «громадяни», «працівники заводу» тощо.

Все частіше зображення не ідеального, а типового також відобразилось у переході від переважно позитивних тематик під час Пізнього сталінізму до домінуючого критицизму протягом інших періодів. Як ми вже згадували, цей процес був відмічений й самим головним редактором журналу – Ф. Маківчуком, коли він зазначав, що сучасна гумористика тоне «у темі повсякденності і сірятини» [14, арк. 1].

3.3. Адресати та адресанти гумору журналу «Перець».

В другому розділі вже було з'ясовано, що основною метою діяльності журналу «Перець» була ретрансляція «гумору-зброї», висміювання негативних явищ в радянському суспільстві. Якщо за допомогою обкладинок редактори встановлювали емоційний режим для сприйняття основного змісту журналу, репрезентували найбільш актуальні тематики, то в основному змісті кожного випуску намагались охопити якомога більше завдань, окреслених в тематичних планах «Перця». Тому постає питання, проти кого передусім спрямовували «гумор-зброю» творці журналу та від імені кого вони це робили? Проаналізувавши обкладинки, як репрезентативний інформаційний зріз, можна зробити висновок, що основними дійовими особами основного змісту журналу були радянські громадяни та радянська влада, зовнішньополітичні вороги СРСР (або прогресивного комуністичного руху) та народи світу, які потерпають від них. Отже, можна висунути гіпотезу, що саме ці персонажі й будуть основними адресатами та адресантами гумору «Перця».

За М. Бахтіним, текст як висловлювання завжди має свого адресата та адресанта, яких дослідник називає мовними суб'єктами [254, с. 466-476]. Постійна прив'язка тексту до адресата та адресанта обумовлює прив'язку висловлювання до позатекстової дійсності [254, с. 453-454].

Можна виділити кілька різновидів адресатів та адресантів висловлювання. По-перше, це адресант, який під час реального комунікативного акту передає текст адресату, який його сприймає. Назвемо їх транслятором та реципієнтом. По-друге, це адресант та адресат, які представлені відповідними персонажами в тексті. Назвемо їх персонажем-адресантом та персонажем-адресатом. В гумористичному тексті адресантом є персонаж, який висміює адресата, спрямовує на нього свій осуд, або потерпає від його негативних дій. За умови підтримки транслятором основної ідеї жарту, він може співвідносити себе із персонажем-адресантом. В цьому випадку він спрямовує висловлювання не тільки на реципієнта, але й на реального прототипа персонажа-адресата в жарті, який, звісно, не завжди приймає участь в комунікативному акті. Ним може виступати як окремий суб'єкт, так і цілі соціальні прошарки та інші групи людей. Наприклад, німець (транслятор) переповідає іншому німцю (реципієнт) етнічний анекдот про поляків. В анекдоті представлений діалог між німцем (персонаж-адресант) та поляком (персонаж-адресат). Німець-транслятор підтримує етнічні стереотипи, відображені в анекдоті, тому співвідносить себе із персонажем-адресантом й жартує не тільки для розваги свого співрозмовника, а й для висміювання поляків, тобто реальної групи людей, об'єднаних за етнічною ознакою. Навіть якщо в тексті відсутні персонаж-адресант або персонаж-адресат, то найчастіше їх можна реконструювати за контекстом [288, с. 18-19]. Тим більше це стосується гумору, який, на думку багатьох дослідників психології сміху, є явищем соціальним [255, с. 24-28]. Гумор спрямований на встановлення ієрархії, ствердження власного статусу, пошуку односторонніх, приниження опонента. Іншими словами, гумористичний текст майже завжди має адресата та адресанта.

Вищесказане особливо стосується гумору «Перця», який найчастіше намагались представити як «зброю», спрямовану проти конкретних об'єктів. Тому з'ясувавши адресатів та адресантів журналу, можна наблизитись до розв'язання кількох основних завдань нашого дослідження. Серед них – питання, яке місце в соціокультурному середовищі намагався займати журнал «Перець»? Від імені кого найчастіше виступав журнал: радянської влади, яка намагалась впливати через гумор на радянських громадян, чи від імені громадян, для яких сатиричний журнал міг стати громадянською платформою, засобом висловити своє незадоволення, розрядитись повсякдення чи навіть контролю за владою. Іншими словами, аналіз основних тематик та персонажів дозволить з'ясувати, послання від кого і кому найчастіше транлював журнал «Перець». Яким чином журнал реконструював соціальний діалог між різними соціальними прошарками радянського суспільства? Ми наблизимось до розв'язання питання, наскільки «Перець» відповідав своєму статусу соціально дієвого видання та чи знаходили створювачі журналу гідні мішені для свого гумору.

Спочатку необхідно з'ясувати, кого офіційно планували «перчити та приперчувати, незважаючи на особи...» [97] творці журналу. У вступних до тематичних планів редактори журналу зазначали, що передусім вони будуть виступати «проти різних порушників радянських законів, бракоробів, рвачів, халутрників, проти затискувачів критики й самокритики, проти порушників статуту сільгоспартілі, антимеханізаторів, розкрадачів соцвласності...». В деяких варіантах до цього списку додавались ще й бюрократи [13, арк. 5]. Адресатами також мали виступати «англо-американські палії війни та їхні лакеї» [13, арк. 1]. В останньому випадку вказувались також й адресанти критики: всі народи світу, що борються за мир. Про найголовніших адресатів свого гумору перчани розповідали не тільки на сторінках свого журналу, а й у публічних виступах під час зустрічей із читачами, як, наприклад, в 1959 р. темою одного з виступів перчан було: «Як «Перець» виконуючи рішення XXI з'їзду КПРС бореться, засобами сатири та гумору, проти розкрадачів

соціалістичної власності, бюрократів, бракоробів, ледарів тощо» [22, арк. 1]. В цьому ж році у своєму звіті Ф. Маківчук зазначав, що «потрібно ясно бачити головні хиби й недоліки в нашому житті й вести з ними нещадну боротьбу засобами сміху, засобами сатири. Це насамперед: бюрократизм, наш ворог номер один; порушники радянських законів; розкрадачі соціалістичної власності; паразитні елементи, хуліганство, пошлість» [27, арк. 11]. В 1977 р. в звіті про дієвість «Перця» серед основних адресатів його гумору зазначені: «...усілякі хапуги, крадії, бюрократи та інш.» [2, арк. 2]. В тому ж році серед усталених адресатів гумору «Перця» Ф. Маківчук зазначає «хулігана, бракороба, браконьєра, бухгалтера, керівника установи...» [17, арк. 2].

Отже, склався доволі усталений образ адресата гумору «Перця». Це, передусім, бюрократ, розкрадач соцвласності, порушник інших радянських законів, бракороб («халтурник»), хуліган тощо. Окрім цього – це зовнішні вороги: імперіалісти, капіталісти, палії війни. Цей список дещо узгоджується із зауваженнями, які були висловлені О. Кириченком на нараді працівників преси в 1954 р.: «Газети повинні викривати недоліки в роботі, наших партійних, радянських, господарських організацій, розвінчувати бюрократів, халтурників, верхоглядів, гостро критикувати тих, хто не хоче бачити недоліків в нашій роботі, миритися з ними» [37, арк. 3]. Але, як бачимо, О. Кириченко заохочував радянську пресу критикувати й органи влади. Втім, до офіційно задекларованих перчанами головних мішеней ці об'єкти гумору потрапляли рідко або ховались за «бюрократизмом», «верхоглядством», «затискуванням критики та самокритики» тощо. Напевно, це було пов'язано з тим, що робітники журналу «Перець» намагались не перетнути межу між критикою окремих негативних явищ та критикою самої системи. Саме тому автори журналу абстрагували окремі недоліки роботи владного апарату від самого владного апарату.

Постає питання, наскільки автори журналу «били» по зазначених мішенях гумору «Перця» та від імені кого передусім промовляє журнал: від

імені радянських громадян чи радянської влади? Судячи зі вступної статті в першому випуску «Перця» в 1941 р., автори мали намір висміювати «незважаючи на особи» [97]. Тож, творці журналу мали намір спрямовувати свій гумор не на конкретну категорію населення, як то прості радянські громадяни чи радянське керівництво, а на окремі негативні прояви радянського суспільства, не протиставляючи можновладців та підлеглих. Але наскільки задекларовані адресати та адресанти відрізнялись від насправді зображених в журналі?

Для розв'язання поставленого питання був проведений контент-аналіз основного змісту «Перця». Передусім всі персонажі «Перцю» були розділені на три групи, відповідно до діалогу, який відображався в текстах: адресанти, адресати та допоміжні (другорядні) персонажі.

Як видно з отриманого графіку (див. додаток Ц), персонажі-адресати домінують. Ці дані підтверджують, що «Перець», як сатиричне видання, передусім мав «викривати», «боротися», «перчити», що обумовлювало обов'язкову наявність об'єкту гумору та критики. Передусім потрібно було викривати адресата, ніж співчувати адресату.

Протягом радянського періоду співвідношення персонажів-адресатів та персонажів-адресантів «Перця» майже не змінювалось (див. додаток Ц). Але можна помітити, що відлига була періодом, під час якого критика адресата займала більш важливе значення, ніж під час інших періодів. Перебудова, навпаки, стала періодом, коли творці «Перця» все частіше критикували негативні явища з позиції адресанта без їхньої прив'язки до конкретного об'єкту критики. Можна припустити, що це було пов'язано із розширенням масштабів зображувальних проблем й переходу від критики «окремих перегинів на місцях» до зображення системної кризи. Можливо, за умови таких узагальнень відпадала гостра необхідність в адресаті гумору, чи суцільна негативація дискурсу робила його «повсюдним»? Відповідь на це питання можна знайти, якщо проаналізувати, хто найчастіше виступав як адресант та адресат.

Найбільшу групу персонажів-адресатів складають радянські керівники найнижчого рівня владної ієрархії (див. додаток АА). Це – директори заводів та фабрик, керівники інших установ, голови колгоспів тощо. Наступна найбільша група персонажів-адресатів – це громадяни-носії всіляких пороків (п'яниці, крадії, бюрократи тощо). Від персонажів першої групи «простих громадян» відрізнятиме те, що вони виконують керівну роботу, а є носіями вказаних пороків. Персонажі-керівники різноманітних установ також часто виступали як алкоголіки, брехуни, хабарники та злодії. Наступні групи персонажів-адресатів – це службовці, робітники та колгоспники. Одними з найважливіших адресатів є зовнішні вороги СРСР. Це, передусім, німці (фашисти), які були домінуючим адресатом під час Великої Вітчизняної війни, та американці, які прийшли на зміну німцям (фашистам) під час «холодної війни». Серед персонажів-адресатів, які зустрічаються рідше можна виділити радянське керівництво середнього рівня (наприклад – представники обласних рад та партійних організацій), «українські буржуазні націоналісти», робітники торгівлі, радянське керівництво вищого рівня (наприклад – міністри, керівники ЦК КП(б)У та ЦК КПРС) тощо.

Найголовніші персонажі-адресати майже співпадають із задекларованими в тематичних планах та звітах. Бюрократам, крадіям та іншим мішеням для критики автори «Перця» присвячували достатню кількість текстів та зображень. Але, незважаючи на те, що в тематичних планах радянське керівництво не виступало як окрема мішень для гумористичної критики, саме із начальниками, директорами виробничих найчастіше пов'язували проблеми радянського суспільства. Чи означало це те, творці журналу все ж таки виставляли представників радянської влади як головних винуватців? Для відповіді на це питання, необхідно розглянути, в контексті яких проблем зустрічаються персонажі-представники радянського керівництва та інші адресати-персонажі і яким чином вони пов'язані одне з одним.

Для оптимізації аналізу персонажів-адресатів необхідно об'єднати в більш загальні категорії. Ми виділили чотири найбільші категорії персонажів-адресатів. Передусім – це радянські громадяни, радянське керівництво, зовнішні вороги СРСР та інші персонажі-адресати. Попри те, що радянські керівники найнижчої ланки є найрозповсюдженішим персонажем-адресатом, адресати-радянські громадяни в загальній кількості є домінуючою групою персонажів-адресатів (51 %, див. додаток Ч). Персонажі-керівники, на яких спрямована критика, складають 28 % від загальної кількості персонажів-адресатів, а зовнішні вороги – лише 17 %.

З цих результатів можна зробити кілька висновків. По-перше, критичні матеріали журналу «Перець» були спрямовані передусім на негативні явища саме радянського суспільства. Творення образу зовнішнього ворога було другорядним завданням. Це зайвий раз підтверджує, що працівниками «Перця» робилась ставка на відчутну дієвість видання. Для набуття статусу соціально вагомого видання та вдалого збору статистики щодо його дієвості, автори «Перця» віддавали перевагу просторим докладним фейлетонам й «били» в них по цілком конкретним мішеням: керівникам найнижчої ланки та простим громадянам. Наприклад, на робочому місці Остапа Вишні завжди була пам'ятка, яка відображала головні мішені для його сатиричних творів (див. додаток Ш). Як можна помітити, майже всі зазначені пункти стосуються негативних явищ саме радянського суспільства.

Для підтвердження цього висновку необхідно розглянути отримані дані в динаміці.

У випусках журналу під час війни 1941-1945 рр. зовнішні вороги у вигляді німців-фашистів очікувано займають домінуюче положення. Вони стали актуальною загрозою, у боротьбі з якою «Перець» міг продемонструвати свою дієвість, мобілізуючи громадян, принижуючи ворога тощо [370, с. 23; 326, с. 46]. Природно, що у випадку розриву повсякдення в екстраординарній ситуації вади радянського суспільства відійшли на другий план. Це обумовило незначний відсоток персонажів-адресатів радянських

громадян та, особливо, радянського керівництва, довіру до якого не можна було підривати навіть окремими недоліками у його діяльності.

Ситуація змінилась у післявоєнний час, коли три основні групи персонажів-адресатів займали практично однакове становище в текстах та карикатурах журналу (відповідно – радянське керівництво та зовнішні вороги – 32 %, а радянські громадяни – 33 %). Знову актуальними стали недоліки радянського повсякдення та виробництва. Але зовнішні вороги, склад яких дещо змінився, продовжували залишатись актуальними.

Із початком відлиги збільшується критичність виступів «Перця», що відобразилось на зменшенні кількості зовнішньополітичних адресатів та збільшенні кількості негативних персонажів-радянських громадян та радянського керівництва. Під час застою відбувається поступове зменшення негативних персонажів-можновладців та збільшення критичних виступів проти простих громадян. Можливо, це було пов'язано із закріпленням номенклатурою статусу як правлячого прошарку, що стало заважати «перчанам» критикувати в окремих випадках керівників установ, рад та парторганізацій. Саме в цей період «Перець» виступає здебільшого як інструмент для виховання простих громадян.

В період перебудови (і особливо на початку 1990-х рр.) ситуація починає змінюватись. Все менше критика починає спрямовуватись на простих громадян, а все частіше – на радянське керівництво. Працівники «Перця» намагаються відповідати політиці гласності й обирають відповідний об'єкт для критики – можновладців. Враховуючи розширення масштабів зображувальних проблем під час перебудови, автори «Перця» поступово починають критикувати радянське керівництво як цілий соціальний прошарок.

Розгляд того, яким чином змінювались головні мішені для критики журналу «Перець» неможливий без аналізу, від імені кого йшла критика недоліків радянського суспільства. Контент-аналіз текстів та карикатур журналу «Перець» показав, що й серед адресантів переважно домінують

радянські громадяни (66 % від всіх персонажів-адресантів). Як ми бачимо, в журналі «Перець» радянські громадяни більше адресанти, ніж адресати й здебільшого критичні «послання» в журналі спрямовуються від їх імені. На відміну від простих громадян радянське керівництво більше адресат, ніж адресант (лише 19 % від всіх персонажів-адресантів). Тож можна зробити висновок, що по відношенню до радянської влади автори «Перця» були налаштовані більш критично.

Персонажі, які з'являються в контексті зовнішньополітичної тематики також переважно є адресатами, ніж адресантами. В ролі останніх ми бачимо радянських громадян, які протистоять фашистам в контексті Великої Вітчизняної війни, прості громадяни капіталістичних країн, які потерпають від соціальної незахищеності та свавілля «паліїв війни» Заходу, «прогресивно мислячі» діячі капіталістичних країн, представники країн соцтабору, комунізм/соціалізм як формація в цілому тощо. Вочевидь для радянської сатири «капіталісти/імперіалісти/буржуазні націоналісти» складали самодостатній образ ворога або «чужого», який міг і не потребувати обов'язкової присутності в тексті чи зображенні адресанта. Ним мав відчувати себе реципієнт сатиричного твору.

Разом із визначенням головних адресатів та адресантів необхідний аналіз можливих опозицій, які вони складали. Це дозволить виявити, наскільки сюжети текстів та карикатур журналу «Перець» мали конфліктний потенціал, чи протиставляли автори журналу в своїх творах радянських громадян та представників влади тощо.

За допомогою програми MAXQDA нами було проаналізовано, наскільки основні категорії, які зустрічаються в тексті, пов'язані одне з одним. Контент-аналіз показав, що найбільш популярні персонажі «Перця», прості радянські громадяни, найчастіше пов'язані не з представниками радянської влади, а з іншими персонажами-радянськими громадянами (за винятком періоду Великої Вітчизняної війни, коли радянські громадяни були найбільше пов'язані із зовнішніми ворогами, при чому, звісно, перші

виступали в ролі адресантів, а другі – адресатів). В середньому такий зв'язок простежується в 52 % всіх випадків, коли персонажі-радянські громадяни пов'язані з іншими персонажами. Із радянським керівництвом радянські громадяни пов'язані дещо менше – у 39 % випадків. Втім, протягом радянського періоду зростає кількість зв'язків «громадяни-громадяни» та «громадяни-влада» (див. додаток АЕ). Простежується велика кількість «спеціальних» текстів про радянських громадян, де вони виступають або лише як адресант, або адресат без опозиційної сторони.

Можна зробити висновок, що радянські громадяни були головним об'єктом творчості авторів «Перця», тому вони найчастіше виступали як адресат, так і адресант критики. Втім, автори «Перця» намагались якомога менше протиставляти громадян та владу. Тому «Перець» воліли перетворити на своєрідну громадянську платформу, засобом якої радянські громадяни могли виявити окремі недоліки в радянському суспільстві та власноруч їх й критикувати. Це, з одного боку, мало сприяти популярності «Перця», а з іншого – розсіювати спротив по відношенню до влади, знімати напруження в суспільстві [417, р. 485]. Наскільки такий висновок вірний покаже подальший якісний аналіз текстів та карикатур «Перця».

Якщо ми бачимо велику кількість «спеціальних» текстів про радянських громадян, то персонажі-представники радянської влади в сюжетах «Перця» рідше є самодостатньою категорією й в більшості випадків вступають у зв'язок із іншими персонажами. Іншими словами, якщо в тексті або карикатурі з'являється представник влади, то сюжет майже завжди будується у формі діалогу. Це означає, що влада в «Перці» зображена як соціально дієвий механізм й для його зображення завжди залучається інша сторона, яка або засуджує владу, або – навпаки, є об'єктом викривальних дій влади. Тексти із персонажами-представниками радянської влади більше за інші несли в собі конфліктний потенціал, ніж тексти, в яких зустрічаються прості громадяни. В період сталінізму найпопулярнішим був зв'язок «влада-влада». Саме в ці періоди автори «Перця» намагались менше протиставляти одне

одному простих громадян та представників влади. Тому в текстах та карикатурах найчастіше громадяни критикують громадян, а представників влади – інші можновладці.

В період застою та відлиги несуттєво починає домінувати зв'язок «влада-громадяни». Ця тенденція зберігається до 1990-х рр. Якщо пригадати, що межі зображувальних проблем поступово розширюються, а дискурс негативується, то можна зробити попередній висновок, що протягом радянського періоду автори журналу «Перець» все більше від імені простих громадян спрямовують свою критику на системні явища, виразником яких в період перебудови все частіше стає радянська влада. Для підтвердження цих висновків необхідно за допомогою якісного аналізу проаналізувати всі можливі варіанти опозицій адресантів та адресатів.

Якісний аналіз текстів та карикатур журналу «Перець» в основному підтвердив результати кількісного аналізу. Але він показав, що склад опозиції «адресант-адресат» протягом радянського періоду був набагато складнішим, ніж той, який ми висували як первісну гіпотезу: («громадяни-влада», «громадяни-громадяни» та «влада-влада» та опозиції, характерні для зовнішньополітичної тематики). Доволі часто в текстах та карикатурах журналу «Перець» мала місце опозиція із колективним адресантом та колективним адресатом (див. додаток Ю).

Ми виділили близько двадцяти варіантів опозиції «адресант-адресат». Наприклад, в сатиричній замітці під назвою «Створіння чуда» з рубрики «ТАП» («Телеграфне агентство Перця») присутня опозиція «громадяни-влада»: «Лебедин Сумської області. (Наш кор.). Колгоспники села Степного Лебединського району мали щастя на власні очі бачити, як було повторене біблійське чудо: по воді ставка «Мойка», яко по суку, пройшовся голова колгоспу Г. Й. Ільченко. Як запевняють знавці, сотворити чудо вдалося завдяки тому, що греблю тут ремонтували невідомо коли, а через це вода у ставку сягає горобцеві по коліна» [133]. В цьому випадку в ролі адресанта виступають колгоспники, які спостерігають за тим, як безвідповідальний

голова колгоспу (персонаж-адресат) пішки йде по воді через відсутність ремонту греблі. В цьому випадку голова колгоспу як персонаж-адресат виступає як об'єкт гумору. Незважаючи на алегоричність та іронічність тексту, голова колгоспу є також й об'єктом критики.

В іншій замітці «Саморемонт» ми бачимо інший склад опозиції «адресант-адресат»: «Городок Хмельницької області. Новий метод ремонту радіо запроваджено в місцевій радіомайстерні. За новою технологією, приймач розбирається на деталі, після чого майстри чекають, доки все само відремонтується і докупи збереться. Такий експеримент з грудня 1968 р. проводиться, зокрема, з радіолою «Ефір», яка належить громадянинуві Бурому І. І. Результатів поки що не видно, але радіомайстри не втрачають надії на успіх» [125]. В цьому випадку в ролі адресанта та адресата виступають прості радянські громадяни, які не займають місце у владній ієрархії.

Наступний випадок з рубрики «Перцеві відповідають» демонструє, що можливою була також опозиція «адресант-адресат», в ролі яких виступають радянські громадяни та представники влади різних рівнів: «Про те, що директор комбінату комунальних підприємств м. Чорткова (Тернопільщина) Курбатов І. Є. не відповідає своєму призначенню, а міська Рада не реагує на численні скарги трудящих та виступ райгазети про це писалося в листі, надрукованому в № 19 журналу. Як повідомив секретар Чортківського райкому КП України т. П. Дейнекіє, Курбатова І. Є. з роботи знято» [119]. Як ми бачимо, персонажем-адресатом є директор комбінату, який не відповідає своєму призначенню, а персонажем-адресантом є трудящі з райгазетою, які скаржаться на директора, та секретар райкому КП України, який врешті-решт виправляє ситуацію. В окремих випадках в текстах з цієї рубрики могли бути відсутні радянські громадяни, а присутні тільки представники влади різних рівнів. Протягом радянського періоду все частіше з'являлась опозиція, в якій громадяни в ролі адресанта протистояли одночасно й простим громадянам та представникам влади (в цьому випадку останні найчастіше обвинувачувались

в невідповідальності). Як інші варіанти колективних адресантів та адресатів можна також навести приклад, коли радянське керівництво (найчастіше більш високого рівня) протистоїть простим громадянам та представникам влади (найчастіше нижчого рівня). І, нарешті, варіант, коли колективними є як адресант (громадяни та представники влади), так і адресат (громадяни та представники влади). Такий образ колективних адресантів та адресатів, в ролі яких виступали як можновладці, так і прості громадяни, мали зображати єдність влади та народу, тобто образ народовладдя. Лише на початку 1990-х рр. можна зустріти тексти, де є пряме протиставлення влади та громадян, які представлені узагальнюючими категоріями. Наприклад:

І наші розбурхані дні
Не вельми, признатися, втішні:
Стоять на трибунах одні,
У чергах вистоюють інші [79].

Враховуючи те, що негативація дискурсу, його конфліктний потенціал та розширення меж зображувальних проблем відбувались поступово, то пряма конфронтація між персонажами-громадянами та радянською владою в «Перці» початку 1990-х рр. стала останньою рисою, яка свідчила про істотні зміни в офіційному дискурсі, в тому числі й гумористичному.

Зовнішньополітична тематика представлена дихотомією «адресант-адресат», де в ролі першого виступали радянські громадяни (як це було під час війни 1941-1945 рр.), народи світу, комунізм як історична формація взагалі. Адресатом виступали німці-фашисти (переважно у випусках, які виходили під час війни 1941-1945 рр.), «імперіалісти-капіталісти» (переважно в наступні періоди), або їхніх «прихвостні» («українські буржуазні націоналісти», турки тощо).

Бували випадки, коли в тексті або карикатурі був присутній лише адресат (при чому інколи колективний в складі простих громадян та радянської влади) [130] (див. додаток X). Особливо часто в цій ролі

виступали радянські громадяни. В цьому випадку іншу сторону опозиції займала редакція журналу та читач за умови підтримки основної ідеї твору.

3.4. Основні образи та тематики журналу «Перець».

Найбільшими двома групами, в які можна об'єднати персонажів, є радянські громадяни та радянське керівництво. В персонажів цих двох груп можна виділити кілька спільних рис, які й складали образ радянської людини на сторінках журналу «Перець».

Як і радянських громадян, так і радянське керівництво об'єднувала майже обов'язкова локалізація персонажу в соціальному просторі шляхом вказівки його місця роботи, посади або приналежності до соціального прошарку, ім'я. Як ми вже з'ясували, це робилось для обмеження меж зображувальних проблем «перегинами на місцях», більшої реалістичності фейлетонів «Перця», досягнення соціальної дієвості гумору журналу. Часто це були єдині маркери, які відрізняли одного персонажа від іншого. В карикатурах так само поступово складаються усталені образи радянських громадян, з якими пов'язані окремі недоліки радянського суспільства: карикатурні зображення чиновників, бюрократів, місцевих керівників, службовців в діловому одязі, з портфелем та доволі часто за своїм робочим місцем (див. додаток АА). Радянські громадяни також складали усталений образ типової радянської людини, яка відрізнялась від інших локалізацією в соціальному просторі або пов'язаною із нею проблемою. Тому для характеристики радянських громадян та керівництва необхідно проаналізувати тематики, в контексті яких ці персонажі з'являлись.

Проведений контент-аналіз показав, що персонажі-радянські громадяни найчастіше з'являються в контексті проблем побуту та споживання: низька якість предметів широкого вжитку, погані житлові умови, погане технічне обслуговування, незадовільне обслуговування в їдальнях тощо. Інший розповсюджений контекст – це критика радянського керівництва. Доволі

часто ці дві тематики об'єднувались в одному творі, коли труднощі в побуті чи споживанні виникали в наслідок безвідповідальності радянського керівництва). Також популярними були сюжети, пов'язані з трудовою діяльністю радянських громадян. Це безвідповідальне ставлення до роботи, невиконання плану, низька кваліфікація кадрів тощо. Також радянські громадяни доволі часто з'являлись в контексті всіляких злочинів та пороків: крадіжки, розтрата державних коштів, хабарі, алкоголізм, хуліганство тощо. Серед тематик, пов'язаних із персонажами-радянськими громадянами, можна назвати: негласні суспільні стосунки (блат, патронаж), боротьба із зовнішніми ворогами, громадяни як приклад для наслідування тощо.

Виникає питання, чи завжди радянські громадяни були зображені в «Перці» передусім як ті, що споживають та переймаються проблемами побуту? Адже ця тематика значно випереджає проблеми радянської людини на трудовому фронті, її діяльність як будівельника комунізму тощо. Для відповіді на поставлене питання необхідно розглянути, яка з означених тематик домінувала в «Перці» протягом радянського періоду (див. додаток Я).

Як ми бачимо, прості громадяни перетворювались з людей передусім працюючих на людей передусім споживаючих поступово. Так, за часів періоду сталінізму домінуюче місце в текстах чи карикатурах журналу займали сюжети про працю радянських громадян та критику радянського керівництва (переважно нижчого рівня). В той самий час сюжетам про побутові проблеми було приділено лише 12 % гумористичних творів. Натомість порівняно із іншими періодами частіше зустрічались боротьба із зовнішніми ворогами (особливо в період війни 1941-1945 рр.), приклади для наслідування, технологічний прогрес.

При незначному збільшенні кількості текстів про споживання, майже та сама ситуація спостерігається й за часів відлиги. Але в період застою збільшилась питома вага сюжетів, присвячених побутовим проблемам, в тому числі споживанню. Побільшало текстів та карикатур, присвячених

різноманітним порокам. Кількість сюжетів, присвячених виробничій тематиці та прикладу для наслідування, навпаки зменшилась. Образ позитивного героя відтепер здебільшого з'являвся в контексті свят (1 Травня, роковини Жовтневої революції тощо) або з'їздів КПРС. Спостерігається тенденція, яку можна було помітити під час аналізу обкладинок, коли свято стає майже єдиним простором для сакрального.

За часів перебудови питома вага сюжетів про проблеми побуту та споживання стала ще більшою. Це супроводжувалось зображенням конфронтації із радянським керівництвом та подальшим зменшенням кількості сюжетів на виробничу тематику.

Все частіше автори журналу відкрито говорять про проблеми дефіциту. Цій колись замовчуваній темі навіть перші присвячують перші обкладинки журналу (див. додаток АБ). Більше того, підіймаються проблеми голоду та різкого зниження рівня життя населення. Наприклад, в тексті «Арештуйте закон!» від лица інваліда першої групи йдеться про його неспроможність отримати кожу на зиму й хамство представників влади, які пообіцяли заарештувати інваліда через його прохання придбати речі першої необхідності. Наприкінці інвалід говорить, що його арешт не був би чимось катастрофічним, адже у в'язниці його хоча б вдягнуть [104].

Можна побачити відчутну різницю із зображенням проблем побуту в попередні періоди та в кінці 1980-х рр. Раніше проблеми споживання пов'язувались не з відсутністю товарів широкого вжитку, а, радше, із їхньою поганою якістю та безвідповідальністю окремих керівників підприємств, які ці товари виготовляють. Але наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. обігруються сюжети про порожні полиці в магазинах, купівельну неспроможність громадян тощо. Головним винуватцем традиційно визначали керівництво, а адресантом – все частіше інваліди та ветерани війни [134]. Останній факт може свідчити про те, що базовий для радянської ідеології міф про Велику Вітчизняну війну не втратив своєї актуальності для творців «Перця». Тому опозиція «нещасний ветеран – поганий представник влади»

мала підкреслювати несправедливість ситуацій, зображених в сатиричних творах журналу.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з'являються теми, які стали майже нововведенням для «Перця»: критика задекларованої демократії, проституція, рекетирство, спекуляції тощо. Як приклад можна навести два тексти з рубрики «Об'яви»:

«Обережно, у нас демократія!»

«Для збирання внесків на постійну роботу потрібен рекетир» [118].

Зазначені вище тематики, які стали з'являтися в «Перці» лише наприкінці перебудови, були характерними для неофіційного радянського гумористичного дискурсу (наприклад – анекдотів) протягом значно довшого періоду. Тому можна зробити висновок, що до кінця перебудови офіційний гумористичний дискурс зближується із неофіційним.

Тематики текстів та карикатур, головними героями яких були представники радянського керівництва, не дуже відрізнялись від аналогічних гумористичних творів із радянськими громадянами (див. додаток Я; АБ). Причиною цього був значний зв'язок між персонажами-простими громадянами та персонажами-можновладцями задля створення образу народовладдя (окрім кінця 1980-х – початку 1990-х рр.). Через це вони часто зустрічались в одних й тих самих текстах. Втім, варто простежити особливості репрезентації піраміди влади в журналі «Перець». Перш за все, слід звернути увагу на одну особливість, яка полягає в частоті згадки партійних і державних органів влади і тих, хто займав в них посади.

Серед усіх представників влади найчастіше згадуються керівники установ та представники рад, які складають 77 %. В той самий час партійні органи влади згадуються лише в 23 % випадків. Іншими словами, народовладдя в «Перці» зображалось не тільки за допомогою створення колективний адресантів та адресатів в ролі радянських громадян та представників влади, а й акцентуванням уваги на найнижчій ланці владної ієрархії. Партійна ж влада з'являється переважно у контексті задоволення

скарг населення на місцеві державні органи влади як суворий керманіч, який карає невинних та виправляє ситуацію.

Ще однією особливістю зображення влади в журналі «Перець» є неперсоніфікованість влади. Генсеки в сатиричному журналі згадуються вкрай рідко. В журналі або цитували генсеків, або вміщували про них некрологи. Ситуація змінилась в 1990-1991 рр., Коли Й. Сталіна в «Перці» починають зображати жорстоким деспотом, організатором репресій.

Як ми вже говорили, головна дійова особа у «Перці» – це представник влади на місцях. Незважаючи на те, що завжди вказуються його ім'я, місце роботи (реальне або вигадане), більшості населення ці дані ні про що не говорили. Якщо в тексті їх необхідно було притягнути до відповідальності, то з'являється «правильна» влада з середньої або вищої ланки, яку в інших сюжетах також нерідко звинувачували в безвідповідальності, нераціональності і т. д., коли на них також знаходилась управа з вищих ешелонів влади. Від цього залежали й конотації, з якими зображали представників влади: найбільша кількість негативних персонажів в «Перці» – це нижче керівництво. Безліч персоніфікованих представників влади на місцях створювали образ єдиної сірої маси місцевих керівників.

Описані тенденції в зображенні радянських громадян та радянського керівництва, коли їхніми відмінними рисами були тільки зазначення імені та місця роботи, а також пов'язані із цими персонажами проблеми, відмічав головний редактор «Перця» Ф. Маківчук. Знову пригадаємо його фразу стосовно того, що «...у фейлетонах нема вогню, нема вибухівки. В них переважає холодна фактографічність. Нема навіть спроби накреслити характер героя фейлетону. Вони часом одноманітні й безбарвні, як таблиця множення, вони не викликають дискусії і суперечки серед читачів. І в хулігана, і а бракороба, і в браконьєра, і в бухгалтера, і в керівника установи однакові фізіономії, однаковий вираз облич, наче вони близнюки. Зверніть увагу – якщо автоаварія, то автомобіль обов'язково вдарився або в дерево, або в телеграфний стовп» [15, арк.2]. Та сама ситуація складається з

багатьма гумористичними виданнями, зокрема – з «Крокодилом», в якому також здебільшого з періоду відлиги почали переходити від зображення ідеального до зображення типового [306].

Постає питання, чи відрізнявся принципово журнал «Перець» від журналу «Крокодил»? Докладне порівняння образів і тематик двох журналів – це тема для окремого дослідження. Але одне питання варте особливої уваги: це проблема етнічної специфіки журналу. «Перець» як республіканський журнал мав відзначатись певною українською специфікою. Тому наступним завданнями було дослідити, яким чином в «Перці» були репрезентовані різні етноси: чим вони відрізнялись одне від одного; яким було співвідношення персонажів з українськими маркерами та з ознаками інших етносів (зокрема – євреїв); яке місце вони займали серед інших образів і що на це впливало; наскільки взагалі етнічне маркування було важливим в інституалізованому гумористичному дискурсі тощо. Чи намагались створювачі журналу «Перець» за допомогою використання виразного українського маркування зробити журнал справді українським, щоб відрізнитись від свого «старшого побратима» – Крокодила [131].

Нами не було виявлено свідчень щодо регламентації використання того чи іншого засобу етнічного маркування в «Перці» (окрім звісно, загальних фраз, що необхідно пропагувати «ленінську дружбу народів СРСР» та викривати «українських буржуазних націоналістів» [36, арк. 77-78; 37, арк. 25; 44, арк. 60]). Можна зробити висновок, що відповідні рішення використовувати ті чи інші етнічні ознаки при створенні персонажів в «Перці» автори та редактори робили здебільшого ситуативно, відповідно до змін загальної радянської ідеології, змін в партійному керівництві та з огляду на власні національні погляди. Стосовно останнього фактору, слід нагадати, що Ф. Маківчук, який найдовше був головним редактором журналу, дотримувався поміркованих українофільських поглядів (див. розділ 2).

З метою виявлення засобів маркування персонажів в журналі було проаналізовано 2120 текстів за допомогою контент-аналізу в рамках СУБД

MS Access. Аналіз текстів журналу показав, що можна виділити два типи маркерів, за допомогою яких позначалася етнічна приналежність того чи іншого персонажа: неформальні та формальні етнічні маркери. До першої групи належать маркери, які напрямую вказують на етнічну приналежність персонажа: етнонім, елементи національної культури (національний одяг, фольклор та ін.), події та діячі національної історії та ін. До формальних маркерів відносяться локалізація персонажа і вказівка специфічного імені та прізвища.

Як показав контент-аналіз текстів, 97 % всіх персонажів «Перця», що представляють радянських українців, позначалися за допомогою формальних етнічних маркерів, тобто за допомогою специфічного прізвища та проживання/роботи в Радянській Україні. Маркери, за допомогою яких можна ідентифікувати персонажів-представників інших народів, також переважно формальні (92% випадків). Серед неформальних українських етнічних маркерів слід вказати порівняно нечисельні випадки привласнення офіційним дискурсом УРСР таких історичних постатей як М. Гоголь, Т. Шевченко, Б. Хмельницький тощо.

Етнонім застосовувався в «Перці» зрідка й в основному в контексті висвітлення війни 1941-1945 рр. Це сприяло мобілізації та єднанню народних мас навколо зрозумілої етнічної ідентичності. Етнонім «українці» використовувався також під час створення дихотомії «свої» та «чужі» українці задля позначення правильної та неправильної (націоналістичної) української ідентичності. Втім інколи українські націоналісти зображались набагато яскравіше ніж «свої» українці й позначались за допомогою неформальних етнічних маркерів (діячі, історичні події, державні символи, традиційні українські одяг та зачіски тощо). Це пояснюється тим, що «чужого» треба маркувати якомога ретельніше, створюючи при цьому стереотипні образи, задля того, щоб швидко впізнавати «іншого» та будувати свою стратегію поведінки з ним [411, р. 24].

Постає питання, чи можна вважати тактики маркування «своїх» українців та інших народів УРСР намаганням представити різні етноси не просто «радянськими народами», а локальним варіантом єдиного «радянського народу»? Напевно, така тенденція мала місце. Але якщо подивитися на частку «своїх» українців серед інших персонажів в динаміці, то можна помітити, що їхня кількість збільшується. В той самий час, згідно з переписами населення УРСР, частка українців в Радянській Україні навпаки зменшується. Це означає, що навіть за допомогою формальних етнічних маркерів в інституалізованому дискурсі була тенденція все більше зображати радянські республіки як національні. Крім того, згідно з листами до редакції «Перця», випуск журналу українською мовою стимулював формування лояльності до української культури та мови [8, арк. 3, 47, 55, 79-80.]. Наприклад, читач «Перця» з Полтави писав до головного редактора, що він любить журнал «Перець», як і всю українську літературу, українську мову та Україну [8, арк. 47, 55].

За допомогою візуальної інформації творці «Перця» передавали більше національної специфіки. Особливо це стосується періоду сталінізму. В 1941 р. на малюнку, який ілюструє привітання «Крокодила» «Перцю», український журнал сатири та гумору представлений в образі козака Перчило з повним набором українських маркерів: вишиванка, українські вуса, навіть специфічні пейзажі на задньому плані (хоча в той самий час Крокодил одягнений в простий піджак) [131]. Тож ми бачимо, що відразу відбувається спроба легітимізації «Перця» як саме українського журналу сатири та гумору. Лише наприкінці 1940-х рр. символ «Перця» зміниться на просто перець червоного кольору, який також вдягнений у повсякденний костюм. Це стосується не лише символу журналу. Персонажі, які представляли простих громадян Радянської України також часто позначались українськими етнічними маркерами. Найчастіше це були представники села.

Слід зазначити, що в концепції етнічного маркування в «Перці» можна помітити певні протиріччя. Так, з одного боку, ми бачимо прагнення

створити візуальний образ радянських українців, а з іншого – критику «хуторянства» [83; 105], яке є проявом або відсталого мислення, або «молчаливое продолжение старых националистических усилий сделать украинскую литературу крестьянской» [36, арк. 19]. Проблема полягала в тому, що одні й ті ж етнічні маркери використовувались для позначення «своїх» українців та критикувались як прояв хуторянства.

У 1953-1991 рр. етнічно маркованих персонажів стає менше. Як і в текстах візуалізація українськості відбувалась лише з приводу річниці створення Радянської України, Дня народження Т. Шевченко, роковин Жовтневої революції [127] (див. додаток АВ) тощо. За допомогою етнічних ознак маркували й саме свято: робити його одночасно й радянським й українським, візуально пов'язуючи ці два семантичні поля. Так само як і в текстах етнічні маркери «наших українців» в карикатурах найкраще виявлялись через конфронтацію із «чужими українцями»: буржуазними націоналістами, старостами тощо. Втім і в цьому випадку тактика маркування «своїх» та «чужих» персонажів іноді була суперечливою, адже для позначання персонажів цих груп використовували один й той самий набір етнічних маркерів, позитивні й негативні конотації яких зумовлював іноді лише контекст. Звісно, автори «Перця» намагались використовувати додаткові маркери для позначання «чужих» українців задля уникнення хибного сприйняття легітимної й нелегітимної українськості. Найчастіше «своїх» українців позначали набором етнічних маркерів (вишиванка, стрічки, квітковий вінок тощо), а у випадку із «чужими» робили наголос на ворожих державних символах (тризуб, жовто-блакитний прапор), трансформуючи етнічні маркери в політичні. Втім у 1960–1980-х рр. українські маркери часто з'являються лише в «чужих українців», а «своє» українство з'являється лише з приводу кількох свят.

Найяскравішим прикладом того, коли «свої» не мають етнічного маркування, а «чужі» навантажені стереотипними ознаками певного народу, є випадок з євреями. Здебільшого єдиними єврейськими маркерами, якими

позначали радянських громадян в «Перці» було специфічне ім'я та прізвище через що такі персонажі нічим не відрізнялись від багатьох інших. Але так було не завжди. Наприклад, за даними переписів населення частка єврейського населення в Радянській Україні до 1991 р. скорочується. Проте в «Перці» в 1950–1960-х рр. частка персонажів з формальними етнічними маркерами належності до євреїв навпаки збільшується. Можливо, це було проявом антисемітизму, явищем, достатньо розповсюдженим в цей період. Більше того, ці персонажі обвинувачуються в блаті, меркантилізмі, грошових махінаціях та інших аферах (як, наприклад, в фейлетоні «Перчанський телевізор» 1952 р., присвяченому Хаїму Тахновичу Мирончику із усіма цими пороками) [74]. Таким персонажам були властиві комерційні навички. Слід зазначити, що в жодному з цих випадків персонаж не називався напряму євреєм. Але все одно можна зробити висновок, що навіть образи з формальними етнічними маркерами інколи містили стереотипне ядро.

Найяскравішими етнічними маркерами позначали «чужих» євреїв. Особливо це помітно у випадку зі спеціальними випусками «Перця» для західних областей України. В них єврейськими етнічними маркерами (характерний одяг, зачіска та довжелезний ніс) позначали лихварів [84]. Ще одним розповсюдженим контекстом використання виразних єврейських етнічних маркерів є Арабо-ізраїльська війна, коли поруч із «чужими» євреями зустрічаються й «колишні свої» – емігранти з СРСР [95].

Однією з найважливіших груп персонажів «Перця» є герої сюжетів, які стосуються зовнішньополітичної тематики. Як ми вже зазначали, протягом радянського періоду поступово зменшувалась їхня питома вага в текстах та карикатурах журналу. Це свідчить про те, що для творців «Перця» більш актуальними ставали проблеми саме радянського суспільства, а зовнішньополітична тематика поступово втрачала свою актуальність. Образ зовнішніх ворогів та їхніх опонентів також достатньо трансформувався.

Одним з перших образів зовнішніх ворогів в «Перці» був образ «ворога» в обличчі німців-фашистів. Тексти та карикатури, автори яких

торкаються теми Великої Вітчизняної війни, можна розподілити на три групи. Перша з них – це твори, які були опубліковані безпосередньо під час воєнних подій. Друга – це спеціальні твори, надруковані в роковини Дня перемоги, коли відбувалось реконструювання та переосмислення подій війни. Третя – це тексти та карикатури, в яких символи Великої Вітчизняної війни (наприклад – Гітлер як символ абсолютного зла) ставали основою для творення образів актуальних зовнішніх ворогів.

В роки Великої Вітчизняної війни образ німців – ворогів, який поєднував в собі одночасно жалюгідність та джерело загрози. Цей образ мав одночасно мобілізувати реципієнта [364, с. 45] на реальну боротьбу із прототипом цього образу та одночасно принижувати адресата для підняття морального духу, зняття зайвого стресу. Як ми бачимо, ці дві компоненти були однаково важливими, адже за відсутністю першого гумор знижав би необхідний конфліктний потенціал творів, а за відсутністю другого – втратив би свою функцію як механізму задля зняття напруження [326, с. 312]. Можна простежити цікаву особливість образів цих зовнішніх ворогів. По-перше в текстах вони найчастіше позначались за допомогою етнічних маркерів (німці, «фріци» тощо). По-друге розповсюдженим був образ Гітлера та інших керівників нацистської Німеччини. Доволі рідкісним було маркування, яке умовно можна назвати політичним (нацисти, фашисти тощо). Це можна пояснити тим, що набагато легше викликати в реципієнта ворожість до представника іншого народу та конкретної особистості, ніж до носія інших політичних поглядів або ідеології. Це підтверджується ще тим, що за часів Великої Вітчизняної війни прості громадяни Радянської України частіше, ніж в будь-який інший період позначались за допомогою етноніму та інших неформальних етнічних маркерів. Таке маркування могло, в свою чергу, бути спричинено ідеологічним відступом радянського керівництва, яке робило ставку на посилення патріотичних настроїв громадян за допомогою актуалізації національної тематики. Протягом наступних років, коли в роковини Дня перемоги друкували тексти та карикатури про Велику

Вітчизняну війну, можна спостерігати тенденцію до зменшення етнічних та збільшення політичних маркерів ворогів. Іншими словами, можна помітити, як війна із міжетнічної перетворювалась на війну міжполітичну. Можливо, це траплялось через появу «своїх» німців в обличчі населення Німецької Демократичної Республіки.

Що стосується третьої групи текстів та карикатур, в яких з'являються образи та символи подій Великої Вітчизняної війни в контексті актуальних зовнішньополітичних тематик, то тепер образ нацистської Німеччини (а, особливо, – свастика та обличчя А. Гітлера) мали підкреслювати ворожість «капіталістів-імперіалістів». Як із у випадку із «чужими» українцями, розповсюдженням сюжетом для текстів та карикатур стали аналогії та прямий зв'язок із уже померлим А. Гітлером керівництва США, ФРН тощо. Це мало символічно показати спадковість представників Заходу в їхній ворожості до соціалістичних країн й до СРСР зокрема. Особливо це було характерним для післявоєнного періоду та початку відлиги, коли в суспільній свідомості ще актуальними були символи нацистської Німеччини як маркер чужості. Поруч із поєднанням нацистської та капіталістичної символіки використовувались сюжети, в яких американці сприяють відродженню нацизму та фашизму (див. додаток АГ). В цьому випадку в карикатурах американська символічна частина позначалась за допомогою державних символів (наприклад – прапор) та долару. Якщо прийняти до відома, що такий самий набір маркерів присутній й в малюнках, які надсилали до «Перця» його читачі [67], то можна припустити, що ці символи стали в масовій свідомості частиною стереотипного образу ворога-капіталіста.

Після німецьких загарбників найбільш популярним образом зовнішнього ворога стали саме США та американське керівництво, адже простих громадян США, Англії та інших капіталістичних країн зображали як безвинних жертв жахів капіталістичного ладу: безробіття [напр.: 99], бідності [напр.: 80], соціальної незахищеності [напр.: 87], відсутності демократичних свобод, хворобливої культури [напр.: 64] тощо. Тексти та

карикатури, пов'язані із керівництвом США та інших капіталістичних країн, передусім пов'язані із агресивною політикою НАТО [напр.: 103], участю в локальних конфліктах (Арабо-ізраїльська війна, Афганська війна тощо). Звісно, журнал «Перець» повторював характерні для офіційного дискурсу тези про миролюбність СРСР та захист ним соціалізму в усьому світі [напр., 94].

Образ американців, як і образ німців маркували переважно за допомогою зазначення країни або назви нації (Америка, Англія, американці, англійці тощо). Ідеологію чи формацію ворога (капіталісти, імперіалісти) вказували рідше. Замість цього в текстах та карикатурах постійно присутні символи долару та піднімається проблема меркантилізму громадян Заходу [напр.: 98] або їхня соціальна незахищеність. При чому знову спостерігається тенденція поступового зменшення маркування зовнішнього ворога за допомогою вказівки держави або етноніму й збільшується питома вага маркування за допомогою символу-долару.

Кардинальні зміни знову можна спостерігати в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Якщо до цього відбувалось порівняння соціалістичного способу життя та капіталістичного на користь першого, то в цей період все частіше результати такого порівняння були протилежними [напр.: 142]. Перехід до формування позитивного образу Заходу відбувався спочатку за рахунок зменшення масштабів проблем капіталістичних країн (нагадаємо, що в зображенні негараздів в радянському суспільстві відбувались протилежні тенденції). Паралельно із падінням кількості текстів та карикатур, присвячених зовнішній політиці, інколи почали з'являтися сюжети, в яких негативні явища в капіталістичних країнах зображувались скоріш як інциденти, які могла вирішити поліція [напр.: 100] (до цього кризові явища суспільства Заходу були зображені як безвихідні). На початку 1990-х рр. відбувається пряме протиставлення країн Заходу як рай для споживача та Радянського Союзу, де людина не має свободи та продуктів [142].

Отже, проведений аналіз текстів та зображень журналу «Перець» дозволив прийти до наступних висновків. В журналі домінували текстові жанри через те, що вони давали можливість детально зображати явища, які піддавались критиці, що сприяло набуттю статусу «Перця» як соціально значимого видання. Втім, карикатури були спрямовані на створення стереотипних образів «Своїх» та «Чужих», тому їх доволі часто використовували в виданнях для Західної України та зовнішньополітичній тематиці. В період застою працівники журналу йдуть на зближення із неофіційним дискурсом для задоволення читацьких вподобань й збільшують кількість невеликих текстів без чіткого соціально-політичного спрямування. Як приклад такого тексту можна навести наступний:

– Коханий, якщо ти мене ще хоч один раз поцілуєш, я – навіки твоя!

– Так? Тоді спасибі за вчасне попередження [113, с. 14].

Інколи в «Народних усмішках» без соціально-політичного змісту помірно відображалась українська національна специфіка шляхом вживання специфічних слів та згадки традиційних героїв українських жартів. Наприклад:

– Вуйку, чом на луку не йдете сіно згрібати? Глядіть, дощ як уперіщить...

– Не вперіщить. На барометрі, що наш Орест зі Львова привіз, стрілка ще не показує.

Другого дня, після дощу, знову здибалися.

– То що ж ваш барометр, вуйку?

– Видать до нашої погоди ще не звик – і досі львівську показує [113, с. 14].

Пріоритетним для творців «Перця» було зосередження на проблемах радянського суспільства, а не зовнішньополітична тематика. Можна відмітити наступні тенденції: відбувається збільшення негативації дискурсу, масштабів зображувальних проблем, творів, де радянська людина зображена радше споживачем, ніж трудівником. Все менше відбувається встановлення

позитивного емоційного режиму, що було характерним для сталінізму. Вже з періоду застою актуалізація ідеологічних посилів, позитивного прикладу відбувались в контексті радянських свят, що може вказувати на розрив базового ідеологічного міфу із повсякденням.

Прості радянські громадяни були найпопулярнішою групою персонажів: від їх імені критика висловлювалась й проти них найчастіше спрямовувалась. Але по відношенню до радянського керівництва творці журналу були налаштовані більш критично. Здебільшого автори «Перця» намагались уникнути конфронтації між владою та народом й створювали образ народовладдя. Поступово конфронтаційність персонажів-радянських громадян та персонажів-можновладців збільшується й наприкінці перебудови стає неприхованою.

Персонажі, які представляли радянських громадян позначались формальними етнічними маркерами (специфічна прізвище та локалізація). Це створювало скоріш образ не різних етносів, а, швидше, локальних варіантів радянського народу. Проте навіть таке маркування вказує на певні етнічні стереотипи або національну політику. Особливо це стосується образу євреїв. Неформальні етнічні маркери (специфічна зовнішність, національні символи тощо) актуалізовувались в основному в контексті зовнішньополітичної тематики, через дихотомію «свої» та «чужі» українці або в агітаційних зображеннях, присвячених дружбі народів, коли для демонстрації рівності радянських народів доводилось конструювати й образи самих народів. Спостерігається тенденція все більшого зображення союзних республік як національних, що позначилося на зменшенні частки персонажів-представників нацменшин та збільшенні частки персонажів-українців.

В ролі зовнішніх ворогів спочатку виступали німці-загабники, а потім деякі символічні риси, притаманні ним, ставали основою для створення наступного головного зовнішнього ворога – імперіаліста-капіталіста (найчастіше в образі американців). Як німці, так і американці пройшли трансформацію від етнічно маркованих ворогів до ворогів, які носили скоріш

політичні маркери. Відбувалось зменшення масштабів зображувальних проблем, пов'язаних із капіталістичним суспільством й наприкінці перебудови мало місце порівняння СРСР та Заходу на користь останнього.

РОЗДІЛ 4.

ТЕКСТИ ТА ЗОБРАЖЕННЯ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ» У ПОВСЯКДЕННИХ КОМУНІКАЦІЯХ, ЇХНІЙ ВПЛИВ НА НЕОФІЦІЙНИЙ ГУМОР

Необхідним етапом дослідження журналу «Перець» як частини медіапростору Радянської України є аналіз функціонування його текстів та зображень в соціокультурному середовищі. Цей розділ відповідає на кілька питань. Яким чином журнал розповсюджувався серед радянських громадян? Чи був цей журнал доступним для населення? Якою була популярність «Перця» порівняно із іншими виданнями (особливо сатиричними) і чому? Чи були випадки ігнорування «Перця» радянськими громадянами? Чи бачили читачі відмінні риси між «Перцем» та «Крокодилом»? Яким чином реципієнти сприймали мету діяльності «Перця», його зміст? Чи ставали тексти та карикатури журналу комунікативними практиками радянських громадян? Важливою є проблема взаємовпливу офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів на прикладі журналу «Перець» та політичних анекдотів, які розповсюджували на території Радянської України: наскільки були відмінними аудиторії цих двох різновидів гумору? Який з гумористичних дискурсів користувався більшою довірою та популярністю? Чи впливав офіційний гумористичний дискурс на неофіційний і навпаки? Наскільки вони були відмінними і коли можна спостерігати їхню найбільшу схожість?

4.1. Розповсюдження та сприйняття радянськими громадянами текстів і зображень журналу «Перець».

Доволі довго показником популярності журналу слугували листи до редакції «Перця». В післявоєнний їх кількість збільшилась, що стало вагомим приводом для партійних працівників підняти питання про

збільшення тиражу та об'єднання «Перця» для західних та східних областей в єдиний журнал. Так, в 1950 р. саме велика кількість читацьких листів була ознакою популярності журналу для першого секретаря ЦК КПУ М. Маленкова [33, арк. 396]. В 1969 р. через велику кількість листів до редакції «Перця» секретар ЦК КПУ А. Ляшко визначає журнал як популярний, чим обґрунтовує збільшення штату працівників видання в своєму листі до представників ЦК КПРС [45, арк. 30].

Статистику популярності журналу намагались вести й самі співробітники «Перця». Головний редактор журналу у 1946-1986 рр., Ф. Маківчук, у своєму звіті за 1977 р. посилається на соціологічні дослідження, які проводили самі співробітники «Перця» й стверджує, що кожен примірник журналу читає в середньому п'ять чоловік в республіці, що приблизно складає 15 мільйонів читачів. Як говорив Ф. Маківчук, це «колосальна цифра» [15, арк. 2-3]. Нажаль, у внутрішніх документах редакції «Перця» не відображено, як саме проводились ці соціологічні дослідження. Втім, їхні результати дещо співпадають із нашими підрахунками результатів власного опитування, яке було проведене з метою дослідження розповсюдженості журналу «Перець» серед громадян Радянської України.

Як показав аналіз отриманих даних, 96 % всіх опитаних значили, що читали журнал «Перець» протягом радянського періоду. При чому, близько половини опитаних читали журнал систематично, третина – рідко, «коли потрапляв до рук» й лише 20 % читали цей журнал дуже рідко. Респонденти з останньої групи зазначали, що передивлялись «Перець» лише кілька разів протягом радянського періоду [159; 187]. Ці дані можуть свідчити про порівняну популярність видання із сатирично-гумористичним змістом.

Журнал «Перець», як і більшість газет та журналів розповсюджувався за передплатою та в роздріб. Згідно з матеріалами усної історії, більшість громадян Радянської України купували журнал «Перець» в роздріб в газетних кіосках [200].

«Перець» був виданням, орієнтованим на українську аудиторію. Наприклад, під час будівництва БАМу, на Уралі в селищі українських будівельників в кіоску розповсюджувався цей український журнал сатири та гумору [8, арк. 146]. При чому поза межами республіки «Перець» інколи ставав фактором формування української ідентичності, адже в листі одного з будівельників БАМу, який був родом з України, працівники з УРСР позначаються за допомогою етноніму (українці) й «Перець» порівнюється із «Крокодилом» на користь першого. Як зазначає автор листа, багато бамівців з українського селища передплатили журнал («бо народний») [8, арк. 146].

Згідно з результатами інтерв'ювання, «Перець» передплачували здебільшого робітники та колгоспники [202; 204; 241]. Службовці та інтелігенція купували журнал в кіосках, а передплачували видання переважно із негумористичним змістом [159; 174; 169]. Передплата журналу стимулювала реципієнтів читати «Перець» частіше. Можна стверджувати, що переважна більшість передплатників журналу були небайдужими до гумору та прагнули читати відповідну літературу.

На шляху до розповсюдження журналу стояли певні труднощі. По-перше, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. було недостатньо пунктів продажу газетної та журнальної продукції. Більше того, видання нерівномірно розподілялось поміж жителями великих міст та сіл. Наприклад, в 1951 р. у Сталінській області існувало лише 62 кіоска, в яких продавали періодичні видання, й лише 5 з них знаходились в сільській місцевості [35, арк. 53-56]. Ситуація в інших областях Радянської України була не кращою. З приводу виправлення цієї ситуації ЦК КП(б)У видали спеціальну постанову «Про недоліки в роботі «Союз друку» уповноваженого Міністерства зв'язку СРСР при Раді Міністрів УРСР» в 1949 р. [35, арк. 53-56].

Після цього протягом кількох років майже в усіх областях УРСР були зроблені значні капіталовкладення в будівництво пунктів продажу преси [35, арк. 337]. Але цих заходів було недостатньо задля задоволення потреб потенційних читачів. Особливо це стосувалось журналу «Перець», який був

достатньо популярним в сільській місцевості. Респонденти, які мешкали протягом радянського періоду в селі, зазначали, що часто один екземпляр «Перця» читало багато людей, він був рідкістю [184]. Одним з виходів для жителів села, які бажали читати «Перець», була купівля журналу під час щодобової міграції з села до міста, в якому придбати видання було набагато легше (в тому числі й на вокзалі) [159; 204].

Але навіть в місті поціновувачі сатири, які прагнули систематично купляти журнал, не завжди могли його придбати. О. Борович зазначає, що «Перець» та «Крокодил» біли дефіцитом й вона могла купити ці журнали в тому випадку, якщо в кіоск щойно було завезено кілька примірників [146]. Цікаво, але в тих респондентів, які знайомились із змістом журналу випадково й не прагнули придбати «Перець» цілеспрямовано, складалось враження доступності журналу [174; 169].

Ще однією перешкодою була достатньо висока ціна за номер. Особливо ця проблема була характерною для сільських жителів [158], які зазначали, що не могли через нестачу грошей купувати журнал й брали його читати в знайомих. Ціна на журнал поступово підіймалась разом зі збільшенням тиражу та об'єму журналу. Так, в 1968 р. ціну за номер було піднято з 10 до 12 копійок [44, арк. 21], а в 1977 р. Ф. Маківчук запропонував представникам партії підняти ціну на номер до 20 копійок [15, арк. 3], що й було реалізовано. Потім на початку 1980-х рр. його ціна сягнула 30 копійок. І це при тому, що об'єм журналу в цей час був лише 16 сторінок. Для порівняння зазначимо, що один з найпопулярніших журналів СРСР «Вогник» на 44 сторінки на початку 1980-х рр. коштував 40 копійок, а журнал на 68 сторінок «Навколо світу» – 80 копійок. В цьому цінова політика по відношенню до журналу «Крокодил» не відрізнялась: ціни на обидва журнали змінювались однаково.

Поступове підняття цін може вказувати на те, що партійні працівники в період застою почали дивитись на сатирико-гумористичні журнали не тільки як на засіб агітації та пропаганди, але й як на засіб одержання

прибутків. За спогадами фейлетоніста В. Бойка [63], «Перець» приносив прибуток в 12 млн. карбованців. Як жартував Ф. Маківчук зі своїми співробітниками, «якби нам залишили хоч один відсоток із наших доходів, то ми з вами всі були б мільйонерами, ... І, обвівши колег скептичним поглядом, додав: Ну, за вас не знаю, а я точно був би!» [66]. Можливо, такий новий погляд на «Перець» та його гумористичний зміст як на засіб маркетингу й штовхало творців журналу в період застою робити журнал більш відповідним до читацьких вподобань. Тому автори «Перця» збільшувати питому вагу невеликих смішних текстів Цікаво, але деякі респонденти також сприймали журнал «Перець» як засіб для заробляння партією грошей, адже сатиричної літератури було недостатньо й це видання користувалось великим попитом [152].

Передплатники журналу стикались із ще однією проблемою, пов'язаною із таким явищем, як примусове розповсюдження товарів серед споживачів, іншими словами – «навантаження». Передплатний та роздрібний тираж «Перця» реалізовувався повністю [35, арк. 55], на відміну від багатьох інших видань. Такі газети та журнали за розпорядженням місцевих органів влади підлягали обов'язковому (тобто примусовому) розповсюдженню. Особливо це стосувалось «партійно-політичних» центральних та районних видань [33, арк. 50]. Так, в 1951 р. до редакції газети «Правда України» написав листа працівник радгоспу М. Кулик Харківської області, який з 1946 р. виписував «Правду України» та журнал «Перець». Але, як зазначає автор листа, в 1951 р. йому відмовили від підписки, адже за розпорядженням місцевої влади всі «великі газети» (як в тій місцевості називали центральні видання) мають виписуватись із «навантаженням» районної газети. Як видно з листа, споживацькою стратегією М. Куліка було відмовитись від менш «серйозного» видання – «Перця» – та виписувати із навантаженням лише «Правду України». Але працівнику радгоспу не дозволили виписувати «навантаження» лише три місяці, а не цілий рік, як і «Правду України». Тому читач звернувся до редакції останнього видання, аби йому дозволили

виписувати «Правду України» та «Перець» без «навантаження», бо він матеріально не в змозі виписувати три видання [33, арк. 41]. Ця історія є показовою. «Перець» відносився до видань, які були об'єктом читацького інтересу. Але якщо споживач друкованої продукції був поставлений перед вибором, то подекуди «Перець» поступався виданням негумористичного змісту.

Ситуація, коли видання в «навантаження» стає обов'язковою умовою для отримання бажаної друкованої продукції, сприяла тому, що свої скарги читачі надсилали інколи самому генсеку. В 1975 р. жителька Львівської області намагалась поскаржитись Л. Брежнєву, що її родина виписує «в навантаження» вісім газет, які вони не мають часу читати й використовують виключно як обгортки. На додачу авторка скарги зазначала, що в кіоску також разом із бажаним журналом давали газету в «навантаження» [32, арк. 49].

Практику продажу преси в навантаження республіканські органи влади засуджували й намагались розібратись в причинах таких явищ, для чого надсилали працівників відділу пропаганди при ЦК КП(б)У до міст, з яких надходили скарги. В одному із звітів про таке відрядження значилось, що перший секретар обласного комітету КП(б)У Ворошиловградської області погоджувався із негативною оцінкою практики видачі газет в «навантаження», втім, не засуджував планових рознарядок обов'язкового розповсюдження партійно-політичної літератури. Він зазначав, що планові засади та контроль були єдиними дієвими механізмами в реалізації цієї літератури [33, арк. 50].

Через те, що тиражу «Перця» не вистачало на всіх охочих його придбати, були встановлені ліміти на передплату (обмеження кількості примірників, призначених для передплати). У випадку, коли попит на «Перець» перевищував ліміт, постійні передплатники навіть робили спроби надіслати кошти прямо до редакції журналу [8, арк. 4].

Слід зазначити, що за передплатними лімітами примірників «Перця» відпускали на підприємствах вдвічі менше, ніж «Крокодил». Так, в 1975 р. на заводі в Донецьку ліміт на передплату «Перця» був 22 примірники, а «Крокодила» – 40 [33, арк. 56]. В джерелах не залишилось вказівок, відносно розподілення пріоритетів між двома сатирико-гумористичними журналами. Тому можна вказати дві ймовірні причини. По-перше, радянське керівництво могло прагнути домінування в медіапросторі УРСР загальнорадянських видань [179], тому «Крокодил» прагнули розповсюджувати більше, ніж «Перець». По-друге, «Перець» міг користуватись більшою популярністю, ніж його російський/загальнорадянський аналог й тому необхідно було більше стримувати попит на український журнал сатири та гумору й більш лояльно розповсюджувати «Крокодил». Одна причина не виключає іншу. Якщо подивитись на результати опитування, то переважна більшість респондентів зазначала, що журнал «Перець» був популярнішим та доступнішим в Україні, ніж «Крокодил» [167; 198; 230]. Зважаючи на те, що більшість з цих респондентів передплачувала «Перець» або прагнула систематично його купувати в кіосках, то така відповідь виявляється передбачуваною. Слід зазначити, що «Крокодил» як більш популярний журнал частіше обирали жителі східних областей України [146; 174; 163; 239]. Але як ми бачимо, навіть в цих регіонах ліміт на загальнорадянський журнал сатири та гумору був вищим. Необхідно пригадати, що головний редактор журналу «Перець» неодноразово в своїх звітах просив партійні органи зняти ліміт на підписку [15, арк. 3]. Але до кінця 1991 р. ліквідувати до кінця обмеження в розповсюдженні журналу так і не вдалось.

Серед інших засобів ознайомлення із журналом «Перець» респонденти найчастіше згадують бібліотеки [159; 227]. Саме там більшість читачів, які не мали змоги систематично купляти або виписувати журнал, знайомились з його основним змістом. Доволі часто підшивки журналу «Перець» просто лежали на столиках в читальному залі. Також існувала практика передачі примірників одне одному [158; 176; 184; 190]. Особливо це було характерним

для жителів сільської місцевості, де розважальні видання були рідкістю. В місті практика передачі журналу одне одному інколи набувала цікавих форм. Бували випадки, коли в центральних парках вже прочитані екземпляри залишали просто на лавах для того, щоб наступний відвідувач міг ознайомитись із «Перцем» [210].

Журнал «Перець» був популярним виданням. Але вочевидь його аудиторія не охоплювала всіх громадян Радянської України. Серед причин, через які громадяни не читали цей журнал можна назвати наступні. Передусім – це брак часу [159; 187; 170]. Можна зробити висновок, що попри задекларовану головну мету діяльності «Перця» репрезентувати «гумор-зброю», журнал асоціювався в багатьох громадян із побутом та розвагою. Тому якщо скорочувався час на відпочинок, журнал «Перець» різко втрачав шанси бути прочитаним. Окрім того, ці респонденти зазначали, що вони (або їхні батьки) все ж таки заповнювали свій побут ознайомленням із продуктами мас-медіа, літературою тощо. Тому «Перцю» доводилось конкурувати із іншими виданнями або різновидами гумору.

Респонденти зазначали, що не читали «Перець» тому, що, за їх словами, існував гумор набагато кращий [146; 159], або тому, що вони віддавали перевагу «більш серйозним» виданням [174]. Отже, в сприйнятті радянських громадян «Перець» був одночасно вписаний або в контекст діяльності преси взагалі, або в контекст функціонування гумору в суспільстві. Л. Заремба зазначала, що знайомилась зі змістом «Перця» в бібліотеці одночасно із читанням іншої періодичної літератури для того, щоб бути в курсі актуальних публікацій: «Пересматривали все журналы, что нового. Ну и там я читала и юмор. Какая-то новинка в журнале появилась, мы обсуждали» [169]. Інший респондент, Т. Май, зазначає, що не читала «Перець», тому що була молодою й не мала на це часу [187]. В той же самий час інші респонденти зазначали, що віддавали перевагу іншим формам гумору (наприклад, кінокомедіям чи анекдотам) [148; 213; 169].

Протягом радянського періоду «конкуренти» «Перця» поступово змінювались. До поширення телебачення конкурентами журналу були в основному інші видання та неофіційний гумор. Передусім журнал конкурував із «серйозною» літературою. [33, арк. 41]. При чому саме гумористичність «Перця» сприяла тому, що він в деяких респондентів (особливо це стосується інтелігенції та інших службовців) ставав вторинним за значенням виданням. Опозиція – «серйозна література», яка пріоритетна, та «гумористичний журнал», який потрапляв до рук випадково, простежується в багатьох інтерв'ю [159; 173; 174; 157; 169]. І. Калініченко зазначає, що «... редко смотрела эти журналы. Чтобы я их специально покупала – нет. Чтобы выписывала – тем более нет. Вы выписывали, книжки сдавали, гонялись за «Вокруг света», «Иностранная литература», «Юность» – вот такие журналы. Что-то вот свежее увидеть, прочитать. Потом кому-то другому передать, поменяться. А эти журналы [«Перець» та «Крокодил»], может кто-то и выписывал. В моей семье их никто не выписывал. Тем более не покупал в киосках» [174].

Якщо респонденти розглядали «Перець» як приклад гумору, вони називали ще кілька конкурентів цього видання. По-перше, це журнал «Крокодил». Серед причин, чому респонденти обирали саме цей журнал, були: «Крокодил був більш смішний» [239], «Перець» багато чого повторював з «Крокодила» тощо. Інколи респонденти зазначали, що «Крокодил» був більше гумористичним журналом (тобто більш для розваги), а «Перець» – більш сатиричний (тобто із «гумором-зброею»). Таке сприйняття дійсно відповідає намаганням редакції «Перця» зробити його соціально вагомим виданням, в той самий час, як журнал «Крокодил» вже набув собі статус головного журналу сатири та гумору СРСР та його працівники могли без перешкод відповідати читацьким вподобанням. Окрім всього, вибір журналу обумовлювала мова спілкування респондента за часів радянської влади: російськомовні громадяни часто віддавали перевагу «Крокодилу» [146; 208]. Але, як ми вже казали, були випадки, коли

україномовність «Перця» не викликала відразу російськомовних громадян, а навпаки – спонукала їх писати листи до головного редактора українською [8, арк. 79-80].

Цікавим вбачається аналіз, чи бачили читачі сатиричної літератури різницю між «Перцем» та «Крокодилом». Жителі східних та південних областей України, а також Росії або не бачили суттєвої різниці між «Перцем» та «Крокодилом», або зазначали, що перший журнал відрізнявся лише мовою видання [149; 152; 154; 155; 197]. Жителі ж західних областей України окрім мови також вказують виразну українську специфіку «Перця» [161; 180; 201]. Можливо, така різниця в думках обумовлена тим, що в журналі читачі прагнули бачити те, що хотіли бачити (наприклад, жителі Західної України – українську специфіку). Це також може свідчити про те, що жителі західних областей врешті-решт сприйняли офіційний радянський дискурс в обличчі «Перця».

Ще одним конкурентом «Перця» були гумористичні телепередачі. На запитання, який гумор був найбільш популярним в Радянській Україні та який найбільше подобався респондентам, перше про що вони казали, були в гумор, який транслювали по телебаченню. Респонденти згадували «Навколо сміху», «Фітіль», виступи Тарапуньки та Штепселя, кінокомедії [187; 204; 169]. Телевізійний гумор був популярним, адже збирав у екранів телевізорів в певний час всіх домочадців. [358, с. 120]. Телебачення сприяло формуванню особливого режиму повсякденності, адже прив'язувало телеглядачів до часу виходу програми в ефір, за наявності телевізору було більш доступним, порівняно із дефіцитним розважальним журналом; гумористичний сюжет, який передавався за допомогою візуальних та звукових ефектів краще сприймався, ніж написаний текст [324, с. 31].

Одним з найважливіших питань, пов'язаних зі специфікою сприйняття «Перця» є розуміння мети діяльності журналу громадянами УРСР. Пригадаймо, що творці журналу переважно розглядали його як репрезентанта «гумору-зброї» й лише в період застою побільшало згадок

щодо «гумору-розваги». Аналіз таких джерел, як листи читачів до редакції журналу, матеріали усної історії та анкетування показав, читачі журналу мали більше думок щодо мети випуску «Перця», ніж декларували працівники журналу та партійні органи.

Передусім, читачі частіше сприймали «Перець» як просто розважальне видання. В своєму листі до головного редактора в 1971 р. читач з Полтави Д. Бровар писав, що «... коли мені буває в житті нелегко, беру «Перця» та читаю гуморески та фейлетони. Перечитуючи все читане, вдруге чи втретє, не хапаюсь за живіт, як то було вперше, але сміюсь забуваю про незгоди, живу всіма клітинами душі і тіла» [8, арк. 7]. В цьому випадку гумор «Перця» відігравав функцію зняття напруги та релаксації [326, с. 48]. Погляд на «Перець» як на видання, яке повинно викликати сміх було присутнє не тільки в звичайних читачів, а й в працівників інших видань. Так, знайомий Ф. Маківчуку журналіст, передаючи привіт «перчанам», писав: «Ів. Сочивцю, що так вправно працює на сміх людям, Ол. Черногузу, що не вморюється давати людям веселі поради...» [8, арк. 127]. Хоча після цього можна побачити, що автором цього листа «Перець» сприймався й як соціально-політично вагоме видання, адже надалі він передає привіт «іншим товаришам (яких мені не довелося особисто знати), що не дають покою всякій наволочі, яка не дає нам покою» [8, арк. 127]. Як ми бачимо, незважаючи на переважно соціально-політичну орієнтованість «Перця», багато читачів журналу досягали з його допомогою радісні емоції та релаксацію.

Втім, образ «Перця» як ретранслятора «гумору-зброї» також був присутній в листах громадян до редакції. До «Перця» дійсно надходила велика кількість листів, в яких громадяни скаржились на місцевих представників влади, на проблеми благоустрою тощо [17; 24]. Редакція журналу часто робила звіти стан редакційної пошти «Перця» й характеризувала її як ознаку тісних зв'язків видання з громадянами. Це мало довести всю «серйозність гумору» журналу. Головний редактор писав: «Коли перечитуєш листи в реакцію, то відчуваєш велике почуття гордості і радості

за наших людей, за їх високу громадську свідомість, за їх войовничу непримиренність до всякого роду порушників правил нашого соціалістичного співжиття, до бюрократів, безгосподарників, волокитників, п'яниць, крупних хапун і дрібних хапунців» [24, арк. 1]. Багато читачів навіть прагнули стати співучасниками «боротьби за допомогою гумору». Так, робітник на пенсії В. Кульмич писав, що «також хоче прийняти участь в критичних виступах, бо в нього знайдеться багато матеріалів» [8, арк. 159]. Будівельник за спеціальністю І. Січовик, наприклад, пропонував свої соціально вагомі сюжети для «Перця», надсилав фотографії для художників журналу й навіть просив для себе посвідчення працівника видання: «... а то якось незручно буде відрекомендовуватися, що я збираю матеріал для “Перця”» [8, арк. 146]. Отже, окремих читачів журнал стимулював до соціально активних дій. Втім, можна припустити, що автори цих листів, також прагнули відповідати очікуванням свого адресата – Ф. Маківчука, який прагнув бачити гумор «Перця» як дієвий засіб в боротьбі із суспільними вадами. Повторювалась ситуація, коли до україномовного головного редактора російськомовні читачі намагались писати українською. В цих випадках міг діяти механізм віддзеркалення адресата в посланні до нього. Але це могло бути за умови лояльності читачів до журналу та його головного призначення – трансляції «гумору-зброї».

Якщо простежити, як журнал сприймався різними категоріями населення, то просто смішним «Перець» переважно сприймали службовці, які читали журнал доволі рідко [207; 229; 228]. По-перше, в цих читачів «Перець» не витримував конкуренції із іншими (часто «серйозними») виданнями й не був вагомою частиною їхнього повсякдення. Тому, можливо, багато з них, поверхово знайомлячись із «Перцем», не зупинялись на великих фейлетонах із чітким соціально-політичним спрямуванням, а відразу переходили до ознайомлення із маленькими «смішними» текстами та карикатурами [176; 183; 185; 214; 224; 231].

Більшість читачів, які сприймали «Перець» як соціально вагоме видання, за допомогою якого «боролись із людським пороками», «суспільними вадами», навіть – «критикували радянську владу» виписували журнал, або систематично купляли в кіосках [148; 157; 236]. Більше того, багато з них були робітниками та колгоспниками, як, наприклад, автори листів, які ми наводили вище.

Серед респондентів, яким на момент розвалу СРСР було менше 30 років, ми часто зустрічали думку, що «Перець» або створювався для пропаганди радянського засобу життя, або для критики влади [149; 150; 187; 195] (про що майже зовсім не згадують респонденти старшого віку). Такі протилежні думки можна пояснити наступним чином. По-перше, ці респонденти пам'ятають «Перець» кінця періоду застою та перебудови, коли видання дійсно стало більш критично налаштоване по відношенню до влади. По-друге, за часів перебудови серед населення зросла недовіра до офіційного дискурсу, із яким асоціювався журнал «Перець».

Далі ми розглянемо проблему подальшої ретрансляції змісту текстів та карикатур читачами. В листах читачів відображені деякі контексти подальшого поширення текстів журналу «Перець». Так, в 1966 р. постійний передплатник «Перця» писав, що він не тільки для себе читає журнал, а й іншим, «хто полюбляє такі розповіді». Більше того, він читав їх на вулицях, на вокзалі в очікуванні потягу, у вагоні, при чому якщо хтось не розумів української мови, то цей шанувальник журналу перекладав гуморески російською [8, арк. 47]. Ще одна читачка інколи розсилала твори з «Перця» своїм колегам по роботі, які цей журнал не виписували [8, арк. 82]. Інколи в автори листів висловлювали колективну думку щодо гумору в журналі, що, наприклад, «нам селянам це дуже подобається» [8, арк. 71]. Це може свідчити на користь того, що тексти та карикатури журналу обговорювались читачами. Тим більше це стосувалось сільської місцевості, де один екземпляр був на кількох жителів. Це спричиняла ситуації, коли передача журналу ставала приводом для спілкування. З цієї точки зору гумор «Перця» можна

розглядати як мультимодальний текст, який за своїми функціями споріднений театральній виставі [386]. Більше того, нерідкими бували випадки, коли тексти «Перця» розігравали як театральну виставу в прямому сенсі цього слова [183; 241]. Наприклад, респондентка Л. Шишко згадує, як вона в дитинстві виписувала журнал «Перець», а її мати розігравала гуморески з журналу на самодіяльних концертах [241]. До схожої прагматики можна віднести й особистісне емоційне переживання творів журналу. Наприклад, в 1971 р. читачка журналу так реагувала на одну з гуморесок під назвою «Молитва батька»: «... і мені схотілось це представити як воно буде на яву. Телевізор я уявила собі що це ікона – і стала на коліна і повторюю слова, котрі написані в цій гуморесці, то мене це розтривожило і я плакала, і дійсно не можна було не плакати...» [8, арк. 79-80]. Звісно, таке емоційне переживання твору гумористичного журналу далеке від сміхової релаксації, втім це вказує на одну з особливостей гумору «Перця», який не завжди мав викликати посмішку.

Переказ творів «Перця» було явищем достатньо розповсюдженим, про що може свідчити той факт, що 76 % наших респондентів зазначили, що переказували зміст журналу [153; 161; 190; 227; 236]. Втім, найбільшим комунікативним потенціалом користувались саме маленькі тексти, близькі до анекдотів. Респонденти зазначали, що дехто з читачів любив вирізати маленькі гумористичні тексти, збирати їх в колекції для того, щоб формувати свій репертуар жартів [174; 169]. Так само читачі «Перця» інколи робили й з карикатурами, створюючи своєрідні гумористичні альбоми, які вони потім демонстрували своїм знайомим [204; 239]. Це був, єдиний можливий варіант ретрансляції зображень в «Перці». Деякі читачі йшли шляхом рубрикації зібраних підшивок. Так, читач з Полтави намагався підшивати в окрему папку улюблені гуморески та фейлетони для зручного їх пошуку [8, арк. 70]. Втім, в нього нічого не вийшло. Тому він пропонував редакції журналу видавати раз на рік колективну збірку [8, арк. 70]. Такі спроби реструктурування інформації «Перця», намагання підлаштувати її під свої

потреби та зробити більш зручною для подальшої комунікації виробляли специфічну культуру читання цього та йому подібних журналів. Але така доля спіткала не всі екземпляри «Перця» й в тому випадку, коли сатиричний журнал сприймався як другорядний в повсякденному читанні, його здавали як макулатуру задля отримання пріоритетних видань [174], або застосовували в господарстві, наприклад як обгортки [169].

4.2. Вплив журналу «Перець» на неофіційний гумор (на прикладі радянських політичних анекдотів).

Як ми вже з'ясували, журнал «Перець» за його соціокультурними функціями та змістом можна віднести до офіційного дискурсу та політичного гумору. Дослідження його місця в суспільному дискурсі Радянської України окрім всього має на увазі аналіз його взаємодії, різниці із іншими різновидами гумору, в тому числі неофіційним. Це дозволить нам наблизитись до розв'язання ще кількох проблем пов'язаних із співіснуванням офіційної та неофіційної культури, наявності чіткої межі між ними тощо [292, с. 26-28].

Офіційний і неофіційний гумористичні дискурси іноді відрізнялися через ідеологічні позиції своїх авторів і ретрансляторів, їхні мотивації та ін. Проте офіційний і неофіційний гумористичні дискурси в СРСР були локалізовані в одному суспільстві і циркулювали там одночасно. Більшість з респондентів відповідали, що їхньою повсякденною практикою було переповідання як змісту «Перця» так і радянських політичних анекдотів (віддаючи доволі часто перевагу другим) [150; 198; 211; 212; 232]. На запитання, чому вони віддавали перевагу саме невідцензурній сатири, респонденти відповідали, що анекдоти були більш смішними та більше відображали реальність. Окрім того, анекдоти були більш зручною комунікативною практикою, адже їхня ретрансляція та сприймання не вимагали так багато часу, як, наприклад, тексти журналу «Перець», вони

циркулювали за фольклорними моделями [398, р. 966], що має на увазі акт прямої комунікації, а не опосередкованої, як у випадку із читанням журналу.

Інколи респонденти висловлювали думку, що в народі починали розповсюджувати жарти з «Перця» [204; 169], а інколи – навпаки: що в «Перці» публікували анекдоти з народу [146]. Дійсно, рубрика «Народні усмішки», яку з такою обережністю засновували редактори «Перця», містила в собі ретельно відібрані анекдоти, які надсилали прості радянські громадяни. Врешті-решт найкращі, з точки зору редакторів журналу, «народні усмішки» були опубліковані окремою збіркою [101], яка користувалась великою популярністю серед читачів УРСР [4, арк. 43].

Один з найвідоміших гумористів «Перця» – Остап Вишня – пригадував, що він досліджував народний гумор в самому початку його роботи як сатирика: «...прислуховувався і в трамваях, і на базарах, і на ярмарках, в поїздах – над чим сміються, тому так весело?... І записував» [72, с. 483]. Таке присвоєння офіційним гумором народного фольклору та його легітимація також обумовлювали плідний ґрунт для взаємодії двох гумористичних дискурсів.

Процес створення та ретрансляції анекдотів і текстів журналу «Перець» як актуальних дискурсивних подій, міг визначатися одними і тими ж соціальними нормами, негласними домовленостями, загальноприйнятими правилами або конвенціями відповідної дискурсивної практики. Логічно припустити, що для створення аналізованих текстів могли використовуватися схожі або різні способи створення значень, образів. Щоб виявити цю подібність або відмінність, визначити фактори, які найбільш вплинули на це, ми порівняли зміст радянських політичних анекдотів та текстів журналу «Перець».

Радянський політичний анекдот став частиною повсякденної культури радянських громадян [265, с. 2-3]. Анекдот був досить поширеною комунікативною практикою. Тому цей фольклорний жанр відбив у собі суспільні настрої, очікування, стереотипи, ідентичності тощо. За теорією

повсякденного опору Дж. Скотта радянські політичні анекдоти можна розглядати як «таємні послання» радянських громадян до представників влади [421, р. 15; 378, с. 146-161], до ситуації, що склалася, сусіднім народам. Ці адресати найчастіше і виступають в фольклорних текстах в ролі Іншого. За допомогою радянських політичних анекдотів розповсюджувач фольклору реагував на дії владних структур, міг на деякий час відчутти себе вище представника влади або іншого адресата, викрити його дії, зняти з себе стрес, знайти однодумців та інш. [419, р. 12–45, 67; 405, р. 83–94; 326, с. 12-24]. Таким чином, в фольклорних текстах відбився неформальний громадський діалог. За посередництвом політичних анекдотів творці фольклору оцінювали, вивчали цього Іншого, передавали інформацію про його дії, давали їм оцінку. Тобто політичний анекдот виступав також як адаптаційний, пояснювальний механізм.

Радянські політичні анекдоти та тексти журналу «Перець» розрізняються за багатьма параметрами: мотивами створення, розміром, можливостями формування репрезентативної вибірки, датування, особливостями функціонування в соціокультурному середовищі. Однак, порівняльний дискурс-аналіз можливий, враховуючи, що основну увагу дослідження спрямовано на гумористичні тексти як на повідомлення з закодованими смислами, які комунікатори транслювали певної аудиторії. З огляду на це, тексти радянських політичних анекдотів порівнювалися з текстами «Перця», що мають самостійне значення по відношенню до його ілюстрацій і карикатур.

Тексти журналу «Перець» і радянські політичні анекдоти мають величезний інформаційний потенціал. Тому для аналізу рівня взаємовпливу офіційного і неофіційного гумористичних дискурсів ми розглянули дві найпоширеніші узагальнюючі категорії характеристичної суті «Проблематика» обох БД. Проведений контент-аналіз показав, що такими є «Радянське керівництво» і «Радянські громадяни» (див. додаток АД).

Дані, наведені в таблиці, можуть свідчити на користь того, що гумор відбивав громадський діалог між можновладцями та простими громадянами. Однак чи репрезентувався він в окремо взятих текстах або стає очевидним при аналізі текстових масивів? Частотний підрахунок показав, що тематики і персонажі, яких можна об'єднати в категорії «Радянське керівництво» і «Радянські громадяни» зустрічаються одночасно в 32% текстах журналу «Перець» і в 15% анекдотів. Таким чином, репрезентація суспільного діалогу відбувається на рівні текстових масивів аналізованих джерел, а не на рівні окремого тексту. У випадку з анекдотом це можна пояснити невеликим його розміром, що не завжди дозволяло включити в сюжет обидві сторони. Невеликий розмір компенсувався можливістю вгадати адресата завдяки іносказанню, що грає іноді значну роль в семантичній структурі тексту анекдоту. Іносказання часто використовувалося громадянами в авторитарних суспільствах (по теорії повсякденного опору Дж. Скотта) для створення «таємних послань» до представників влади [422; 423]. В даному випадку влада ставала адресатом послання, тобто стороною, на яку спрямована насмішка або засудження, а радянські громадяни – адресантом, тобто стороною, яка в тексті засуджує, висміює чи несправедливо страждає, а анекдоти – «таємними посланнями». Слід зазначити, що крім соціальних функцій іносказання використовувалося для досягнення сміхового ефекту в гумористичних текстах.

Нагадаємо, що в журналі «Перець» була лише невелика кількість текстів, в яких представлено пряму взаємодію влади і простих громадян, не може бути пояснено їх розмірами, адже більше половини з них (51%) – це тексти середнього і великого розміру, які інколи сягають масштабу одного розвороту, а більшість дрібних текстів за розміром в кілька разів перевершують текст стандартного анекдоту. Як ми вже зазначали, причиною цього могло бути, те що в більшості випадків конфронтацію між простими громадянами і можновладцями намагалися в текстах не загострювати і по можливості висміювати одночасно тільки одну сторону. Чи можна, таким

чином, вважати тексти журналу «Перець» і радянські політичні анекдоти двома різними репрезентаціями суспільного діалогу, його «провладним» і «народним» варіантами? Наблизитися до відповіді на нього можливо проаналізувавши співвідношення частоти згадування персонажів і проблематик двох найпопулярніших категорій, а також те, наскільки часто кожній категорії присвячувалися «спеціальні» тексти (див. додаток АЕ). Результати останнього підрахунку дозволять нам судити про спрямованість офіційного і неофіційного гумору.

Як ми бачимо, домінуючим типом проблематик в радянських політичних анекдотах є «Радянське керівництво», в текстах журналу «Перець», як ми вже згадували – «Радянські громадяни» (див. додаток АД). Аналогічні категорії лідирують і за кількістю текстів, де вони представлені як єдина сторона в опозиції (або діалозі) «влада – прості громадяни» (див. додаток АЕ), тобто гумористичні тексти з того чи іншого масиву присвячувалися насамперед цієї категорії.

Як видно з отриманих результатів, радянські політичні анекдоти – це, перш за все, тексти про радянське керівництво, а тексти журналу «Перець» – про простих радянських громадян. Подібні результати підтверджують гіпотезу щодо того, що офіційні та неофіційні гумористичні тексти репрезентують дві сторони суспільного діалогу: офіційні тексти являють собою послання з закодованими смислами від влади до громадян, анекдоти представляють аналогічні послання від народу до влади.

Проте в радянських політичних анекдотах частка «спеціальних» текстів, присвячених радянському керівництву, не набагато більша частки текстів, присвячених радянським громадянам. Сюжет останніх також виражав невдоволення щодо існуючого стану від імені народу. Як показав якісний аналіз тестів анекдотів і матеріалів усної історії в таких сюжетах мала на увазі опозиційна сторона, на яку покладалася відповідальність за негаразди. Конкретизація неявної сторони відбувалася ситуативно, в контексті переказу анекдоту. Найбільш часто в якості такої малися на увазі

можновладці, рідше – вся система, ідеологія. наприклад: «На питання вірменському радіо, чи може проста радянська людина купити автомашину, вже другий день немає відповіді – все ще сміються» [91].

«Спеціальні» анекдоти про радянську владу навпаки досить часто такий опозиційної сторони не мали, а створювалися тільки про можновладців. наприклад:

Вбитий Кеннеді приходить на той світ. Відкриває двері і з жахом сахається від Сталіна, що стоїть за дверима з піднятим сокирою.

– Не бійся, прохोдь, не на тебе чекаю [91]!

Найчастіше такі сюжети анекдотів стосувалися зовнішньої політики, внутрішньопартійних процесів, просто комічного образу радянських керівників (особливо генсеків) – тих нечастих випадків, коли радянська влада не виступала в ролі антагоністів, Інших з негативними конотаціями, а в якості комічних, негативних або нейтральних Своїх. Тут ми не можемо говорити про чітку опозицію «радянське керівництво – радянські громадяни». У контексті суспільного діалогу ці тексти все одно мали адресанта як своїх творців і розповсюджувачів. Але за допомогою таких анекдотів радянські громадяни осмислювали радянську владу і все радянське як Іншого, наближали до себе, зрівнювали з ним свій статус тощо. Через відсутність в текстах конфлікту з цим Іншим, наявність адресанта в анекдоті не було обов'язковим.

Наведені вище результати показали, що гумор виступав своєрідним медіатором між владою і народом. Це обумовлює як схожість, так і відмінність двох варіантів гумору. Що з цього домінувало, може показати аналіз дрібніших категорій, які були виділені з типових категорій. В БД таким відповідають поля «підтип» і «вид» для кожної характеристичної сутності. З усіх категорій, об'єднаних в типову категорію «Радянські громадяни», для аналізу було обрана категорія під назвою «Проблеми побуту радянських громадян» (друга за популярністю в радянських політичних

анекдотах і найпопулярніша в «Перці»). Ми порівняємо відображення цієї категорії в обох джерелах.

Контент-аналіз журналу «Перець» та радянських політичних анекдотів показав, що частка текстів, присвячених споживанню в анекдотах і «Перці» практично однакова: 11 % і 10 % відповідно. Можна припустити, що схожі результати були обумовлені реальним рівнем актуалізації проблеми споживання в радянському суспільстві. Частки текстів, присвячених споживчій тематиці, як в анекдотах, так і в текстах «Перці» коливалися несуттєво: в межах 6-15% і 3-18% відповідно. В обох джерелах простежується тенденція до збільшення частки текстів про споживання до кінця радянського періоду. Це вказує на те, що в образах радянських громадян, як в «Перці», так і в анекдотах, все більше з'являлись риси споживачів.

Важливим питанням є споживчі запити, які можуть варіюватися від запитів мінімально необхідного для життя, до речей статусного порядку, предметів розкоші. Аналіз співвідношення в анекдотах і «Перці» сюжетів про споживання необхідного (їжі, одягу, товарів широко вжитку) і бажаного (споживчого ідеалу) показав різну спрямованість і мотивацію створення проаналізованих текстів.

В анекдотах тема продовольчої проблеми займає домінуюче місце серед «споживчих сюжетів» (79 %), а споживчий ідеал – другорядне (20 %) (див. табл. 1). Тобто в фольклорі радянська людина більше виживає, ніж тою, що споживає. В «Перці» ситуація інша. Споживчому ідеалу присвячено 48 % текстів з усіх, де порушуються проблеми споживання, продовольчій проблемі – всього 4 %, а дефіциту ширвжитку – 3 %. Нагадаємо, що останні дві теми з'являються лише в кінці 1980-х рр. Пояснити таку розбіжність «Перця» та анекдотів просто: офіційно радянська людина ніяк не могла бути зображена голодуючою. Але чи зображена вона більшим споживачем, ніж в анекдотах? Для цього необхідно порівняти контексти, в яких зустрічається споживчий ідеал та його склад.

Предмети «бажаного споживання» починають траплятись в радянських анекдотах з кінця 1920-х рр. Проте до кінця другої світової війни споживчий ідеал згадується виключно в двох контекстах: як статусний аксесуар радянського керівництва і як нагорода від нього ж. На предметах розкоші не побудований основний сюжет. Але якщо споживчий ідеал згадується, то він органічно пов'язаний з вищою владою. Предмети споживчого ідеалу – це доля тих, хто стоїть над народом, а не «простої радянської людини». При цьому ситуація просто констатується, але дуже рідко буквально засуджується. Представники влади не протиставляються «простим радянським людям» за наявність у перших предметів бажаного споживання і відсутності таких у народу.

До 1950-х рр. предмети споживчого ідеалу в «Перці» так само зображуються як привілей радянського керівництва, його статусний аксесуар, те, що ставить керівництво над народом. На відміну від анекдотів, такі сюжети досить часто засуджують привілеї влади. Більше того, найчастіше для актуалізації цієї тематики використовували карикатури, як найбільш ефективний засіб донесення смислів та інформації.

З 1950-х рр. частка згадки споживчого ідеалу в анекдотах і в текстах журналу «Перець», присвяченим проблемі споживання, різко збільшується. Контексти споживчих сюжетів стають більш різноманітними. Вже знайомий контекст – предмети споживчого ідеалу як статусний аксесуар радянського керівництва – практично зникає на кілька років після смерті Й. Сталіна. Можна припустити, що смерть попереднього лідера держави, внутрішньопартійна боротьба, розвінчання культу особи привели до зниження рівня легітимності влади в свідомості радянських громадян. У нових керівників не було того символічного капіталу, який мав їхній попередник (як, наприклад, «вождь, що привів народ до перемоги над фашистами»). Поступова дескаралізація радянської влади призводить до того, що монополізація на володіння і розпорядження предметами споживчого ідеалу більше не видається як щось само собою зрозуміле. Отже,

потрібні були нові легітимаційний ресурси, одними з яких стали програми підвищення добробуту народу. Серед найбільш відомих програм такого роду – програма розвитку житлового будівництва в СРСР, розпочата в 1957 р., випуск масової мікролітражки – «Запорожця» з 1960 р. [325; 338; 351] та ін.

В цей період «споживчі» сюжети масово з'являються в пресі і різних офіційних документах, включаючи третю програму комуністичної партії радянського союзу (1961 г.), в якій говорилося: «забезпечити безперервний прогрес суспільства, надати кожному члену суспільства матеріальні та культурні блага за його зростаючими потребами, індивідуальними запитами і смаками – така мета комуністичного виробництва» [122, с. 65]. Всі ці заходи означали пробудження, а точніше – роздратування в радянській людині споживача, адже з бараків і комуналок в окремі квартири відразу переселитися вдалося не всім, «Запорожець» так і не став по-справжньому масовим [325; 351]. Однак, з'явилося ще більше усвідомлення можливості отримати предмети добробуту, а головне – відчуття себе гідними стати їх споживачами. Це стало поштовхом до різкого збільшення в анекдотах згадки предметів споживчого ідеалу в контексті відсутності машини, квартири, дачі та ін. у простих громадян. Поступки з боку радянського керівництва в сфері приватного (можливість мати свою машину, свою житлоплощу, за допомогою чого можна трохи відійти від колективного та зануритися в приватне [375, с. 74]) призвели до того, що радянська людина відчувала підвищення власного статусу і, як наслідок, зниження статусу радянського керівництва. Все більше починають з'являтися анекдоти, в яких право партійної номенклатури володіти і розпоряджатися предметами споживчого ідеалу ставиться під сумнів. Наведемо типовий приклад:

– Що це за люди їдуть з нами? – Запитує іноземець в переповненому автобусі. – Це господарі країни!

– А це хто проїхав – він показує на обігнав їх «Чайку».

– А це слуги народу [245]!

В журналі «Перець» в цей період йде подальший розвиток сюжету про випадки несправедливого володіння предметами споживчого ідеалу у радянського керівництва. Правда, як правило, мова традиційно йде про керівників нижчої та середньої ланки, а не про вищу партійну верхівку. Наприклад, в 1964 р. в рубриці «Перцю відповідають» був надрукований наступний текст: «За наказом керівника Сокальського райоб'єднання «сільгосптехніки» тов. М'яли І. К. йому для роз'їздів зібрали нову легкову машину із запчастин, призначених для навколишніх колгоспів і радгоспів. Про це в № 8 журналу було надруковано лист працівників райоб'єднання. Заступник голови Львівської «облсільгосптехніки» т. Мусяк повідомив редакції, що факт, наведений в листі, відповідає дійсності. Керуючому райоб'єднання т. М'яли оголошено за це сувору догану, а головному бухгалтеру за халатне ставлення до своїх обов'язків – догану» [120].

В даному випадку володіння предметами бажаного споживання представником влади розцінювалося як вилучення таких з громадського користування, відчуження їх від колективу, народу. Проте, як і більшість подібних сюжетів, такі суспільні проблеми зображувалися як «перегини на місцях», окремі випадки.

Проблема різних можливостей доступу до предметів бажаного споживання, яка раніше тільки маргінально існувала в журналі «Перець», починає відчуватися трансляторами анекдотів. Окрім інших чинників та джерел інформації, офіційний гумористичний дискурс міг стати одним з дратівливих чинників в нових соціально-культурних умовах. Він міг підігрівати в радянських громадян збільшення споживчих запитів. Проте найбільш помітним імпульсом від офіційного дискурсу до неофіційного став розвиток сюжету про низьку якість предметів споживчого ідеалу. З кінця 1950-х рр., поряд з проблемою відсутності предметів споживчого ідеалу, в анекдотах почали з'являтися тексти про погану якість машин, квартир тощо. Наявність подібних суспільних настроїв говорить про зародження і розвиток у радянських громадян свідомості споживачів. Це відображається в бажанні

задовільнити зростаючі потреби: «спочатку нам потрібна просто машина, а потім ще і гарна машина». Це можна проілюструвати за допомогою анекдоту, сюжет якого характерний для описуваного періоду:

Палата божевільні. Хворі лежать під ліжками і возяться з пружинами. Входять інспектор з лікарем:

– А тут що відбувається?

– Це все колишні власники особистих автомобілів [89, с. 234].

Безумовно, серед розповсюджувачів анекдотів існувала стратифікація: анекдоти, де обігрується відсутність предметів споживчого ідеалу, актуальними були більше для тих, хто їх не мав; а сюжети про погані машини і квартири могли розповсюджуватись в основному серед власників автомобілів і окремої житлоплощі. Проте, як зазначає В Ільїн, жодне з товариств не можна повністю охарактеризувати як суспільство споживачів: «... не всі люди, що живуть в розвинених країнах, живуть в суспільстві споживання. Багато його тільки розглядають через непробивне скло» [300, с. 2]. Тому вже сам факт наявності запитів, що виходять за рамки боротьби за фізичне існування, дозволяє говорити, як мінімум, про наявність елементів системи цінностей і установок споживчого товариства в СРСР.

В 1970-ті рр. контексти згадки предметів споживчого ідеалу в текстах «Перця» змінюються. З'являється засудження конс'юмеризму, характерного для стилю життя «гнилого» Заходу, підкреслюються успіхи радянської промисловості, що виробляє товари народного споживання і можливості отримати предмети бажаного споживання в нагороду за старанну працю. Швидше за все, редакція журналу таким чином реагувала на зародження в суспільстві зайвого конс'юмеризму, розвиток споживчих запитів до рівня, що перевищує можливості держави їх задовольнити.

В анекдотах, навпаки, творці неофіційного гумору і після 1960-х рр. продовжували старанно розвивати проблематику споживчого ідеалу. Продовжує збільшуватися різноманітність контекстів і конотацій згадок знаменитої споживчої тріади і інших предметів бажаного споживання.

Наприклад, зростає кількість анекдотів, в яких радянська людина показана гідною кращого, але в той же час пасивною, залежною від волі держави дати їй що-небудь. Проте, з'являються персонажі, які самостійно знаходять дорогу до «ідеалу». Часто ці образи ідентифікуються як євреї. В анекдотах Хаїми, Рабиновичі, Сари тощо успішно шукають обхідні (тобто протизаконні) шляхи придбання предметів добробуту. Наприклад:

З Рабиновичем розмовляють в ВБРСВ:

– У вас є дача!

– Так хіба це погано?

– У вас є машина!

– Так хіба це погано?

– У вашої дружини – норкова шуба!

– Так хіба це погано?

– Але ваша зарплата – всього сто п'ятдесят рублів!

– Так хіба це добре [91]?

Стереотипні образи євреїв, які «завжди викрутяться», не зовсім «свої», легко асоціюються з приватним, ненормативним. Вони демонструють певне побоювання розповсюджувача анекдоту, «середньостатистичного» радянського громадянина, перед напівзабороненим розкішним і приватновласницьким життям, сприйняття його як маргінального. Тому навіть в споживчих жартах частіше фігурує не «проста радянська людина», а «непростий» Рабинович, який досягає споживчого ідеалу шляхом негласних відносин, особистих домовленостей.

З єврейською тематикою в анекдотах пов'язаний ще один контекст – володіння споживчим ідеалом пов'язане з бажанням чогось більшого, а конкретніше – з прагненням виїхати з СРСР. Подібні фольклорні тексти ілюструють ще більші запити: з розширенням своїх споживчих меж громадяни прагнуть розширити і свою індивідуальну свободу, яка асоціюється, перш за все, з Заходом. Наприклад:

Інспектор ОВІРу відмовляє вченого єврея емігрувати до Ізраїлю:

- Робота у вас гарна, квартира хороша, чого ж вам ще не вистачає?
- Дружина наполягає...
- І ви, чоловік, не можете вплинути на дружину?
- Батьки дружини теж хочуть їхати...
- Так нехай вони і їдуть, а ви залишайтеся!
- Нажаль, я єдиний єврей в сім'ї [132, с. 67].

В «Перці», який представляв офіційний дискурс, подібні дії засуджувалися як спекулянство, «схиляння перед Заходом». Засуджувалося схвалення західного способу життя, який зображувався частиною сконструйованого образу ворога в особі Америки, Англії, ФРН та інших капіталістичних країн. Крім того, в «Перці» подібні проблеми не були найчастіше огорнуті в конкретну етнічну оболонку (наприклад, єврейську). Спекулянти, злодії і перекупники предметів споживчого ідеалу зображувалися без використання конкретних маркерів. Це екстраполювало проблему на все радянське суспільство і виривало її зі звичного для офіційного дискурсу контексту «перегинів на місцях». Іноді автори навіть пропонували суперечливі парадигми. Якщо в 1970-і рр. бажання обзавестися власним житлом інтерпретувалося як приватновласницькі настрої, то в 1980-і рр. з'являються тексти, в яких «правильні» радянські громадяни самі успішно будують собі будинки, на відміну від безвідповідального радянського керівництва, яке весь час заморожує проекти будівництва [121].

Ще одним цікавим питанням є те, які з предметів споживчого ідеалу були найбажанішими і чому. в цілому, порівнюючи склад споживчого ідеалу в анекдотах і в «Перці», можна відзначити, що знаменита «тріада» – квартира, дача і машина – склалася в обох дискурсах.

Серед усіх предметів «бажаного споживання» в анекдотах на першому місці є особистий автомобіль – 45%, окрема квартира – 36%, дача – 11% та інші предмети споживчого ідеалу (норкові шуби, особисті літаки, іноземні пральні машини, магнітофони та ін.) – 8%. В «Перці» питома частка головної споживчої тріади помітна менша, ніж в радянських анекдотах. Якщо в

фольклорних текстах вона займає 92% серед усіх предметів бажаного споживання, то в «Перці» – всього 54%. Інші популярні предмети, які часто згадуються в журналі – це, перш за все, домашня побутова техніка – 27%. За частотою згадування в якості предмета споживчого ідеалу, саме вона (за версією офіційного гумору) була найбільш бажаним предметом споживання. Також в «Перці» можна зустріти модний одяг, килими і т. д. З'являються сюжети, коли радянське керівництво нагороджує простих радянських громадян шифером. З іншого боку, місцеві керівники, наприклад, обвинувачуються у привласненні хороших меблів, в той час, як у народу її немає. Словом, споживчі запити в офіційному гуморі виглядають куди більш скромними, ніж в неофіційному. Наприклад, в журналі «Перець» 1941 р. в якості таких значаться дорогі меблі, дорогі килими і дорогі парфуми: «Директор одного тресту, придбавши для службового кабінету гарнітур меблів червоного дерева і перські килими, надушив кімнату дорогими пахощами і запросив знайомих помилуватися. Першим прийшов поет. Він сказав: «Пахне свіжістю лісів і полів». Другим прийшов мандрівник. Він сказав: «Пахне пряними ароматами сходу». Останнім прийшов працівник наркомату державного контролю. Він сказав: «Пахне розбазарюванням державних коштів» [141].

На відміну від «Перця», в анекдотах найбільш недоступним, однак дуже бажаним є особистий автомобіль. Поєднання потенційної можливості володіти автомобілем, його певна недоступність і в той же час визначення машини як предмета не першої необхідності, зумовило найбільшу кількість анекдотів, присвячених автомобілю. Саме автомобіль найчастіше представлений як статусний аксесуар, стаючи головною частиною ідеалу споживання. Тому особистий автотранспорт найчастіше з'являється в контексті відсутності предметів споживчого ідеалу (28 % від усіх згадок, переважно з середини 1950-х рр.), як статусний аксесуар радянського керівництва (18 %), в контексті порівняння із Заходом (16 %), як нагорода від радянського керівництва (11 %). Значно рідше – всього 5 %, в сюжеті

анекдоту обігрується погана якість автомобіля. Таким чином, володіння автомобілем представляється в анекдотах радше не як норма, повсякденна практика, а як щось недосяжне, ідеальне. Разом з тим, ми спостерігаємо розширення споживчих запитів з другої половини 1950-х рр.: людина починає прагнути до споживання не тільки необхідного, а також бажаного, що виражалось в бажанні володіти особистим автотранспортом. Навіть заздрість, яка просочувалася в анекдотах до власників машин, свідчить про відчуття себе гідними бути «на колесах».

В «Перці» автомобіль в якості предмета споживчого ідеалу виступає лише на третьому місці. Однак, як і в анекдотах, це – найбільш яскравий статусний аксесуар, перш за все для радянського керівництва. Тому в 38 % випадків автомобіль згадується як атрибут радянського керівництва, причому в 8 % випадків заперечується право можновладців на користування автомобілем. На противагу цьому негативному контексту, на другому місці в офіційному дискурсі позитивний – вказівка на те, що особистий автотранспорт поширений і серед населення (23% згадувань). В той же час, в 15% випадків згадок в текстах «Перця», обігрується відсутність автомобіля. На наш погляд, це протиріччя можна пояснити кількома причинами. Незважаючи на виховно-агітаційну спрямованість журналу, її реалізація носила ряд протиріч: з одного боку, журнал ненав'язливо репрезентував образ радянського керівника з особистим автотранспортом як справедливий і заслужений. З іншого боку, радянське керівництво критикувалося за користування зайвими матеріальними благами, через що прості громадяни ці блага недоотримують. В виховних цілях засуджувалось надмірне споживання; а в пропагандистських, конструюючи образ підвищення добробуту, офіційний дискурс намагався створити образ СРСР як держави загального добробуту. Наприклад, в фейлетоні «Поправка за сценарієм», опублікованому в 1971 р. йде опис добробуту сільських жителів села Білоусівка: «... зняв Білоусівку з висоти пташиного польоту: ошатні будиночки під шифером, черепицею, ліс телевізійних антен над дахами,

цілий автопарк власних машин і мотоциклів і таке інше» [70]. Можливо, на авторів «Перця» діяло кілька факторів при виборі стратегії створення тих чи інших смислів. По-перше – це необхідність дотримуватися офіційної парадигми і виконувати виховно-агітаційні функції, по-друге, автори «Перця» були схильні до впливу того ж соціально-культурного середовища, що і творці фольклору і рефлексували відповідним чином. Тому, наприклад, в текстах «Перця» досить часто можна зустріти автомобіль як статусний аксесуар радянського керівництва, проте ці згадки робилися побіжно і не були текстоутворюючими, тобто основна сюжетна лінія стосувалася інших проблематик.

Квартира, ще один важливіший елемент споживчого ідеалу, як предмет можливого споживання радянськими громадянами починає фігурувати в анекдотах з середини 1950-х рр. Спочатку переважно в контексті поганої якості особистої житлоплощі. Слідом за цим поширення набувають ще два контексти – статусний аксесуар радянського керівництва (обігрування чудової якості їхніх квартир) і відсутність особистої житлоплощі у радянських громадян. У порівнянні з автомобілем, квартира в анекдотах не виглядає настільки бажаним предметом споживчого ідеалу. Сюжет про погану якість житлоплощі (22 % від усіх згадок «квартирної» проблеми в контексті споживчої тематики) обігрується настільки ж часто, наскільки і сюжет про її відсутність (21 %). У порівнянні з автомобільною тематикою, анекдотів, де квартира – це статусний аксесуар радянського керівництва, менше (11 % від усіх згадок). Мабуть, володіння окремої житлоплощею уявлялося більшою нормою, ніж володіння автомобілем.

В «Перці» квартирному питанню приділено більше уваги, ніж в анекдотах. Найбільш поширеним контекстом згадки квартири є її погана якість (32 %), наступним – «квартира як статусний аксесуар радянського керівництва» (21 %), а слідом за ним – відсутність окремої житлоплощі у простого населення. Тобто дихотомія «радянська влада, що має квартири VS радянський народ, який не має квартири» в «Перці» була актуалізована

навіть більше, ніж у фольклорі. Однак, як і в анекдотах, володіння квартирою простим радянським громадянином сприймалося більш природно, ніж володіння особистим автотранспортом.

Дачну ділянку, як предмет споживчого ідеалу, як в анекдотах так і в «Перці» представлено значно менше, ніж особисті автомобілі та квартири. Цьому можна дати наступне пояснення. З одного боку, присадибна ділянка для жителів невеликих міст і сіл був органічним доповненням до повсякденності, засобом добути додаткове, а іноді і основні харчі. Тому він не розглядався як предмет розкоші. З іншого боку, для багатьох міських жителів дача не була предметом першої необхідності. Володіння дачею, яка виконує лише рекреаційну функцію, було ознакою найбільшого достатку [375, с. 79]. Дача як предмет споживчого ідеалу, з'являлася в анекдотах частіше в контекстах порівняння із Заходом, нагороди від радянського керівництва. Практично ніколи не обговорюються погані дачі і дуже рідко – їхня відсутність. Можна зробити висновок, що дача, як місце відпочинку, а не засіб виживання, виглядає справжнім, важко досяжним і менш необхідним предметом ідеалу споживання для радянських громадян.

В журналі «Перець» ситуація виглядає аналогічним чином: дача, як замський будинок з ділянкою, що несе рекреативну функцію згадувався досить рідко і лише в контексті незаслуженого володіння ним представниками радянського керівництва. Дача в «Перці» – це самий заборонений плід, який радянські громадяни із збільшеними споживчими запитами все-таки брали до уваги.

Отже, журнал «Перець» був достатньо популярним виданням, яке було предметом читацьких інтересів. Читачі стикались з багатьма проблемами на шляху до отримання видання, як, наприклад, недостатня кількість пунктів продажу періодичної літератури, ліміт на підписку, додаткові видання в навантаження. Особливо це стосувалось мешканців сільської місцевості, де журнал був популярним. Виходом було ознайомлення із журналом в

бібліотеках, в знайомих тощо. В суспільному медіапросторі журнал мав достатню кількість конкурентів, як, наприклад, видання із негумористичним змістом, гумор, який транслювався по телебаченню, журнал «Крокодил» (особливо в східних областях УРСР) тощо. На відміну від партійних органів влади та редакції журналу, радянські громадяни були більш схильні бачити в «Перці» розважальне видання. Тексти, а інколи й карикатури журналу, достатньо часто ставали актуальною комунікативною практикою. Особливо це стосувалось невеликих гумористичних текстів. Інколи вироблялась специфічна культура читання журналу, коли громадяни каталогізували власні екземпляри журналу, створювали колекції улюблених гумористичних текстів чи зображень. Тексти журналу «Перець» та радянські політичні анекдоти доволі часто розповсюджувались серед однієї аудиторії, що створювало плідний ґрунт для взаємовпливу офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів. Порівнявши відображення проблем споживання в офіційному та неофіційному гумористичних дискурсах на прикладі журналу «Перець» та радянських політичних анекдотів, ми прийшли до висновку, що конструювання споживчої свідомості в «Перці» мало амбівалентний характер: з одного боку, творці текстів, відповідаючи на реалії, констатували незадоволеність товарами, що належали до категорії «споживчого ідеалу», з іншого – намагалися виховувати в радянській людині ворожість до конс'юмерізму, накопичення, надмірного споживання, протиставляючи матеріального (низинному), духовне (піднесене). Втім, навіть критикуючи зазначенні явища, офіційний дискурс впливав на формування в неофіційному дискурсі споживацьких запитів та образу споживчого суспільства.

ВИСНОВКИ

1. Огляд історіографічної бази дослідження показав, що у вивченні офіційного політичного гумору Радянської України є невирішені проблеми, розв'язання яких можливе на прикладі журналу «Перець». Застосування комплексу джерел, які відображають умови створення гумористичних творів вказаного видання, специфіку їхнього розповсюдження та сприйняття, дає змогу характеризувати функціонування політичного гумору в соціокультурному середовищі Радянської України на прикладі журналу «Перець».

2. «Перець» був транслятором офіційного політичного гумору, за допомогою якого радянська влада намагалася здійснювати соціальний контроль, встановлювати нормативність певного способу соціальної поведінки, боротися із девіантністю, концептуалізовувати політичні теми у повсякденному житті, ставити під сумнів компетентність окремих дрібних державних діячів та чиновників.

3. Журнал, як і інші сатиричні видання в СРСР, був спрямований на боротьбу з окремими суспільними недоліками, на формування потрібної для влади системи цінностей. Поступово «Перець» став оплотом офіційних сатири та гумору в Радянській Україні. Але через несерйозну форму журналу працівникам журналу було нелегко довести дієвість свого гумору. З цією метою вони віддавали перевагу фактографічним докладним фейлетонам, які були спрямовані проти конкретних чиновників чи порушників. Крім того, редакція журналу намагалася спрямовувати концептуалізацію політичних тем в ідеологічно правильне та безпечне русло. Тож «Перець» балансував між необхідністю бути альтернативою неофіційному політичному гумору та використовувати сатиру як засіб боротьби із суспільними пороками. При цьому редакція намагалась не перетнути ту межу, за якою закінчується викривання окремих недоліків та розпочинається критика всієї системи. Хоча на практиці творці журналу

найчастіше віддавали перевагу текстам, а не візуальними матеріалами, необхідність створювати стереотипні образи «своїх» та «чужих» стимулювала авторів «Перця» використовувати карикатури, які були більш умовними та символічними.

4. Специфіка формулювання мети діяльності «Перця» представниками влади та працівниками журналу залежала від контексту її висловлювання. Чим більш офіційним було висловлювання з цього приводу (наприклад – у постановах партії), тим більше переважав «серйозний гумор» як основне завдання журналу, а чим менш офіційним (на рівні редакційної політики, у листуванні між авторами журналу) – тим більш дозволеним ставав сміх без конкретного соціально-політичного спрямування. З кінця 1960-х рр. працівники журналу «Перець» почали більше орієнтуватись на читацькі вподобання й збільшили кількість невеликих розважальних текстів. Це можна інтерпретувати як ознаку поступового зближення офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів.

5. Гумористичний формат «Перця» зумовлював певну специфіку взаємин працівників журналу із представниками влади та органами цензури. З одного боку, гумор «Перця» міг приховувати пропагандистську спрямованість видання від читачів, з іншого – відволікати представників цензури від критичної налаштованості журналу відносно окремих проявів радянської повсякденності. Втім, езопова мова у часи посилення політико-ідеологічного контролю за пресою навпаки зумовлювала посилену увагу цензорів до змісту «Перця».

6. Реалізація владних директив редакцією журналу «Перець» інколи суттєво відрізнялася від первісного ідеологічного посилу, причинами чого могла бути специфіка сатиричного видання, формалістичне ставлення редакції журналу до виконання владних вказівок, особисті погляди творців «Перця».

7. Автори журналу здебільшого зосереджувалися на висміюванні недоліків радянського повсякдення, а не на зовнішньополітичній тематиці.

Починаючи з другої половини 1950-х рр. зміст журналу поступово негативувався, проблеми все менше зображувалися як «перегини на місцях» і все більше – як системна криза. Все частіше замість орієнтації на творення міфу героя-працівника акценти зміщувалися на споживацькі права радянських громадян. На відміну від тематик, пов'язаних із радянським повсякденням, при зображенні капіталістичних країн з кінця 1970-х рр. відбувалося зменшення масштабів зображувальних проблем, а наприкінці 1980-х рр. життя на Заході вже малювалося кращим, ніж у СРСР. На відміну від 1940-

1950-х рр., починаючи з періоду застою встановлення позитивного емоційного режиму, актуалізація базового ідеологічного міфу відбувалися здебільшого у контексті радянських свят. Це призводило до розриву сакрального (ідеології) та профанного (повсякдення).

8. Журнал «Перець» творився від імені радянських громадян та був спрямований проти їхніх же недоліків. При цьому особливо критичним було ставлення до представників низової ланки радянського владного апарату. Протягом радянського періоду автори журналу через створення образу справжнього народовладдя намагались уникати зображення конфронтації між представниками влади та простими громадянами. Проте ця конфронтація стає неприхованою наприкінці 1980-х рр.

9. У журналі «Перець» використовувалися здебільшого формальні етнічні маркери (в більшості випадків – українські специфічні прізвища та локалізація), що створювало образ не стільки різних етносів, скільки локальних варіантів радянського народу. Але навіть таке маркування сприяло тому, що журнал «Перець» ставав фактором утвердження лояльності громадян УРСР до українських ознак. В офіційному гумористичному дискурсі неформальні етнічні маркери використовувалися здебільшого у контексті конструювання рівності радянських народів та дихотомії «свої» та «чужі» українці. Під час конструювання образів зовнішніх ворогів відбулося

символічне наслідування зовнішніх ознак німців-загарбників та американців-імперіалістів.

10. Журнал «Перець» ставав актуальною комунікативною практикою, незважаючи на труднощі із придбанням журналу простими громадянами. Його реципієнти фільтрували зміст видання, підлаштовуючи його під свої комунікаційні потреби, обираючи для цього невеликі смішні тексти. Це сприяло тому, що здебільшого реципієнти сприймали «Перець» як розважальне видання (а не виховне), а його читання – як частину дозвілля.

11. Офіційний та неофіційний гумористичні дискурси являли собою дві сторони суспільного діалогу. Між офіційною та неофіційною сатирою відбувався взаємовплив. На прикладі відображення проблем споживання у журналі «Перець» та в радянських політичних анекдотах можна помітити, що офіційний дискурс подекуди значно впливав на неофіційний, стаючи «донором» певних тематик, інтерпретацій та настроїв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 110. Листи від журналу «Крокодил», 10 арк.

2. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 121. Результативність «Перця» (по виступах і листах), 2 арк.

3. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 122. Лист від газети «Правда» (РРФСР), 25 арк.

4. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 146. Листи Ковиньки О. до Маківчука Ф. Ю., 45 арк.

5. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 156. Листи від С. Олійника до Ф. Маківчука, 2 арк.

6. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 170. Лист Чимериса В. до Маківчука Ф. Ю., 2 арк.

7. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 171. Листи від окремих літераторів з проханням відредагувати або надрукувати фейлетони, гуморески в ж. «Перець», або «Бібліотечці «Перця», арк. 56.

8. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 202. Листи до Маківчука Ф. Ю. від читачів з відгуками на гуморески і фейлетони, опубліковані в журналі «Перець», 169 арк.

9. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 203. Листи від школярів (з відгуками на гуморески і фейлетони, опубліковані в журналі «Перець» з дитячою тематикою) до Маківчука Ф. Ю., 93 арк.

10. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп.1.

Спр. 206. Особисті документи Ф. Маківчука, 21 арк.

11. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 217. Довідка про роботу ж. «Перець» до відділу пропаганди і агітації КПУ, 4 арк.

12. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 218. Відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Огляд бюлетеня «На допомогу редакторів газети», 7 арк.

13. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1,

Спр. 223. Тематичний план журналу «Перець» на липень-грудень 1951 р., 25 арк.

14. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 229. Тези доповіді на нараді гумористів (1977), 7 арк.

15. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 231. Звіт про роботу редакції ж. «Перець», 3 арк.

16. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 232 Зведення про кількість одержаних листів редакцією журналу «Перець» за 1949-1950 рр., 1 арк.

17. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 233. Аналіз редакційної пошти «Перця», 3 арк.

18. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 234. Засуджено по матеріалах і неопублікованих листах «П» у 1950 р., 1 арк.

19. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 235. Перелік організацій, установ і осіб, які були піддані найбільшій критиці у виступах «П» за 1950 р., 1 арк.

20. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 236. Матеріали про розгляд заходів поліпшення роботи з листами і скаргами трудящими в редакції журналу «Перець», 4 арк.

21. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 237. Довідка про надходження листів і скарг трудящих до редакції та використання їх у журналі за період з 1954-1959, 1 арк.

22. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 688, Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 238. Довідка про зв'язок з читачами «Перця» за 1958 р., 1 арк.

23. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 239, Пропозиція А. Михайлевича Маківчуку Ф. Ю. та редколегії «Перця» про спеціальний, посівний номер журналу (1953), 7 арк.

24. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 242, Стаття-звіт відділу листів про зв'язок редакції з читачами 5 арк.

25. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 243 «Перцеві відповідають». Довідка про дійовість перчанських матеріалів за період 1954-1959 рр., 1 арк.

26. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 245. Матеріали про завдання редакції ж. «П.» у боротьбі проти ідеологічних перекиручень у літературі та мистецтві, про які йшлося в редакційній статті газ. «Правда» від 2 липня 1951 р., 2 арк.

27. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1

Спр. 246. Намітки до звіту про роботу «Перця», 14 арк.

28. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. 1912-1988.

Оп. 1.

Спр. 244а. Доповідна записка Маківчука Ф. Ю. відділу пропаганди в агітації відносно членів редколегії журналу «Перець» тт. Михалевича, Козюренка, Громова, Довгаленка, 2 арк.

29. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 23.

Спр. 2795, арк. 25-26.

30. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 23.

Спр. 2799. Текстовые сводки вырезков предварительной цензуры за 1946 г., 109 арк.

31. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 23.

Спр. 5063. Печать, работа издательств, газет, журналов, художественных, научных и технических изданий (1948), 224 арк.

32. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 23.

Спр. 5286. Матеріали к совещанию редакторов газет (1948), 31 арк.;

33. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 7. Печать. Работа издательств газет, журналов, художественных, научных и технических изданий. Главлит, 487 арк.

34. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 298. Печать, работа издательств газет, журналов, художественных, научных и технических изданий, 80 арк.

35. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 778. Печать. Работа издательств газет, журналов, художественных, научных и технических зданий, 467 арк.

36. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 785. Информации о ходе обсуждения в первичных парторганизациях статьи газеты «Правда» от 2.3.51 «Против идеологических извращений в литературе» и о принятых мерах по устранению допущенных ЦК КП(б)У и партийной организацией Украины недостатков в руководстве идеологической работой, 162 арк.

37. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 3499. Стенограмма виступу тов. О. І. Кириченка на республіканській нараді працівників преси. 29.12.1953 р., 32 арк.

38. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 3707. Стенограма виступу О. І. Кириченка на нараді кореспондентів республіканських, обласних газеті РАТАУ. грудень 1954 р., 27 арк.

39. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 4157. Копия исходящего письма ЦК КПСС, справки отделов ЦК КПУ, письма обкомов, райкомов партии, Главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР – вопросы печати, 266 арк.

40. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 4258. Проекты постановлений ЦК КПУ справки отделов ЦК КПУ, постановления обкомов КПУ, письма главного управления по охране

военных и государственных тайн в печати при СМ УССР, заводов и других организаций – по вопросам печати, 374 арк.

41. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 4604. Справки отдела ЦК КП Украины, постановления бюро обкомов КП Украины, информации, письма обкомов партии, главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР и других организаций – по вопросам печати, 175 арк.

42. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 4826. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КПУ, постановления бюро обкомов, информации, письма обкомов партии, главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР и других организаций – по вопросам печати, 332 арк.

43. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 24.

Спр. 5024. Справки отделов ЦК КПУ, постановления, письма обкомов КПУ, главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ УССР – о деятельности органов цензуры УССР за 1958 год, вопросы печати, 136 арк.

44. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 25.

Спр. 17. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отдела пропаганды ЦК КПУ, письма, постановления обкомов партии, КГБ при СМ СССР и других организаций по вопросам печати, 122 арк.

45. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 25. Спр. 181, 85 арк.

46. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 25.

Спр. 2050. Переписка с ЦК КПСС, записки отделов ЦК КПУ и др. организаций о работе издательств и книжной торговли, о недостатках в распространении периодической печати в республике, 48 арк.

47. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 25.

Спр. 2222. Письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК, Киевского горкома партии, Главлита СССР, о работе редакционно-издательских учреждений, упорядочению цен на газеты и журналы, об охране государственных секретов в печати, 115 арк.

48. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф.

1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 32.

Спр. 1146. Информация отдела пропаганды и агитации в ЦК КПСС и отдельных обкомов партии в ЦК КПУ о работе редакций газет и журналов за 1976 год, 73 арк.

49. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 32.

Спр. 1603. Записки и справки отделов ЦК КПУ по вопросам работы редакций газет и журналов, об итогах подписки периодической прессы и тиражах газет и журналов Украинской ССР на 1980 год, доставке период. прессы подписчикам. Переписка с ЦК КПСС, СовМином об обеспечении бумагой республиканских издательств, 190 арк.

50. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 32.

Спр. 1834. Записки, справки, информации отделов ЦК Компартии Украины об итогах подписки на периодические издания в республике на 1982 год, об организации научных журналов АН УССР и другим вопросам работы редакций газет и журналов, 65 арк.

51. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 32.

Спр. 2567. Інформації, листи, довідки ЦК КПРС, ЦК КПУ, його відділів, партійних, військових органів, міністерств, видавництв редакцій журналів і газет про основні проблеми перебудови засобів масової інформації, роботу видавництв, редакцій журналів і газет, 232 арк.

52. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1917-1991.

Оп. 32.

Спр. 2568. Інформації, листи, довідки відділів ЦК КПУ, партійних, профспілкових і радянських органів, міністерств, видавництв, редакцій

журналів і газет про роботу видавництв, редакцій журналів і газет, стан поліграфічної бази (1989-1990), 191 арк.

53. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1,

Спр. 11. Приказы по редакции газ. «Советская Украина» и журнал «Перець», 9 арк.

54. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1.

Спр. 21. Приказы по издательству «Радянська Україна», 12 арк.

55. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1.

Спр. 60. Приказы по редакции газ. «Советская Украина» и журнал «Перець», 35 арк.

56. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1.

Спр. 89. Переписка редакции «Радянської України» з ЦК КПУ, 24 арк.

57. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1.

Спр. 108. Приказы по редакции газ. «Советская Украина» и журнал «Перець», 31 арк.

58. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1.

Спр. 706. Переписка редакції «Радянської України» з ЦК КПУ, 29 арк.

59. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1.

Спр. 534. Переписка редакції «Радянської України» з ЦК КПУ, 249 арк.

60. Центральний державний архів громадських об'єднань України,

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1.

Спр. 726. Прикази по редакції газ. «Сов. Украина» и журнал «Перець», 114 арк.

61. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 243. Видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна». 1938-1991.

Оп. 1.

Спр. 2745. Стенограма совещания, проведенного идеологическим отделом ЦК КПУ, с сотрудниками редакций журналов по вопросам выхода из печати республиканских журналов и изданий журнального типа (14.03.1964), 73 арк.

Опубліковані джерела

62. «І благословенне буде Ваше ім'я...» // Перець. – 1989. – № 2. – С. 12.

63. «Конторою глибокого бурення» називали КДБ працівники «Перця» (спогади працівника «Перця» В. Бойко) [Електронний ресурс] /

Интерв'юєр – к.і.н. В. Гінда. – Режим доступу:

<http://gazeta.ua/articles/history-journal/377206>">Gazeta.ua. Доступ – 5.05.2013.

64. Адам за 10.000 // Перець. – 1963. – № 9. – С. 3.
65. Антисоветские анекдоты (борьба народной пропаганды с большевистской). – Буэнос-Айрес: [б. в.], 194? – 71 с.
66. Афіша вечора українського гумору та сатири // Музей шістдесятництва.
67. Барташов А. Відродження вермахту / А. Барташов // Перець. – 1951. – С. 6.
68. Басенко К. «Самостійні» / К. Басенко // Перець. – 1951. – № 21. – С. 8.
69. Бе-Ша. Карикатура / Бе-Ша // Перець. – 1951. – № 17. – С. 8.
70. Бондаренко В. Поправки до сценарію / В. Бондаренко // Перець. – 1974. – № 1. – С. 2.
71. Боров Ю. Б. XX век в преданиях и анекдотах: в 6 кн. / Ю. Боров. – Харьков, Ростов н/Д: Фолио, 1996.
72. Вишня О. Вот так пишу / О. Вишня // Советский фельетон. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 487.
73. Вишня. О. Найбільша турбота / О. Вишня // Перець. – 1967. – № 1. – С. 4.
74. Глазкова П. Перчанський телевізор / П. Глазкова // Перець. – 1952. – № 9. – С. 17.
75. Гливенко В. Висвячення у маститі або літературна косметика в спілці радянських письменників України / В. Гливенко // Перець. – 1951. – № 14. – С. 1.
76. Гливенко В. На світовому рингу нокаут Марка Озерного / В. Гливенко // Перець: видання для західних областей УРСР. – 1948. – № 11. – С. 1.
77. Гливенко В. Старі пісні на новий лад / В. Гливенко // Перець: видання для західних областей УРСР. – 1948. – № 1. – С. 4-5.
78. Государственный архив Российской Федерации. Р-9425. – Оп. 1. – Д. 781. – Л. 32-35 // Опубл.: История советской политической цезуры.

- Документы и комментарии / Отв. сост., автор предисловия и комментариев Т. Горяева – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 364-366.
- 79.Гунько В. Одні й інші / В. Гунько // Перець. – 1991. – № 1. – С. 8.
- 80.До питання про зростання // Перець. – 1976. – № 14. – С. 12.
- 81.Ефимов Б. Десять десятилетий [Електроний ресурс] / Б. Ефимов. – М.: Вагриус, 2000. – 640 С. Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1031487>. Доступ – 18.01.2016.
- 82.Єфремов С. Щоденники, 1923-1929 / С. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.
- 83.Журахович С. Рецензія діда Михайла / С. Журахович // Перець. – 1946. – № 15. – С. 4.
- 84.Закреслені радянською владою // Перець (спеціальне видання для західних областей УРСР). – 1948. – № 3. – С. 7.
- 85.Здоровенькі були! // Зоря. – № 1. – 15 листопада 1956 р. – С. 4.
- 86.Зелінський М. Паперова напасть / М. Зелінський // Перець. – 1980. – № 6. – С. 1.
- 87.Зощенко М. Лікування на відстані / М. Зощенко // Перець. – 1952. – № 9. – С. 6.
- 88.Инструкция о порядке цензурского контроля. – Москва: Главлит СССР, 1955. – 72 С.
- 89.История СССР в анекдотах / Худ. Ред. И. Захарович. – Рига: Эверест – Минск: Белорусский дом печати, 1991. – 320 с.
- 90.Іноземний гумор // Перець. – № 16. – 1976. – С. 12.
- 91.Киевская городская библиотека [Електроний ресурс] / Сост. М. Мошков. – Режим доступа: <http://www.lib.misto.Kiev.ua/htm/>. Доступ – 28.08.2008 р;
- 92.Крикманн А. Интернет-анекдоты о Сталине / А. Крикманн. – Тарту: [б. в.], 2004. – 400 с.
- 93.Ленінські ідеї у світовій сатиричній графіці // Перець. – 1970. – № 7. – С. 2.

94. Лубенський П. Аби справна цифра / П. Лубенський // Перець. – 1951. – № 16. – С. 6-7.
95. Мартті Л. Що я бачив у Ізраїлі? / Л. Мартті // Перець. – 1973. – № 6. – С. 8-9.
96. Матеріали съездів КПСС [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/K/KPSS/_KPSS.html. Доступ – 25.05.2016 р.
97. Моїм читателям, сміхопочитателям // Перець. – 1941. – № 1. – С. 2.
98. Молякевич Д. Дещо про «необмежені можливості» або як я не став мільйонером... / Д. Молякевич // Перець. – 1983. – № 2. – С. 13.
99. Молякевич Д. Потрібні фахівці... / Д. Молякевич // Перець. – 1979. – № 2. – С. 9.
100. Молякевич Д. Примхи дракона / Д. Молякевич // Перець. – 1989. – № 2. – С. 10.
101. Народні усмішки // Бібліотека «Перця». – № 47. – К.: Радянська Україна, 1959. – 65 с.
102. О партийной и советской печати: сборник документов. – М.: Правда, 1954. – 695 с.
103. Ой, не сплять колоніалісти // Перець. – 1960. – № 20. – С. 3.
104. Олійник А. Арештуйте закон! / А. Олійник // Перець. – 1991. – № 10. – С. 4.
105. Олійник С. Гарбуз / С. Олійник // Перець / іл. В. Гливенко. – 1949 (видання для Західних областей України). – № 3. – С. 3
106. Олійник С. Курило-Кадильський... / С. Олійник // Перець. – 1951. – № 16. – С. 3.
107. Перець. – 1941. – № 1. – 14 с.
108. Перець. – 1944. – № 5-6. – С. 5, 7.
109. Перець. – 1947. – № 15 – С. 1.
110. Перець. – 1949. – № 8. – С. 1.
111. Перець. – 1953. – № 7. – С. 1.

112. Перець. – 1967. – № 1. – 12 с.
113. Перець. – 1976. – № 20. – 16 с.
114. Перець. – 1977. – № 20. – С. 1.
115. Перець. – 1982. – № 20. – С. 1.
116. Перець. – 1953. – № 7. – С. 1.
117. Перець. – 1949. – № 8. – С. 1.
118. Перлюк О. Об'яви / О. Перлюк // Перець. – 1991. – № 3. – С. 5.
119. Перцеві відповідають // Перець. – 1959. – № 3. – С. 10.
120. Перцеві відповідають // Перець. – 1964. – № 18. – С. 11.
121. Петленко М. Уся надія на дядька Гната! / М. Петленко // Перець. – 1982. – № 4. – С. 6.
122. Программа Коммунистической партии Советского Союза. – Москва: Госполитиздат, 1961. – 144 с.
123. Против идеологических извращений в литературе // Правда. – 2.07.1951. – С. 2.
124. Раскин И. Энциклопедия хулиганствующего ортодокса. / И. Раскин. – М.: Книжный клуб 36'6, 2005. – 656 С.
125. Саморемонт // Перець. – 1970. – № 13. – С. 3.
126. Самум С. Барабан підвів / С. Самум // Перець. – 1951. – № 18. – С. 2.
127. Святковий каравай // Перець. – 1973. – № 20. – С. 1.
128. Семенко Ю. Народне слово: Збірник сучасного українського фольклору / Ю. Семенко. – Львів, 1992. – Ч. 6. (факсимільне перевидання збірника 1964 р.). – 235 с.
129. Слава жовтню! // Перець. – 1981. – № 20. – С. 1.
130. Собко В. Казка про білого бичка / В. Собко // Перець. – 1941. – № 3 – С. 4.
131. Собрату // Перець. – 1941. – № 1. – С. 4.
132. Советский анекдот. Антология. Ч. 2. – М.: ДатаСтром, 1991. – 232 с.
133. Сотворіння чуда // Перець. – 1970. – № 13. – С. 3.

134. Социвець І. Ветерани, струнко! / І. Социвець // Перець. – 1990. – № 9. – С. 2.
135. Тримбач С. Освідчення в нелюбові до буржуїнів та буржуїнок [Електронний ресурс] / С. Тримбач. – Режим доступу: http://telekritika.kiev.ua/articles/193/0/9779/trimbach_bourg/. – Доступ – 12.11.2009 г.
136. У хащах американського раю // Перець. – 1950. – № 16. – С. 2.
137. Український анекдот. – К.: Центр сатири та гумору «Асоціація «Все сміх». – 1992. – 48 с.
138. Українські народні анекдоти, жарти, дотепи / Упоряд. – П. Кальченко. – К.: Дніпро, 1967. – 384 с.
139. ЦК КП(б)У о журнале сатиры и юмора «Перець» // Литературная газета. – № 41. – М., 5 октября 1929 г. – С. 1.
140. ЦК КП(б)У про № 15 журналу «Червоний Перець» // Комуніст. – Харків, 1929 (20 жовтня). – С. 2.
141. Чим пахне? // Перець. – 1941. – № 3. – С. 5.
142. Шанін Ю. Дивна країна Амерка... / Ю. Шанін // Перець – 1991. – № 10. – С. 14-15.
143. Шитц І. Дневник «Великого перелому» (март 1928 – август 1931) / І. Шитс. – Paris: YMCA-press, 1991. – 326 с.
144. Lyons E. Red Laughter / E Lyons // Moscow Caroussel. – N-Y., 1935. – P. 326-331.

Матеріали усної історії

145. Інтерв'ю з Бердутою Михайлом // Особистий архів автора. – Ан. 015.
146. Інтерв'ю з Борович Оленою // Особистий архів автора. – Ан. 099.
147. Інтерв'ю з Буйновим Юрієм // Особистий архів автора. – Ан. 017.
148. Інтерв'ю з Бурилом Леонідом // Особистий архів автора. – Ан. 067.

149. Інтерв'ю з Вакуленко Дмитром // Особистий архів автора. – Ан. 054.
150. Інтерв'ю з Вакуленко Ілоною // Особистий архів автора. – Ан. 053.
151. Інтерв'ю з Вакуленко Розалією // Особистий архів автора. – Ан. 055.
152. Інтерв'ю з Витюком Ігорем // Особистий архів автора. – Ан. 076.
153. Інтерв'ю з Вознюк Тетяною // Особистий архів автора. – Ан. 065.
154. Інтерв'ю з Володіним Сергієм // Особистий архів автора. – Ан. 056.
155. Інтерв'ю з Володіною Тетяною // Особистий архів автора. – Ан. 057.
156. Інтерв'ю з Волосником Юрієм // Особистий архів автора. – Ан. 025.
157. Інтерв'ю з Голас Ганною // Особистий архів автора. – Ан. 089.
158. Інтерв'ю з Гурюк Марією // Особистий архів автора. – Ан. 091.
159. Інтерв'ю з Джекобс Любов'ю (2) // Особистий архів автора. – Ан. 045.
160. Інтерв'ю з Джекобс Любов'ю // Особистий архів автора. – Ан. 039.
161. Інтерв'ю з Дудник Оленою // Особистий архів автора. – Ан. 078.
162. Інтерв'ю з Духопельниковим Володимиром // Особистий архів автора. – Ан. 018.
163. Інтерв'ю з Єремєєвим Віктором (2) // Особистий архів автора. – Ан. 044.
164. Інтерв'ю з Єремєєвим Віктором // Особистий архів автора. – Ан. 026.
165. Інтерв'ю з Єремєєвою Катериною (2) // Особистий архів автора. – Ан. 043.
166. Інтерв'ю з Єремєєвою Катериною // Особистий архів автора. – Ан. 027.
167. Інтерв'ю з Живолуп Оленою // Особистий архів автора. – Ан. 052.
168. Інтерв'ю з Журавльовим Денисом // Особистий архів автора. – Ан. 009.
169. Інтерв'ю із Зарембою Оленою (2) // Особистий архів автора. – Ан. 046.
170. Інтерв'ю із Зарембою Оленою // Особистий архів автора. – Ан. 028.

171. Інтерв'ю з Йолкіним Анатолієм // Особистий архів автора. – Ан. 016.
172. Інтерв'ю з Іващенко Вікторією // Особистий архів автора. – Ан. 005.
173. Інтерв'ю з Калашник Зінаїдою // Особистий архів автора. – Ан. 014.
174. Інтерв'ю з Калініченко Іриною // Особистий архів автора. – Ан. 095.
175. Інтерв'ю з Кандзюбою Миколаєм // Особистий архів автора. – Ан. 092.
176. Інтерв'ю з Кацюрою Вірою // Особистий архів автора. – Ан. 087.
177. Інтерв'ю з Качеряном Суреном // Особистий архів автора. – Ан. 008.
178. Інтерв'ю з Кобзар Оленою Іванівною // Особистий архів автора. – Ан. 002.
179. Інтерв'ю з Кобулей Анджелікою // Особистий архів автора. – Ан. 063.
180. Інтерв'ю з Коцабою Уляною // Особистий архів автора. – Ан. 079.
181. Інтерв'ю з Коцюрою Євгеном // Особистий архів автора. – Ан. 093.
182. Інтерв'ю з Крамолиною Татьяною // Особистий архів автора. – Ан. 070.
183. Інтерв'ю з Кушнірук Оленою // Особистий архів автора. – Ан. 069.
184. Інтерв'ю з Лебединець Надією // Особистий архів автора. – Ан. 094.
185. Інтерв'ю з Левандовською Леонілою // Особистий архів автора. – Ан. 088.
186. Інтерв'ю з Литовчнком Сергієм // Особистий архів автора. – Ан. 011.
187. Інтерв'ю з Май Тетяною // Особистий архів автора. – Ан. 100.
188. Інтерв'ю з Майстренком Володиславом // Особистий архів автора. – Ан. 004.
189. Інтерв'ю з Мартем'яновим Олексієм // Особистий архів автора. – Ан. 012.

190. Інтерв'ю з Мартовецьким Вородимиром // Особистий архів автора. – Ан. 090.
191. Інтерв'ю з Мельником Русланом // Особистий архів автора. – Ан. 068.
192. Інтерв'ю з Мироненко Іриною // Особистий архів автора. – Ан. 029.
193. Інтерв'ю з Мігалем Борисом // Особистий архів автора. – Ан. 003.
194. Інтерв'ю з Надієвець Аллою // Особистий архів автора. – Ан. 097.
195. Інтерв'ю з Назаревичем Любомиром // Особистий архів автора. – Ан. 064.
196. Інтерв'ю з Наумовим Сергієм // Особистий архів автора. – Ан. 030.
197. Інтерв'ю з Овчиниковою Людмилою // Особистий архів автора. – Ан. 082.
198. Інтерв'ю з Орел Надією // Особистий архів автора. – Ан. 051.
199. Інтерв'ю з Орлом Володимиром // Особистий архів автора. – Ан. 050.
200. Інтерв'ю з Передеїним В'ячеславом // Особистий архів автора. – Ан. 062.
201. Інтерв'ю з Пиньковським Володимиром // Особистий архів автора. – Ан. 077.
202. Інтерв'ю з Полупан Наталею // Особистий архів автора. – Ан. 033.
203. Інтерв'ю з Посоховим Сергієм // Особистий архів автора. – Ан. 019.
204. Інтерв'ю з Прасолом Сергієм (2) // Особистий архів автора. – Ан. 041.
205. Інтерв'ю з Прасолом Сергієм // Особистий архів автора. – Ан. 031.
206. Інтерв'ю з Пугачем Євгеном // Особистий архів автора. – Ан. 007.
207. Інтерв'ю з Пустовойт Оленою // Особистий архів автора. – Ан. 096.
208. Інтерв'ю з респондентом-1 // Особистий архів автора. – Ан. 101.
209. Інтерв'ю з респондентом-2 // Особистий архів автора. – Ан. 102.
210. Інтерв'ю з респондентом-3 // Особистий архів автора. – Ан. 103.
211. Інтерв'ю з Рибінчук Майєю // Особистий архів автора. – Ан. 083.
212. Інтерв'ю з Руденко Любов'ю // Особистий архів автора. – Ан. 048.

213. Інтерв'ю з Руденком Валерієм // Особистий архів автора. – Ан. 049.
214. Інтерв'ю з Рудольф Викторвею // Особистий архів автора. – Ан. 071.
215. Інтерв'ю з Ручинською Оксаною // Особистий архів автора. – Ан. 022.
216. Інтерв'ю із Садовниковою Вікторією // Особистий архів автора. – Ан. 001.
217. Інтерв'ю з Саїком Олексієм // Особистий архів автора. – Ан. 059.
218. Інтерв'ю з Секереш Бланкою // Особистий архів автора. – Ан. 061.
219. Інтерв'ю з Семенютою Світланою // Особистий архів автора. – Ан. 072.
220. Інтерв'ю з Сергеевим Сергієм // Особистий архів автора. – Ан. 020.
221. Інтерв'ю з Скирдою Валерієм // Особистий архів автора. – Ан. 024.
222. Інтерв'ю з Слободян Ольгою // Особистий архів автора. – Ан. 058.
223. Інтерв'ю з Страховою Ніною // Особистий архів автора. – Ан. 086.
224. Інтерв'ю з Ткачук Валентиною // Особистий архів автора. – Ан. 081.
225. Інтерв'ю з Тумаковим Олександром // Особистий архів автора. – Ан. 023.
226. Інтерв'ю з Удальцовою Оленою // Особистий архів автора. – Ан. 098.
227. Інтерв'ю з Филиповичем Віктором // Особистий архів автора. – Ан. 085.
228. Інтерв'ю з Фіщук Іриною // Особистий архів автора. – Ан. 066.
229. Інтерв'ю з Фрідріх Тетяною // Особистий архів автора. – Ан. 060.
230. Інтерв'ю з Халецьким Андрієм // Особистий архів автора. – Ан. 075.
231. Інтерв'ю з Халецьким Володимиром // Особистий архів автора. – Ан. 074.
232. Інтерв'ю з Халецькою Ганною // Особистий архів автора. – Ан. 080.
233. Інтерв'ю з Халецькою Олександрою // Особистий архів автора. – Ан. 073.

234. Інтерв'ю з Чернявським Леонідом // Особистий архів автора. – Ан. 021.
235. Інтерв'ю з Чижовим Олександром // Особистий архів автора. – Ан. 006.
236. Інтерв'ю з Чубай Олександром // Особистий архів автора. – Ан. 084.
237. Інтерв'ю з Чумаком Петром // Особистий архів автора. – Ан. 035.
238. Інтерв'ю з Шильманом Михайлом // Особистий архів автора. – Ан. 010.
239. Інтерв'ю з Шишко Андрієм (2) // Особистий архів автора. – Ан. 047.
240. Інтерв'ю з Шишко Андрієм // Особистий архів автора. – Ан. 034.
241. Інтерв'ю з Шишко Любов (2) // Особистий архів автора. – Ан. 032.
242. Інтерв'ю з Шишко Любов // Особистий архів автора. – Ан. 105.
243. Інтерв'ю з Щербиною Валерієм // Особистий архів автора. – Ан. 013.
244. Інтерв'ю з Юрченком Сергієм // Особистий архів автора. – Ан. 040.
245. Особиста колекція анекдотів Н. П. Полупан [Рукопис] // Особистий архів автора.

Література

246. Арендт Х. Vita activa или о деятельной жизни / Х. Арендт. – СПб: «Алтейя», 2000. – 437 с.
247. Архипова А. Анекдоты о Сталине: Тексты, комментарии, исследования / А. Архипова, М. Мельниченко. – М.: ОГИ, 2011. – 400 с.
248. Архипова А. Фольклор и власть в закрытом обществе [Электронный документ] / А. Архипова, С. Неклюдов // Новое литературное обозрение. – 2010. – № 1 (101). – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/1717/1753/>. Доступ – 23.02.2015.

249. Ахиезер А. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема / А. Ахиезер // Общественные науки и современность. – 2001. – №2. – С. 89-100.
250. Ахиезер А. Россия: критика исторического опыта (социокультурная динамика России) / А. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – 600 с.
251. Бажан О. Особливості національно-культурного життя в Українській РСР в останній період «Сталінщини» (1946-1953 рр.) / О. Бажан // МАГІСТЕРІУМ. – Випуск 17. – Історичні студії. – 2004. – С. 44-49;
252. Барт Р. Смерть автора / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
253. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – Монография. – 2 изд. – М.: Худ. лит., 1990. – 543 с.
254. Бахтин М. Проблема речевых жанров / М. Бахтин // М. Бахтин Собр. соч. Т.5: Работы 1940-1960 гг. – М.: Русские словари, 1996. – 560 с.
255. Бергсон А. Смех / А. Бергсон // Психология эмоций: Тексты / Под ред. В. Вилюнаса, Ю. Гиппенрейтер. – М.: МГУ, 1984. – 288 с.
256. Бережной А. К истории партийно-советской печати / А. Бережной. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1956. – 118 с.
257. Бережной А. Ленин – создатель печати нового типа. (1893-1914 гг.) / А. Бережной. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. – 343 с.
258. Богданов К. Vox populi: Фольклорные жанры советской культуры / К. Богданов. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 368 с.
259. Большевицкая печать: краткие очерки истории. – М.: Госполитиздат, 1962. – 568 с.

260. Борев Ю. Комическое или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия / Ю. Борев. – М.: Искусство, 1970. – 275 С.
261. Вакуров В. Речевые средства юмора и сатиры в советском фельетоне / В. Вакуров. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 54 с.
262. Валерко А. Жанри та стилі журналів «Перець» та «Перчиця» в роки Великої Вітчизняної війни / А. Валерко // Літературознавчі студії: збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філол. – К., 2010. – Вип. 29. – С. 74-79.
263. Варова Н. Идея автора в модерне, постмодерне, неомодерне / Н. Варова // Фундаментальные исследования. – № 12-5. – 2014. – С. 1120-1124.
264. Віннікова Н. Українська літературна пародія у періодичних виданнях 40 – 50-х рр. / Н. Віннікова. – Філологічні трактати. – 2010. – Т.2. – №2. – С. 65-71.
265. Воробьева М. Анекдот как феномен повседневной культуры советского общества (на материале анекдотов 1960–1980-х гг.) / М. Воробьева. – Автореф. дис. канд. ... культурологи. – Екатеринбург, 2008. – 24 с.
266. Восленский М. Номерклатура / М. Восленский. – М.: Захаров, 2005. – 640 с.
267. Галась І. Періодичні та продовжувані видання (журнали), випущені на терені України в 1944-1949 рр. / І. Галась // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 12. – С. 1-6.
268. Галиева Р. Языковые особенности сатирических материалов журнала «Чаян» / Р. Галиева // Филология и культура. – № 2 (32). – 2013. – С. 21-23.
269. Галкин С. Оформление газеты и журнала: от элемента к системе. Общее и особенное в художественно-техническом конструировании периодических изданий / С. Галкин. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 152 с.

270. Ганжуров С. Преса України другої половини 50-х – початку 60-х рр. як об'єкт кліометричних досліджень у сучасному джерелознавстві / С. Ганжуров // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 39-48.
271. Головецька Н. Український політичний анекдот на сторінках «Щоденників. 1923-1929» Сергія Єфремова / Н. Головецька // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5. – С. 24.
272. Горобий А. Количественный контент-анализ периодической печати как источника по истории отношений СССР и ФРГ 1985-1991 / А. Горобий // Историческая информатика: информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. – № 1. – Барнаул, 2012. – С. 54-70.
273. Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. / Т. Горяева. – 2-е изд., испр. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 408 с.
274. Грибенік С. Атеїстична пропаганда в періодичній пресі півдня України 1954-64-рр.) / С. Грибенік. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського. – Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип. 335. – С. 273-277.
275. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / А. Грамші / Пер. з італ. – К.: Вперед, LAT&K, 2014. – 241 с.
276. Греченко В. Контроль за пресою в умовах формування тоталітарного режиму (1926-1932 рр.) / В. Греченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 35. – Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 107-112.
277. Грінченко Г. Усна історія в пострадянський дослідницький практиках (наприкладі сучасних Білорусі, Росії та України) / Г. Грінченко, І. Реброва, І. Романова // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 172-187.

278. Гуральник У. Смех – дело не шуточное. Заметки о советском сатирическом рассказе / У. Гуральник // Дон. – 1960. – № 2. – С. 161-166.
279. Гуревич П. Политическая психология: учебник для бакалавров / П. Гуревич. – 2-е изд. – М: Издательство Юрайт, 2013. – 565 с.
280. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль / Пер. с нем. Д. Складнева. – СПб.: Ювента, 1998. – 315 с.
281. Делія О. Гумористичний фольклор як феномен української радянської повсякденності 20-30-х рр. / О. Делія // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 72. – С. 115-118.
282. Дзеверин И. Заметки о сатире / И. Дзеверин // Коммунист Украины. – К., 1957 – № 6. – С. 69-75.
283. Дмитриев А. Социология политического юмора / А. Дмитриев. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 332 с.
284. Добренко Е. Гоголи и Щедрины: уроки «положительной сатиры» / Е. Добренко [Электронный ресурс] // Новое литературное обозрение. – 2013. – № 121 (3) – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/121/13d.html>. Доступ – 25.05.2016.
285. Добренко Е. Сталинская культура: методологическое удушье [Электронный ресурс] / Е. Добренко // Новое литературное обозрение. – 2013. – № 123. – Режим доступа: http://nlobooks.ru/№_de/4046. Доступ: 29.05.2015.
286. Дьяков А. Мишель Фуко: о «смерти человека», о свободе и о «конце философии» / А. Дьяков // Вестник истории и философии КГУ. – Серия «Философия». – 2008. – № 2. – С. 45-53.
287. Еремеева Е. «Коммунист – оптиміст?» Как измерить «бодрость духа» общества (на примере контент-анализа советского политического юмора) / Е. Еремеева // Вестник Пермского университета. – Серия «История». – 2014. – Вып. 4 (27). – С. 24-36.

288. Еремеева Е. Изучение советского юмористического дискурса с помощью технологий баз данных: на материалах журнала «Перец» и советских политических анекдотов / Е. Еремеева // Историческая информатика: информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. – Барнаул: «Концепт», 2013. – С. 14-24.
289. Ершов Л. Советская сатирическая проза 20-х годов / Л. Ершов. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 283 с.
290. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
291. Єремєєва К. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву / К. Єремєєва, В. Куліков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Історія». – Харків, 2011. – № 965. – Вип. 49. – С. 239–251.
292. Еремеева Е. «Коммунист – оптимист?» Как измерить «бодрость духа» общества (на примере контент-анализа советского политического юмора) / Е. Еремеева // Вестник Пермского университета. – Серия «История». – 2014. – Вып. 4 (27). – С. 24-36.
293. Загибалова М. Смеховое начало как «стержневая» категория карнавальности в концепуии М. М. Бахтина / М. Загибалова // Вестник Волгоградского государственного университета. – Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. – № 1. – 2008. – С. 162-165.
294. Замлинська О. Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції (1945-1947) / О. Замлинська // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 73-80.
295. Заплотинська О. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні / О. Заплотинська // Український історичний журнал. – Київ, 2006. – №1. – С. 145-157.

296. Заславский Д. О фельетоне / Д. Заславский. – М.: Правда, 1945. – 24 с.
297. Земсков В. Образ России на переломе времен / В. Земсков // Новые российские гуманитарные исследования. – 2006. – № 1. – С. 7-19.
298. Зиновьев А. Коммунизм как реальность/Кризис коммунизма / А. Зиновьев. – М.: Центполиграф, 1994. – 156 с.
299. Иванюшкин А. Политический юмор как фактор взаимодействия общества и власти / А. Иванюшкин. – Автореф. дисс. ... кандидата политических наук. – Москва, 2006. – 21 с.
300. Ильин В. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность [Электронный ресурс] / В. Ильин // Мир России. – 2005. – т. 14. – № 2. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/logos/kr/ilyin.pdf>. – Доступ: 25.05.2016.
301. Истомина О. Диалог в условиях диспозиции «Свій-Чужой» / О. Истомина // Вестник Бурятского государственного университета. – 2010. – № 6. – С. 66-70.
302. Історія українського мистецтва. Т. 5: Радянське мистецтво 1917-1945 рр. / гол. ред. М. Бажан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1967. – 1917–1941. – Т. 5. – К., 1967. – 479 с.
303. Каганов Ю. «Сміх крізь сльози»: Раднська Україна в дзеркалі політичного анекдоту / Ю. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – 2012. – Вип. XXXIV. – С. 106-109.
304. Калинин И. Смех как труд и смех как товар (стахановское движение и капиталистический конвейер [Электронный документ] / И. Калинин // Нововое литературное обозрение. 2013. – № 121. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/121/11k.html>. Доступ – 22.10.2014.
305. Карпенко В. Преса і незалежність України (Практика медіа-політики 1988-1998 рр.) / В. Карпенко. – К.: Нора-Друк, 2003. – 350 с.

306. Каспэ И. Границы советской жизни: представления о «частном» в изоляционистском обществе (Часть вторая) / И. Каспэ // Новое литературное обозрение. – 2010. – №101. – С. 185-207.
307. Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом / Р. Кирчів. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.
308. Киянская О. К истории советской сатирической печати 1930-х годов: журнал «Крокодил» / О. Киянская, Д. Фельдман // Вестник РГГУ. – Серия: История, Филология, Культурология, Востоковедение. – 2014. – № 12 (134). – С. 71-85.
309. Кімакович І. Український фольклорний анекдот як гуманітарна цінність та гуманістичний ідеал: перспективи вивчення. Рец. на Кирчів р.Ф. Етюди до студій над українським народним анекдотом. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с. / І. Кімакович // Народознавчі зошити. – № 1-2. – 2010. – С. 273-280.
310. Козинцев А. Разнонаправленное двуголосное слово: эстетика и семиотика юмора / А. Козинцев // Антропологический форум. – № 18. – 2013. – С. 143-162.
311. Колесник І. «Міждисциплінарність» як концепт / І. Колесник // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 9. – Харків, 2008. – С. 27-29.
312. Коляструк О. Преса УСРР в контексті політики українізації (20-30-ті роки ХХ ст.): дисертація канд. іст. наук: 07.00.01 / Коляструк О. НАН України; Інститут історії України. – К., 2003. – 275 с.
313. Копылкова Е. Анекдот как средство переживания национальной идентичности (на материале анализа еврейских анекдотов): дис. ... канд. психол. наук / Е. Копылкова. – М.: РАОЦСО, 2006. – 202 С.
314. Костюк В. Засоби комічного в сатирично-гумористичному журналі "Перець" (радянський та пострадянський періоди) / В. Костюк, І. Занога // Вісник Харківського національного університету імені

- В. Н. Каразіна. Сер.: Соціальні комунікації. – 2013. – № 1074, Вип. 5. – С. 36-40.
315. Кромм М. Повседневность как предмет исторического исследования / М. Кромм // История Повседневности. Сборник научных работ. (Серия «Источник. Историк. История»). – Вып.3. / Отв.ред. М. Кром. СПб.: Изд-во Европейского ун-та, 2003. – С. 7-14.
316. Кузнецов И. История партийно-советской печати / И. Кузнецов, А. Мищурис. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 108 с.
317. Кузьмич О. Лексичні засоби комічного в мові українського журналу «Перець» (омоніми, антоніми, синоніми) / О. Кузьмич // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия "Филология. Социальные коммуникации". – Т. 24 (63). – 2011. – №2. – Ч. 2. – С.418-422.
318. Кузьмич О. Фразеологізми як засоби комічного в українському журналі «Перець» / О. Кузьмич // Дослідження з лексикології і граматики української мови / Гол. ред. – А. Поповський. – 2011. – Вип. 10. – С. 139-144.
319. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К: Критика, 2010. – 656 с.
320. Левада Ю. Секрет стабильности самой нестабильной эпохи / Ю. Левада, Т. Ноткина, В. Шейнис // Погружение в трясину (Анатомия застоя). – М., 1991. – С. 15-30.
321. Лихачова Л. Образ «ворога» в економіці СРСР 1945-1953 рр. на прикладі сміхової культури (за матеріалами журналу «Крокодил»). / Л. Лихачова, А. Яковлев // Історичні і політологічні дослідження, № 3-4 (57-58). – 2014. – С. 207-219.
322. Літопис УПА. Видання Головного Командування УПА. Нова серія.. – Том І. – Київ-Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1995. – 480 с.

323. Лотман Ю. Символ в системе культуры / Ю. Лотман // Лотман Ю. Избранные статьи в 3-х т. – Т. 1.: Статьи по семиотике и типологии культуры. – Таллин: Александра, 1992. – 480 С.
324. Лотман Ю. Семиотика кино и проблемы киноэстетики / Ю. Лотман. – Таллин: Ээсти Раамат, 1973. – 92 с.
325. Лях Е. «Запорожец»: концепт и воплощение идеи создания первого советского массового автомобиля / Е. Лях // Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов (14–15.04.2011, Санкт-Петербург). – СПб. – 2011. – С. 139-145.
326. Мартин р. Психология юмора / р. Мартин / Пер. с англ. под ред. Л. В. Куликова. – СПб: Питер, 2009. – 480 с.
327. Мельниченко М. Феномен фронтового анекдота: народное творчество или инструмент агитации / М. Мельниченко // Российская история. – № 6. – М., 2009. – С. 28-40.
328. Меньковский В. Ревизионистское направление англо-американской историографии советской истории 1930-х гг. / В. Меньковский // Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования. Сборник научных статей. – СПб.; К., Мн.: Санкт-Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский государственный университет, 2008. – С. 215–246.
329. Можаяева Г. Информационный потенциал историографического источника в свете теории информации / Г. Можаяева, Н. Мишанкина // Гуманитарная информатика. – Вып. 1. – С. 114-125.
330. Мункина Е. Этнические стереотипы и их отражение в семантике этнонимов / Е. Мункина // Филология и человек. – 2010. – № 7. – С. 107-118.

331. Наріжний С. Українська преса / С. Наріжний // Українська культура: лекції за ред. Д. Антоновича; упор. С. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
332. Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упоряд. В.В. Овсієнко, О.Ф. Сергієнко. – Харків: Фоліо, 2005. – 344 с.
333. Нечипоренко Л. Еволюція української преси в контексті реформування суспільства (1985–1991 рр.) / Л. Нечипоренко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 69. Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя; [відп. ред. Г. Самойленко]. – Ніжин: [б. в.], 2012. – С. 366-374.
334. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес: публіцистичні реілексії / С. Николишин. – Мюнхен: На чужині, 1947. – 199 С.
335. Никулин И. Региональное моделирование советских сатирических изданий 1920-х годов на основе журнала «Крокодил» / И. Никулин // Вестн. Майкопского гос. технол. ун-та. – 2013. – № 3. – С. 60-64.
336. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
337. Окроков А. Октябрь и крах русской буржуазной прессы / Окроков А. – М.: Мысль, 1970. – 404 с.
338. Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927-1941 / Е. Осокина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 377 с.
339. Ощепков А. Имагология / А. Ощепков // Знание. Понимание. Умение. – 2010. – № 1. – С. 251-253.
340. Покотыло М. Советская сатира: реальность или фантом? / М. Покотыло // Приоритетные направления развития науки и

- образования: материалы IV Международной научно–практической конференции. – Чебоксары: ООО "Центр научного сотрудничества "Интерактив плюс", 2015 – С. 2008-2015.
341. Покотыло М. Специфика функционирования отечественной сатиры в советский период / М. Покотыло // Труды международной научно-практической конференции «Перспективы развития и эффективность функционирования транспортного комплекса Юга России» В 3 частях. Ростовский государственный университет путей сообщения. 2015. – С. 215-217.
342. Политическая энциклопедия. В 2-х т. Т. 2 / Нац. Обществ.-науч. Фонд; Рук. Проекта Г. Семигин, Науч.-ред. Сонет пред сонета Г Семгин. – М.: «Мысль», 2000. – 1392 с.
343. Полонский В. Сатира [Электронный ресурс] / В. Полонский. – Режим доступа:
http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/SATIRA.html?page=0. Доступ: 29.05.2016.
344. Пospelов Г., Смех Гоголя / Г. Пospelов // Сб. «Н. В. Гоголь». – М.: Изд-во МГУ, 1954. – 280 с.
345. Почепцов Г. Теория коммуникаций [Электронный документ]. / Г. Почепцов. – Режим доступа:
http://www.nir.ru/socio/articles/poch.htm#_Toc522038242; Доступ: 25.05.2016.
346. Репина Л. Теоретические новации в современной историографии / Л. Репина // Харківський історіографічний збірник. – 2010. – Вип. 10. – С. 10-40.
347. Репина Л. Ситуация в современной историографии: общественный запрос и научный ответ / Л. Репина // Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы / Под ред. Л. П. Репиной. Изд 2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2012. – С. 5-13.

348. Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф / пер. с нем. В. Алтухова, М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 439 с.
349. Романішина Н. Жанр літературного фейлетону в творчості О. Чорногуза / Н. Романішина // Українська література в загальноосвітній школі: Науково-методичний журнал. – К., 3, 1999 р. – С. 8-12.
350. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ ст. / М. Романюк; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Н.-д. центр періодики. – Л.: [б.в.], 2000. – 110 с.
351. Сигельбаум Л. Машины для товарищей. Биография советского автомобиля / Л. Сигельбаум. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 430 с.
352. Сиротина И. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики / И. Сиротина // Мат. между-нар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 18 мая 2001 г). – СПб., 2001.– Вып. 12. – С. 226-232.
353. Сірук Н. Посилення ідеологічного нагляду за українською пресою (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / Н. Сірук // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 2008. – Вип. 15. – С. 170-171.
354. Скороходов Г. Сатирическая журналистика («Крокодил», «Лапоть», «Смехач», «Чудак») / Г. Скороходов / Под ред. А. Г. Дементьева // Очерки истории русской советской журналистики. М.: Наука, 1968. – 469 с.
355. Скрадоль Н. «Жить стало веселе»: сталинская частушка и производство «идеального советского субъекта» / Н. Скрадоль // Новое литературное обозрение. – № 2 (108). – 2011. – С. 160-193.
356. Смаль-Стоцький р. Українська мова в Советській Україні / Р. Смаль-Стоцький. – Нью-Йорк – Торонто – Сідней – Париж: Наукове товариство ім. Шевченка в ЗДА, 1969 – 318 с.

357. Смирнов Ю. Сакральное пространство как игра. Игра как сакральное пространство [Электроний документ]. / Ю. Смирнов. – Режим доступа: <http://deinekagallery.ru/conference/18.html>. Доступ: 25.05.2016.
358. Столяр М. Советская смеховая культура / М. Столяр. – К.: Стилос, 2011. – 301 с.
359. Стыкалин С. Сатира советской эпохи 1917 - 1963 / С. Стыкалин, И. Кременская. – М: Государственное издательство политической литературы. – 1963. – 484 с.
360. Тазеева-Гриценко Т. Журнал «Новый мир» сквозь призму его тиража (1960-е гг.) / Т. Тазеева-Гриценко // Вестник РГГУ. – 2008. – № 11. – С. 171-182.
361. Татарова В. Висвітлення суспільно-політичних подій 1989-1991 рр. в Україні на сторінках газет «Вечерняя Одесса», «Знамя коммунизма», «Чорноморська комуна» / В. Татарова // Інтелігенція і влада. Серія: Історія: громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 28. – Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2013. – С. 118-124.
362. Тобольцева Н. Политические кампании в печати в условиях усиления идеологического диктата ВКП(б) (1946-1951 гг.) / Н. Тобольцева // Вестник Московского университета. – Сер. 10. – Журналистика. – 2011. – № 3. – С. 88-106.
363. Ушакин С. «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата [Электроний документ] / С. Ушакин // Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография. – 2013. – № 3. – С. 130-162. Режим доступа: <http://nlobooks.ru/№ de/3565> Доступ – 22.08.2014.
364. Фатеев А. Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг. / А. Фатеев. – М.: Наука, 1999. – 327 С.

365. Федорова В. Качества советского чиновника в сатирических и обличительных рубриках уссурийской газеты «Коммунар» 1965-1970 гг. / В. Федорова // Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. – 2015. – № 27. – С. 59-64.
366. Фингерит Е. Газетный мир Советского Союза, 1917-1970 / Е. Фингерит, И. Кузнецов. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 310 С.
367. Фирсов Б. Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы: История, теория и практики / Б. Фирсов – СПб: Изд-во Европейского университета в СПб: Европейский дом, 2008. – 544 с.
368. Фицпатрик Ш. Повседневный Сталинизм: социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик / Пер. с англ. Ю. Пантина. – 2-е изд. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – 336 С.
369. Фокин А. Советская смеховая культура в эпоху «развернутого строительства социализма» / А. Фокин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2007. – № 13. – С. 125-130.
370. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд. – Минск: Попурри, 2001. – 432 С.
371. Фролова О. Анекдоты о перестройке / О. Фролова // Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985-2000). – М.: Из-во МГУ, 2009. – С. 410-420.
372. Фуко М. Что такое автор / М. Фуко // Воля к истине: по ту сторону знания, власти сексуальности. Работы разных лет. Пер. с франц. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
373. Хархордин О. Обличать и лицемерить: Генеалогия российской личности [Электронный документ] / О. Хархордин. – СПб; М.: ЕУСПб, Летний Сад, 2002. – Режим доступа:
http://old.eu.spb.ru/socio/staff/oleg_kharkhordin.htm. Доступ - 26.05.2016.

374. Чапленко В. Мовна політика більшовиків / В. Чапленко. – Чікаго: Український Публ.-Наук. Інститут, 1974. – 214 с.
375. Чеховских И., Российская дача – субурбанизация или рурализация? / И. Чеховских // Невидимые грани социальной реальности. К 60-летию Эдуарда Фомина. Сб. статей по материалам полевых исследований, Санкт-Петербург. – 2001. – Вып. 9. – С. 73-83.
376. Шевченко Л. Культура України в умовах сталінського тоталітаризму (Друга половина 40-х – початок 50-х рр.) / Л. Шевченко // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Т. 1. – К., 1993. – С. 119-130.
377. Шевченко Л. Культурно-ідеологічні процеси у 40–50-х рр. / Л. Шевченко // Укр. істор. журн. – 1992. – № 7-8. – С. 39-48.
378. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. – 2-е вид., переробл. і доп. / Н. Шліхта. – Харків: Акта, 2015. – 252 с.
379. Шумейко М. Письма как исторический источник и особенности ее хранения и публикации [Електроний документ] / М. Шумейко Режим доступу: <http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/konf/Ulaschik/Shumejka.pdf>. Доступ: 26.05.2016.
380. Шумейко О. Мовні засоби творення комічного в сучасній українській поезії (на матеріалі творів другої половини ХХ століття) / О. Шумейко. – Автореферат дис. ... філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Х., 2007. – 22 с.
381. Якубець А. Музейна справа та охорона пам'яток історії і культури як об'єкт радянської сатири: на основі публікацій журналу «Перець» (1956–1985 роки) / А. Якубець // Праці центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. – Вип. 26. – К., 2014. – С. 176-187.
382. Allen C. Reviewed work: Humour in Society: Resistance and Control. by Chris Powell ;George E. C. Paton / C. Allen // The American Journal of Sociology. – Vol. 94. – № 6 (May, 1989). – P. 1468-1469.

383. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses [Электроний ресурс] / L. Althusser. Режим доступа: <https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm>.
Доступ – 26.06.2016.
384. Anderson P. The antinomies of Antonio Gramsci / P. Anderson // New Left Review. – Vol. 100. – 1976. – P. 5-80.
385. Arcakis A. Informal talk in formal settings: humorous narratives in Greek parliamentary debates / A. Arcakis, V. Tsakona // Studies in Political Humour. In between political critique and public entertainment / Ed. by V. Tsakona and D. E. Popa // Discourse Approaches to Politics, Society and Culture. – Vol. 46. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011. – P. 61-81.
386. Attardo S. Humour texts: a Semantic and Pragmatic analysis / S. Attardo. – Berlin, NY: Mouton de Gruyter, 2001. – 238 p.
387. Bauer R. Word-of-Mouth Communication in the Soviet Union / R. Bauer, D. Gleicher // The Public Opinion Quarterly. – Vol. 17. – №. 3 (Autumn, 1953). – p. 297-310.
388. Berger. A. Humor. An introduction / A. Berger // American Behavioral Scientist. – № 30(3). – 1987. – P. 5-16.
389. Brandes S. H. Peaceful Protest: Spanish Political Humor in a Time of Crisis / S. H. Brandes // Western Folklore. – Vol. 36. – № . 4 (Oct., 1977). – P. 331-346.
390. Brom L. Dialectical identity: A General Introduction to Alexander Znoviev's Theory of the Soviet Man / L. Brom // Rocky Mountain Review of Language and Literature. – Vol. 42. – № 1-2 (1988). – P. 15-27.
391. Burke P. Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke – Ithaca, N.-Y: Cornell University Press, 2001. – 222 p.
392. Camps-Febrer B. Political Humor as a confrontational tool against the Syrian regime. A study case: Syria [Электроний ресурс] / B. Camps-Febrer. – 15th March 2011 – 15th May 2012. – Barcelona: Institut Català

- Internacional per la Pau, 2012. – Режим доступу – http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2205200. Доступ: 29.05.2016.
393. Chen W. K. The Singapore Mass Rapid Transport: A case study of the efficacy of a democratised political humour landscape in a critical engagement in the public sphere / W. K. Chen // *European Journal of Humour Research*. – Vol. 1. – № 2 (1). – 2013. – P. 43-68.
394. Closer R. L. Reviewed work: *Humor in Society: Resistance and Control*. by Chris Powell; George E. C. Paton / R. L. Closer // *Contemporary Sociology*. – Vol. 18. – № 5 (Sep., 1989), – P. 796-797.
395. Davies C. Jokes as the truth about Soviet socialism / Davies C. // *Folklore*. – 2010. – № 46. – P. 2-10.
396. Davies Ch. Humor theory and the fear of being laughed at / Ch. Davies // *Humor*. – № 22(1-2). – 2009. – P. 49-62.
397. Dudden A. P. The Record of Political Humour / A. P. Dudden // *American Quarterly*. – Vol. 37. – № 1. – Special Issue: American Humour (Spring, 1985). – P. 50-70.
398. Duus P. Presidential Address: Weapons of the Weak, Weapons of the strong: The Development of the Japanese Political Cartoon / P. Duus // *The Journal of Asian Studies*. – Vol. 60. – № 4 (№ v, 2001). – P. 965-997.
399. Eisenhardt K. M. Agency Theory: An Assessment and Review / K. M. Eisenhardt // *The Academy of Management Review*. – Vol. 14. – № 1 (Jan., 1989). – P. 57-74.
400. Fairclough N. *Language and power* / N. Fairclough. – London: Longman, 1989. – 261 p.
401. Fine G. Humour in situ: The role of humour in small group culture // *It's a funny thing, humour* / G. Fine / Ed. by A. Chapman, H. Foot. – NY: Pergamon Press, 1977. – P. 315-318.
402. First J. J. *Scenes of Belonging: Cinema and the Nationality Question in Soviet Ukraine During the Long 1960s*. / J. J. First. – A dissertation ... of

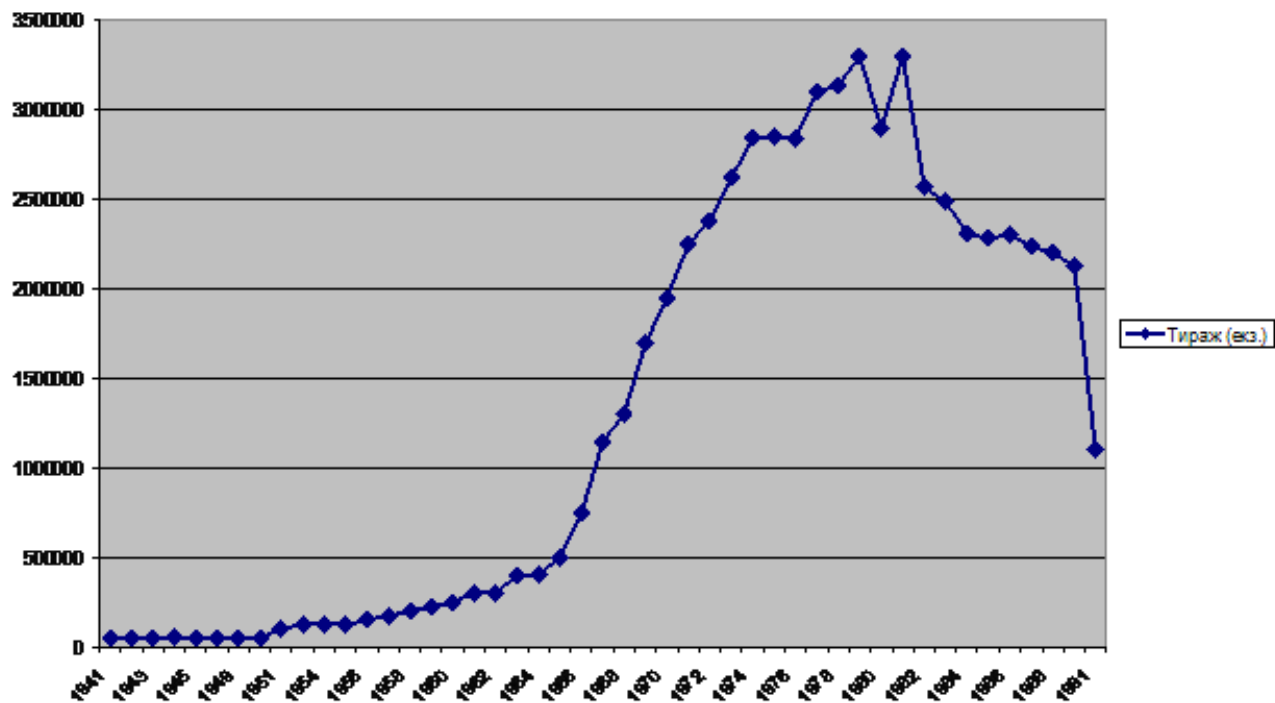
- Doctor of Philosophy (History). – Michigan: The University of Michigan, 2008. – P. 312-352.
403. Fuery K. Visual Culture and Critical Theory (1st ed.) / K. Fuery, P. Fuery. – London: Arnold., 2003. – 216 p.
404. Graham S. B. A cultural analysis of the Russo-soviet anecdote / S. B. Graham. – Pittsburgh, 2003. – 282 p.
405. Gruner Ch. The game of Humor: A comprehensive theory of why we laugh / Ch. Gruner. – New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2000. – 197 p.
406. Henman L. Humor as a coping mechanism: Lesson from POWs / L. Henman // Humor: International Journal of a Humor Research. – 2001. – № 14 (1). – P. 83-94.
407. Kane T. Humour as a tool of social interaction / T. Kane, J. Suls, J. Tedeschi // It's a funny thing, humour / Ed. by A. Chapman and H. Foot. – Oxford: Pergamon Press, 1977. – P. 13-16.
408. Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929 / P. Kenez. – Cambridge and NY: Cambridge University Press, 1985. – 324 p.
409. Laineste L. Conclusion / L. Laineste // Permitted Laughter. Socialist, Post-Socialist and Never Socialist Humour / Ed. by A. Krikmann and L. Laineste. – Tartu: ELMScholarly Press, 2009. – P. 371-406.
410. Lauchlan L. Laughter in the Dark: Humour under Stalin / L. Lauchlan // Le rire européen / European Laughter. – Perpignan: Perpignan University Press, 2009. – P. 1-16.
411. Leerssen J. Imagology: History and Method / J. Leerssen // Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey / Ed. by M. Beller and J. Leerssen. – Amsterdam: Rodopi, 2007. – P. 17-32.
412. Lõhmus M. Political correctness and political humour in Soviet Estonia and beyond / M. Lõhmus // Folklore. – 2012. – P. 139-158.

413. Long D. Wit and humour in discourse processing / D. Long, A. Grasser // *Discourse Process*. – 1988. – Vol. 11 (1). – P. 35-60.
414. Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* / T. Martin. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – 496 p.
415. Naarden B. Russians / B. Naarden, J. Leerssen // *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* / Ed. by M. Beller and J. Leerssen. – Amsterdam: Rodopi, 2007. – P. 226-230.
416. Nilsen D. The Importance of Tendency: An Extension of Freud's Concept of Tendentious Humor / D. Nilsen // *Humor: International Journal of Humor Studies*. – 1988. – № 1. – P. 335-347.
417. Paletz D. Political Humor and Authority: From Support to Subversion / D. Paletz // *International Political Science Review*. – 1990. – Vol. 11. – № 4. – P. 483-493.
418. Pi-Sunyer O. Political Humor in a Dictatorial State: The Case of Spain / O. Pi-Sunyer // *Ethnohistory*. – Vol. 24. – № 2 (Spring 1977). – P. 179-190.
419. Rapp A. *The origin of Wit and Humor* / A. Rapp. – NY: Dutton, 1951. – 208 p.
420. Reddy W. *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions* / W. Reddy. – NY: Cambridge University Press, 2001 – 380 p.
421. Scott J. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* / J. Scott. – New Haven: Yale University Press, 1979. – 246 p.
422. Scott J. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* / J. Scott. – New Haven: Yale University Press, 1985. – 245 p.
423. Scott J. *Domination and the art of resistance: hidden transcripts* / J. Scott – New Haven: Yale University Press, 1993. – 299 p.

424. Shehata S. S. The Politics of Laughter: Nasser, Sadat, and Mubarek in Egyptian Political Jokes / S. S. Shehata // Folklore. – Vol. 103. – № 1 (1992). – p. 75-91
425. Sørensen M. J. Humorous political stunts: Speaking “truth” to power? / M. J Sørensen // European Journal of Humour Research. – Vol. 1. – № 2 (1). – 2013. – P. 69-83.
426. Studies in Political Humour. In between political critique and public entertainment / Ed. by V. Tsakona and D. E. Popa // Discourse Approaches to Politics, Society and Culture. – Vol. 46. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011. – 300 p.
427. Tikhomirov A. The Regime of Forced Trust: Making and Breaking Emotional Bonds between People and State in Soviet Russia, 1917–1941 / A. Tikhomirov // Slavonic and East European Review, Vol. 91, № 1, 2013. – P. 79-118.
428. Tsakona V. Editorial: Confronting power with laughter / V. Tsakona, D. Popa // European Journal of Humour Research. – European Journal of Humour Research. – Vol. 1. – № 2 (1). – 2013. – P. 6-7.
429. Tucker R. The Soviet Political Mind: Stalinism and Post-Stalin Change / R. Tucker. – NY: W.W.Norton, 1971. – 304 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мал. 1. Зміна тиражу журналу «Перець» протягом радянського періоду

Додаток Б

	Місячний фонд зарплатні (карб.)	Кількість співробітників (чол.)	Середня зарплатня (карб.)
"Коммунист Украины"	4425	23	192
"Під прапором ленінізму"	5530	31	178
"Перець"	3484	25	139
"Украина"	4624	36	128

Табл. 1. Місячний фонд зарплатні та кількість співробітників найбільших
видань Радянської України за 1976¹

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп 32. – спр.1146. – арк. 10

Додаток В

На 20 р.	1 чол.
17	1
15	2
12	2
10	4
8	1
7	1
5	9
Менше 5	41

Табл. 2. Кількість засуджених по матеріалах і неопублікованих листах
«Перця» у 1950 р.²

² ЦДАМЛІМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.234, 1 арк.

Додаток Г

Роки	Кількість знятих з роботи	Кількість засуджених	Виключе но з партії	Адміністративні та партстягнення	Всього покарано
1949					353
1950		61			971
1954	44	6			
1955	59	22			
1956	58	31			
1957	68	34			
1958	67	72			
1959	49	47			
1966	104	37	5	170	316
1976	277	65	21	644	1007

Табл. 3. Кількість покараних по матеріалах і неопублікованих листах
«Перця» у 1949 – 1976 рр.³

³ Складено на основі: ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.232, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.234, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.235, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп.1. – спр.243, 1 арк.; ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 25. – спр.181. – арк. 30; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.234, 1 арк.

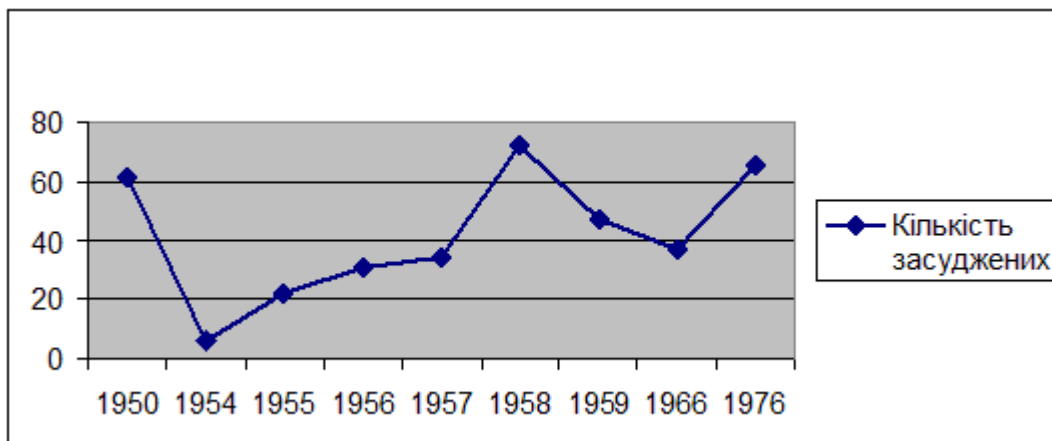
Додаток Д

	Одержано листів	Використано у журналі
1946	2109	
1947	6411	
1948	9942	
1949	17350	348
1950	25235	491
1952	25445	
1954	23291	466
1955	20146	501
1956	20673	565
1957	19502	603
1958	20510	636
1959	21302	664

Табл. 4. Кількість одержаних та використаних у журналі «Перець» листів⁴

⁴ Складено на основі ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.232, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.234, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.235, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп.1. – спр.243, 1 арк.

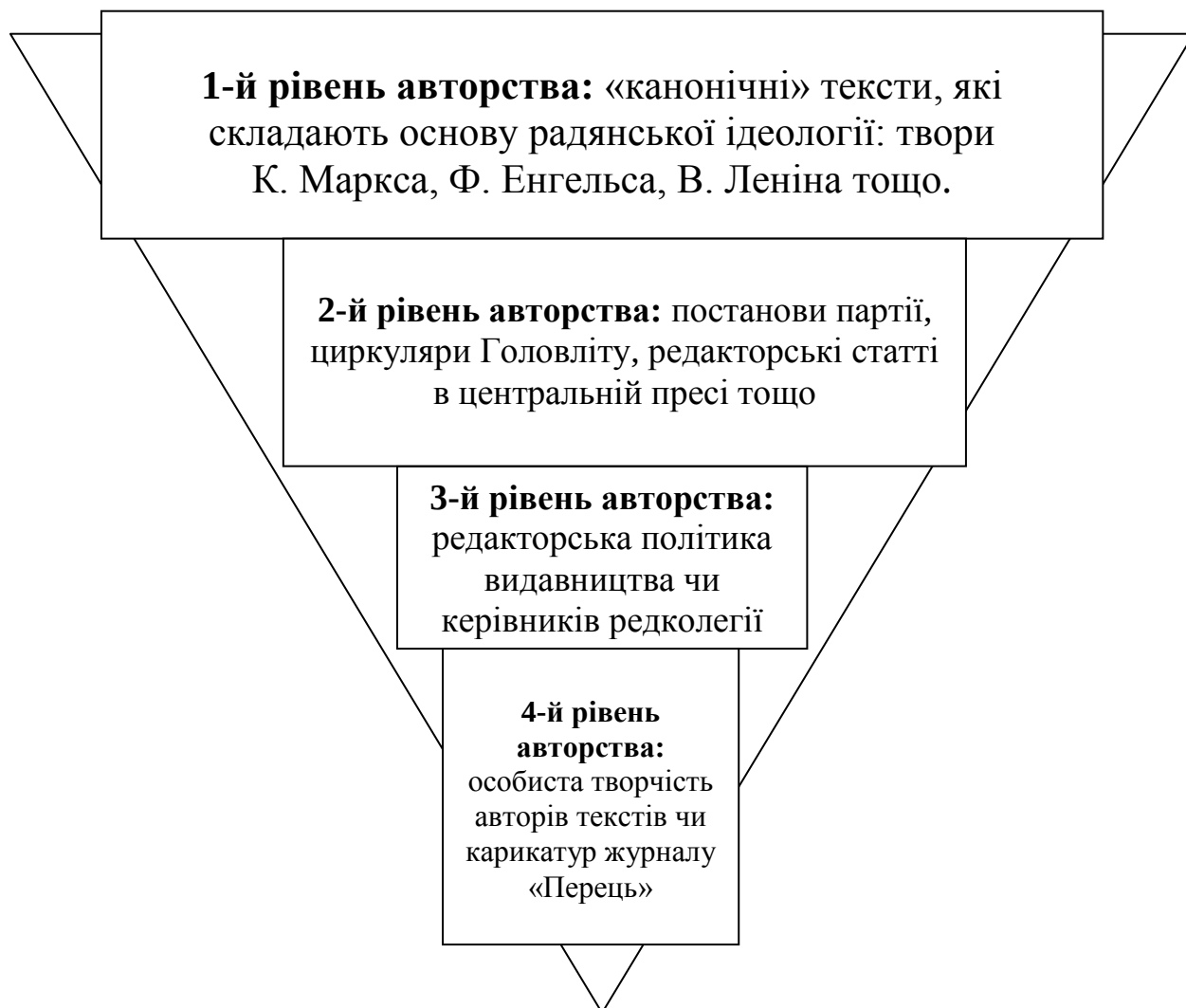
Додаток Е

Мал. 2. Динаміка кількості засуджених за матеріалами «Перця» у 1950-1976 рр.⁵

⁵ Складено на основі ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.232, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.234, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр.235, 1 арк.; ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп.1. – спр.243, 1 арк.; ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 25. – спр.181. – арк. 30.

Додаток Є

Мал 3. Гіпотетична модель значимості різних рівнів авторства в текстах та карикатурах журналу «Перець»

Додаток Ж

Д. Білоус – «Керівний товариш». «Перець» № 18⁶

Є товариш, що керує,
Діє, зводить все із гарищ.
Є й такий, що галасує:
Я, мов, керівний товариш.

Той – горить дерзає, творить
З ним – хвилини не забариш.
Цей-ну, тільки те й говорить:
Я тут керівний товариш!

Він заходить – кожен знає:
Це зайшло начальство – Ярош...
– Я, мозки вам повправляю, –
Каже «керівний товариш».

Досконалий він в шаблоні,
Тут його вже не затьмариш.
– Популярний я в районі, –
Каже «керівний товариш».

Якщо ти дерзаєш всюди,
Щось здійснить хороше мариш –
– Не спіши – команда буде, –
Каже «керівний товариш».

Фах йому не зрідні жоден

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 23. – спр.5063. – арк. 75

Каші з ним в труді не звариш.

– Лямку я тягнуть не згоден, –

Каже «керівний товариш».

– Ким могли б ви працювати?

– Я? Та з хистом скрізь ушквариш

Вмів завжди я керувати

Фах мій – керівний товариш!

Додаток 3.

Остап Вишня – «1046». Фейлетон. «Перець». № 18⁷

«Виходить, отже, що сім'я Федора Пилиповича Клеменсова, коли 11 річний заробіток перевести на вареники, заробила:

$$1500*2*30 = 90.000$$

Дев'яносто тисяч вареників!

Це - майже по 300 вареників на день.

Родини в його дев'ять чоловіка...

Припадає, отже, по 33 вареники на кожного в день...

Поїсти неможливо ніяк!

Гості?

Ну, щодо гостей, та ще таких гостей, у яких трудоднів не густо, рекомендується випробуваний спосіб, якого вживав один розбитний хазяїн...

Та ви про це, мабуть, чули?

Коли до нього завітав у гості кум, він поклав перед ним кисета з тютюном:

- Куріть, куме!

- Покурили...

За кілька хвилин:

- Закурюйте, куме!

І так цілісінький вечір.

- Закурюйте та й закурюйте!

Коли гість збирався додому, хазяїн його перепрошує:

- Заходьте ж, куме, не забувайте! Та не самі, а з жінкою! Хай і жінка заходить!

Спасибі вам, куме, - гість каже, - моя жінка некуряща!

Такий спосіб для гостей дуже хорошій спосіб!»

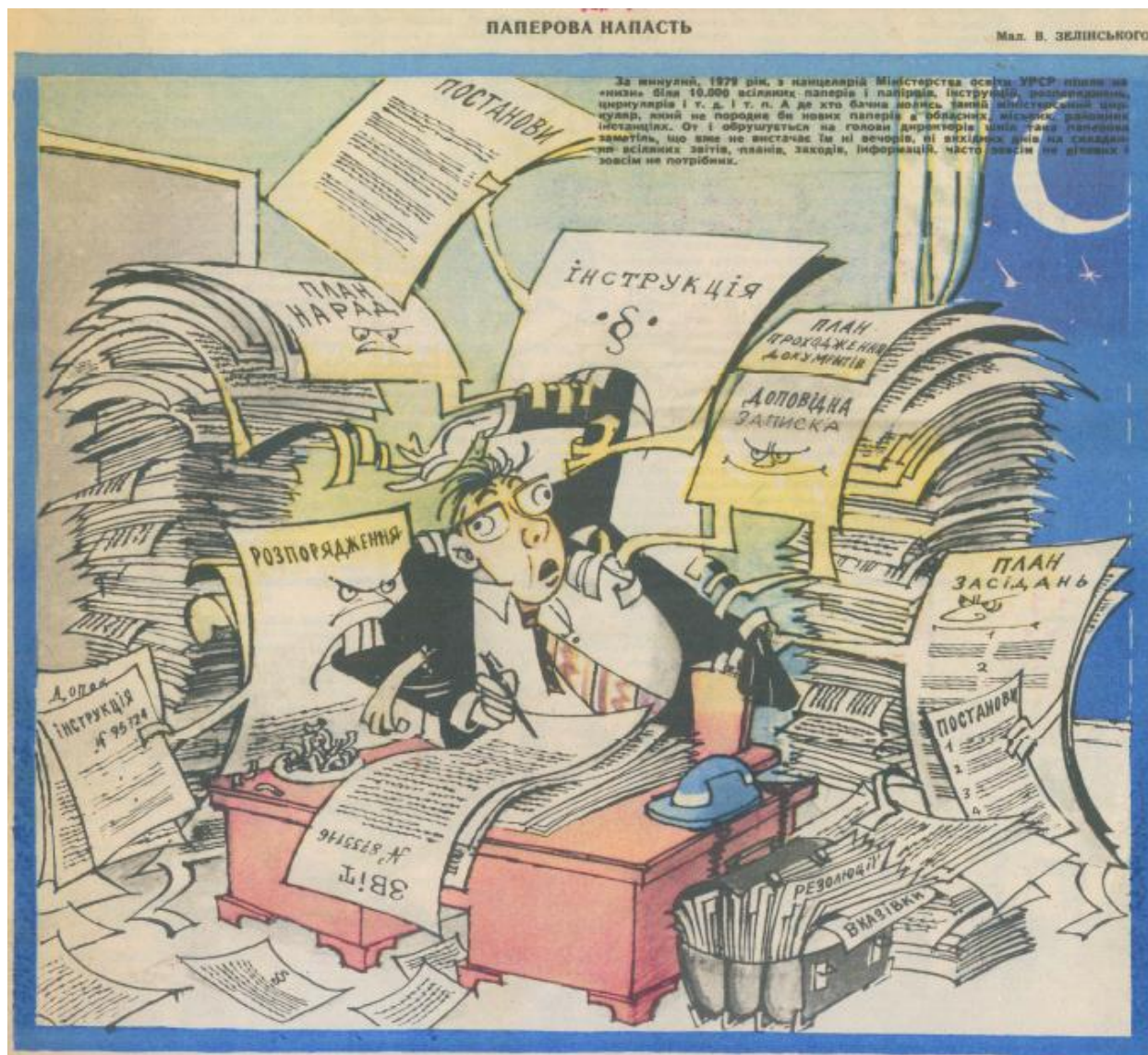
⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 23. – спр.5063. – арк. 76.

Додаток II

Мал. 4. Карикатура В. Гливенка «Висвячення у маститі або літературна косметика в спілці радянських письменників України» («Перець», № 14, 1951)

Додаток І

Мал. 5. Карикатура М. Зелінський Паперова напасть («Перець», № 6, 1980 р.)

Додаток К.

СУБОТА
10
грудня 1966 р.

ЖОВТНЕВИЙ ПАЛАЦ КУЛЬТУРИ
Кінолекційний зал

ВЕЧІР
УКРАЇНСЬКОГО ГУМОРУ ТА САТИРИ

Творчий звіт учасника художньої самодіяльності
Жовтневого Палацу культури

Миколи ШЕКЕРИ

В ПРОГРАМІ:

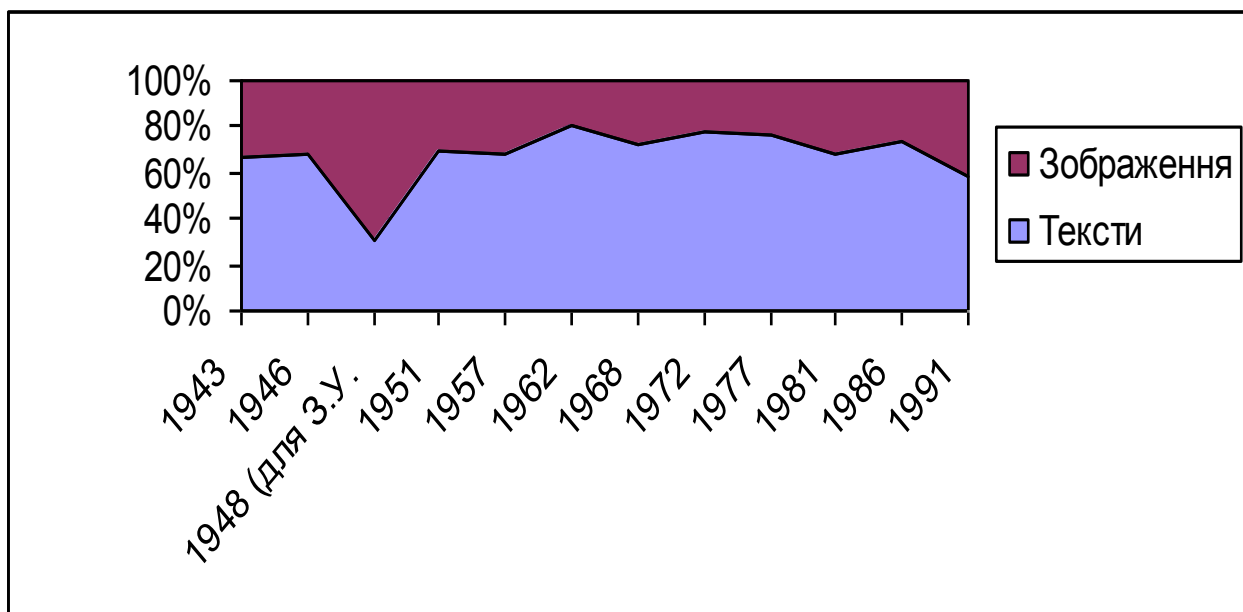
I ВІДДІЛ	II ВІДДІЛ
О. ВИШНЯ — „Відкриття охоти“ „Бенгальський тигр“	І. МИКИТЕНКО — „Торт“
Ю. ВУХНАЛЬ — „Трудовий день Федька Гуски“	Є. ДУДАР — „Запобігли“
О. ДОВЖЕНКО — „Торохтій Макогонович“	О. КОВІНЬКА — „Нема чого гудити Оксану“
Ю. ЯНОВСЬКИЙ — Монолог діда Мелхиседека (з п'єси „Потомки“)	Є. КРАВЧЕНКО — „Сватання“
Ф. МАКІВЧУК — „Жуть“	В. ЧЕЧВ'ЯНСЬКИЙ — „І тут революція“
В. ІВАНОВИЧ — „Нервовий грамофон“	І. ФРАНКО — „Сучасна приказка“
Л. ГРОХА — „Футбольна битва“	
П. ГЛАЗОВИЙ — „Годі спати на соломі“ „Знаменитий тенор“ „Переплутав“	

Вхід за запрошеннями

Початок о 18 год.

Мал. 6. Афіша вечора сатири та гумору, в якому окрім М. Шекери приймали участь працівники журналу «Перець»

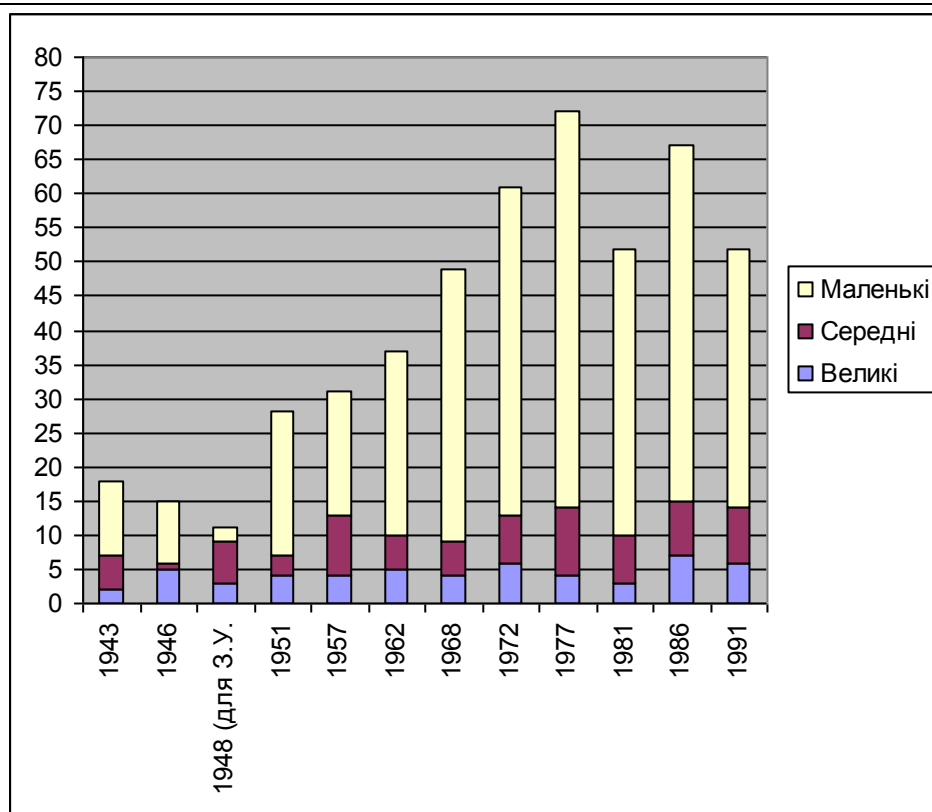
Додаток Л

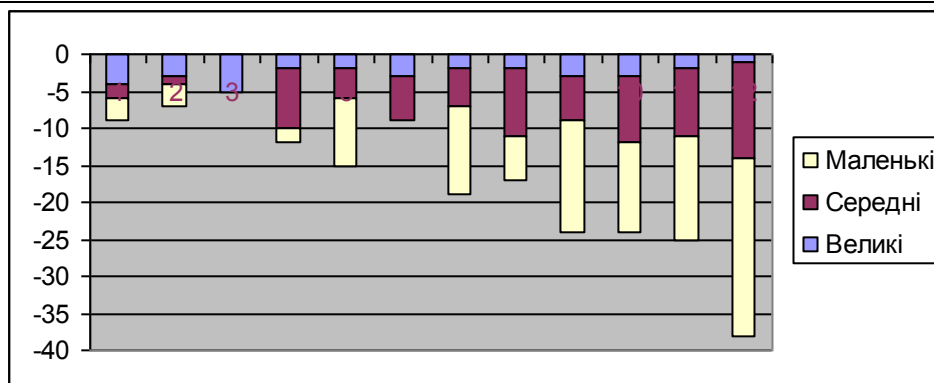
Мал. 7. Співвідношення текстів та карикатур журналу «Перець»

Додаток М

Тексти

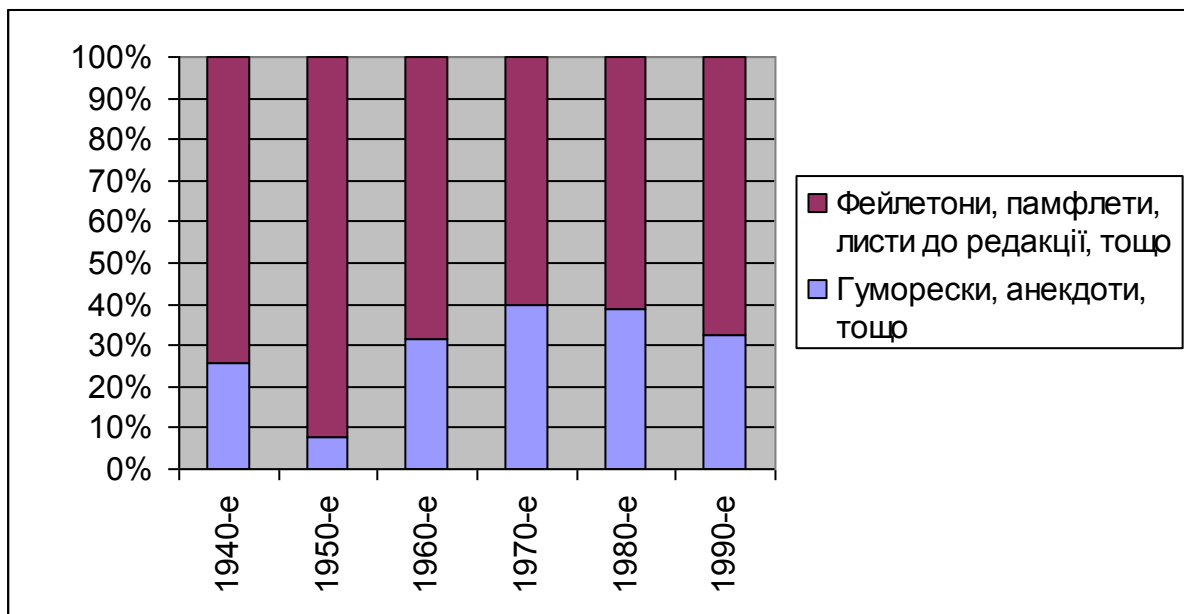

Зображення

Мал. 8-9. Співвідношення текстів та карикатур різного розміру в журналі «Перець» протягом радянського періоду

Додаток Н

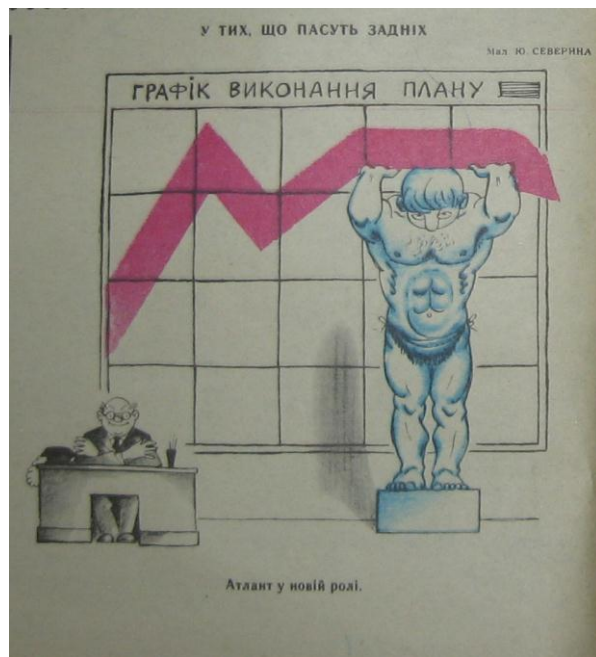

Мал. 10-11. Співвідношення текстових жанрів із чітким соціально-політичним спрямуванням (фейлетони, памфлети, листи до редакції тощо) та просто гумористичних (гуморески, анекдоти, народні усмішки)

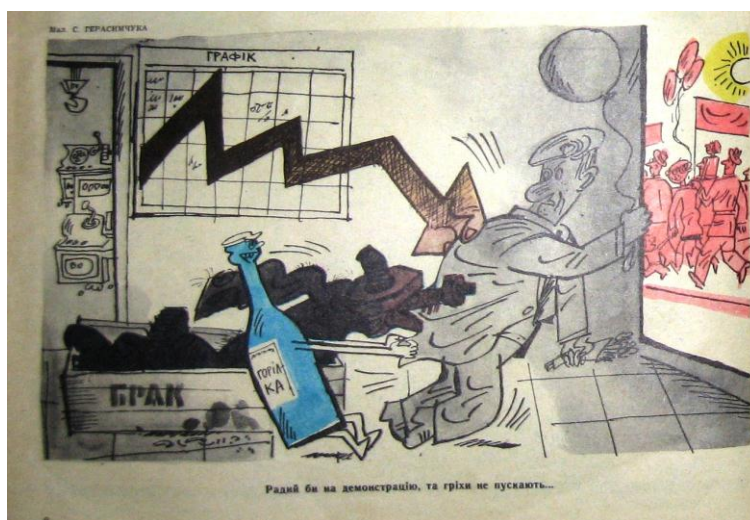
Додаток О

8

9

10

Мал. 12-14. Зображення графіків із різною динамікою в журналі «Перець»

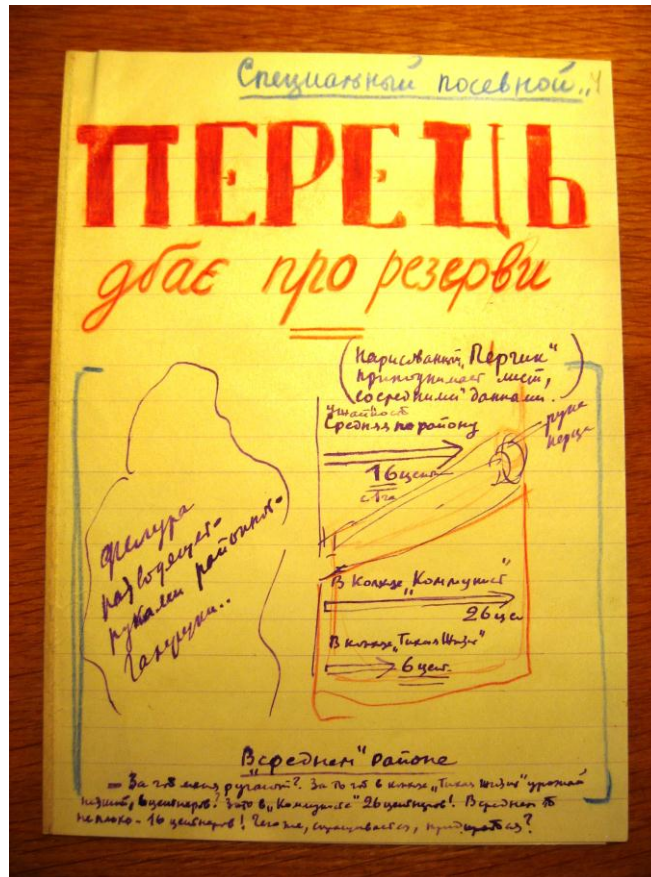
..

⁸ Перець. — 1950. — № 22 — С. 1

⁹ Перець. — 1973. — № 8. — С. 2.

¹⁰ Перець. — 1980. — № 10. — С. 2

Додаток П

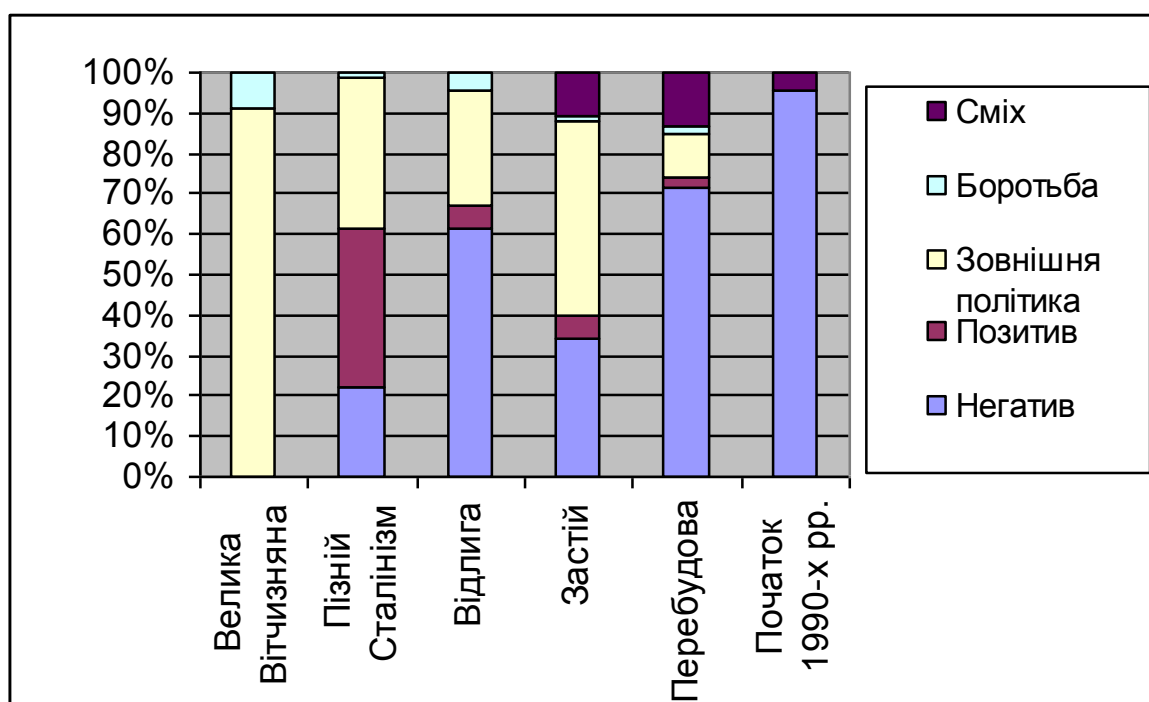
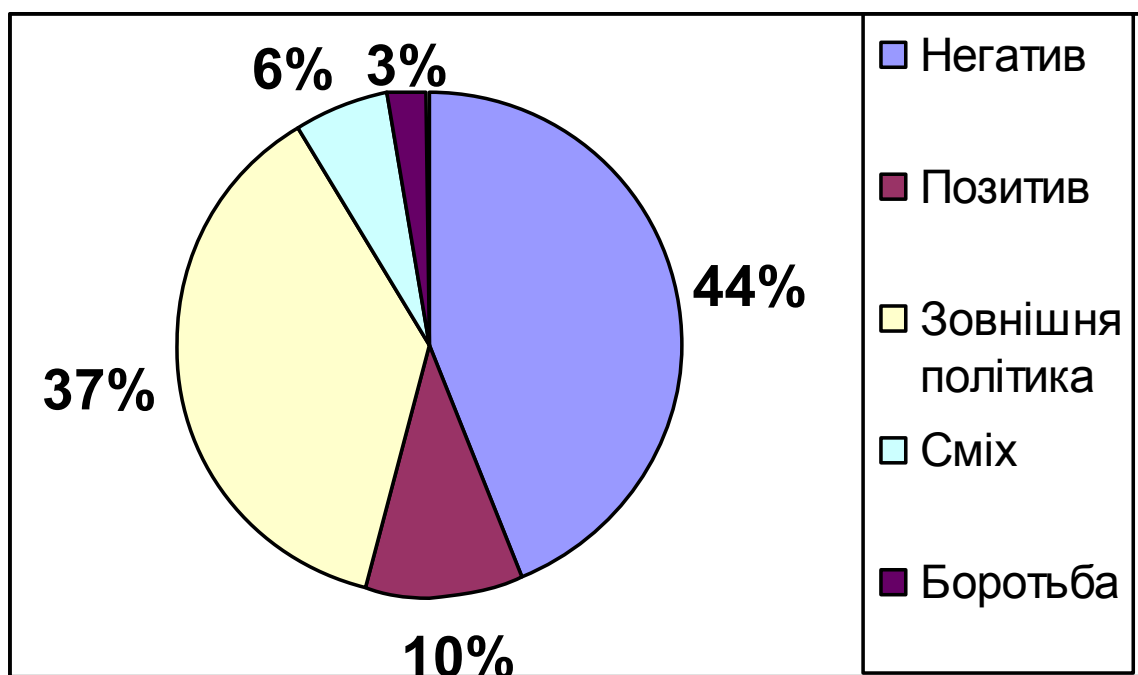

11

Мал. 15. Ескіз та готова обкладинка спеціального «посівного» випуску «Перця», який планувалось видати у березні 1953 р.

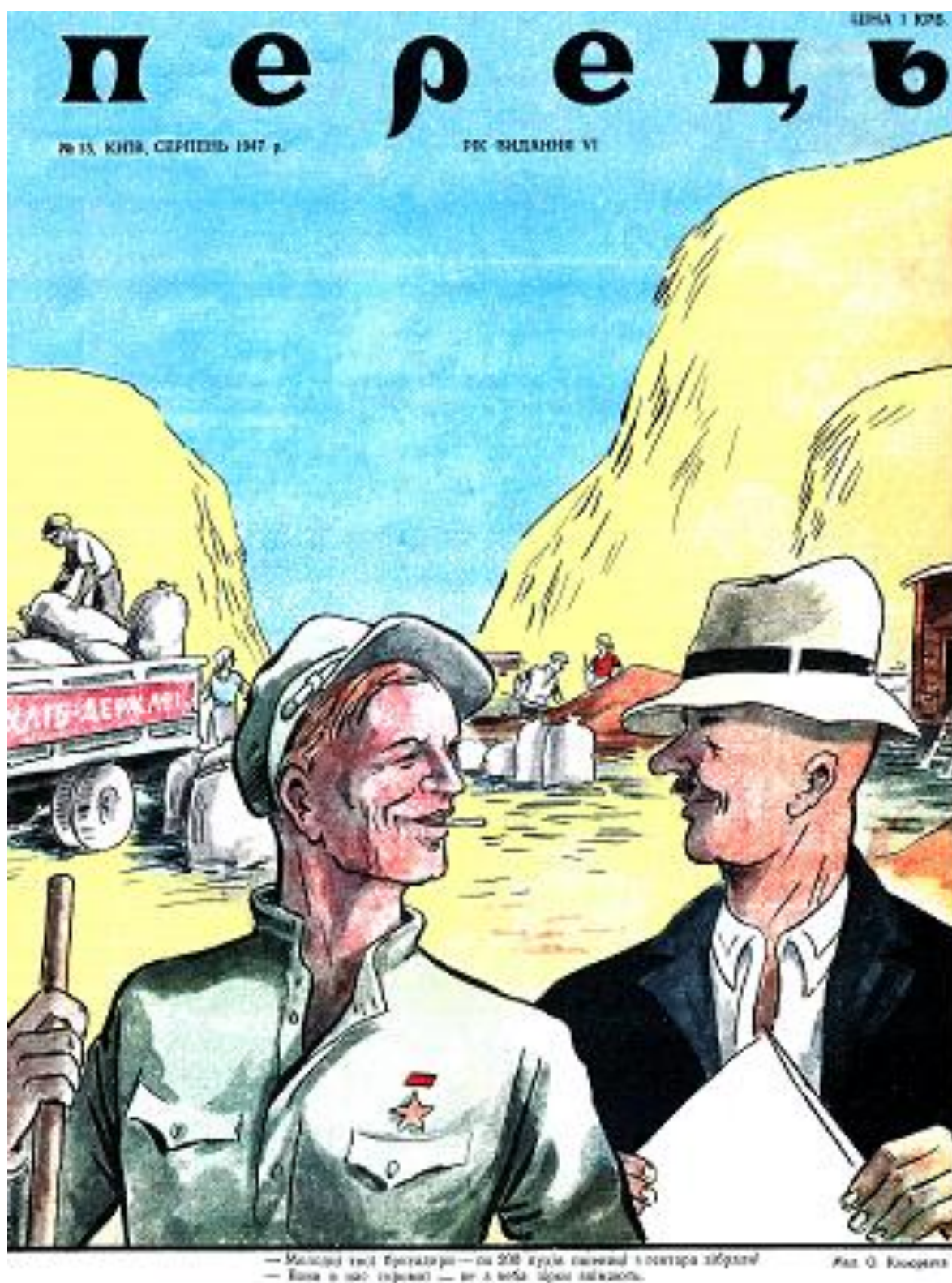
¹¹ ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп 1. – спр. 239. – арк. 4; Перець. – № 7. – 1953. – С. 1.

Додаток Р

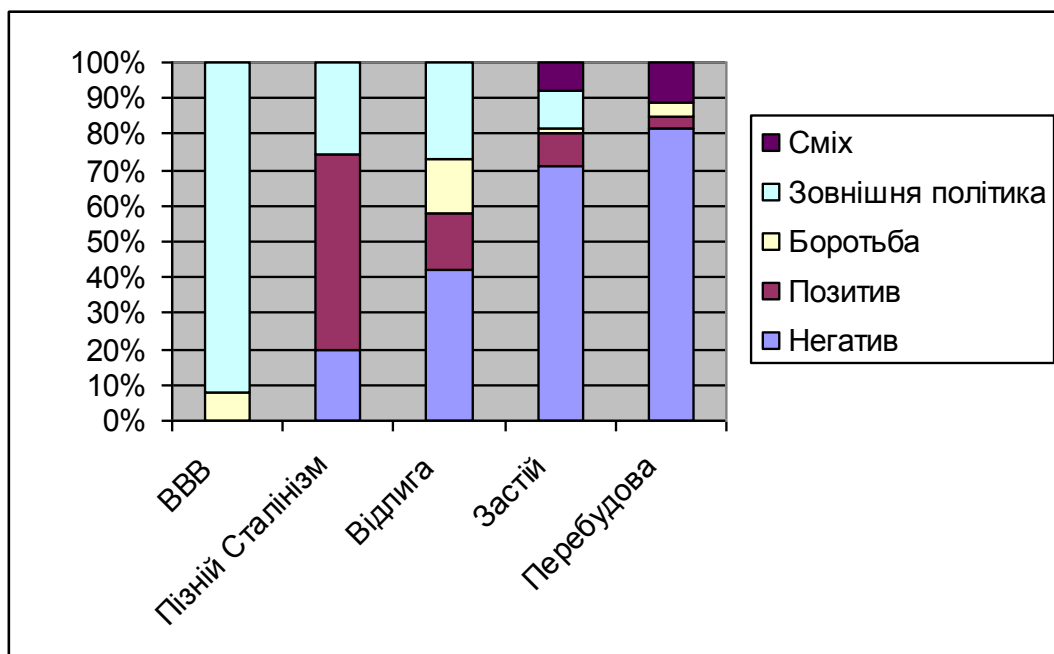
Мал. 16-17. Співвідношення тематик обкладинок із різним емоційним наповненням

Додаток С

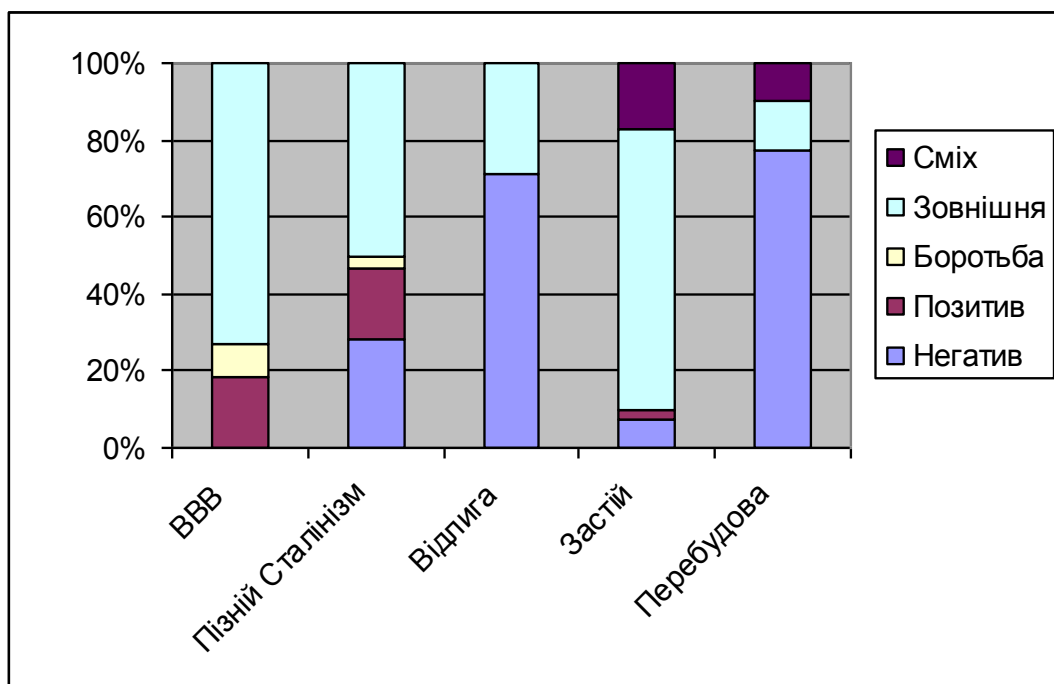

Мал. 18. Приклад обкладинки із позитивними конотаціями
(Перець, № 15, 1947 р)

Додаток Т

Мал. 19 . Співвідношення тематик передніх обкладинок із різним емоційним наповненням

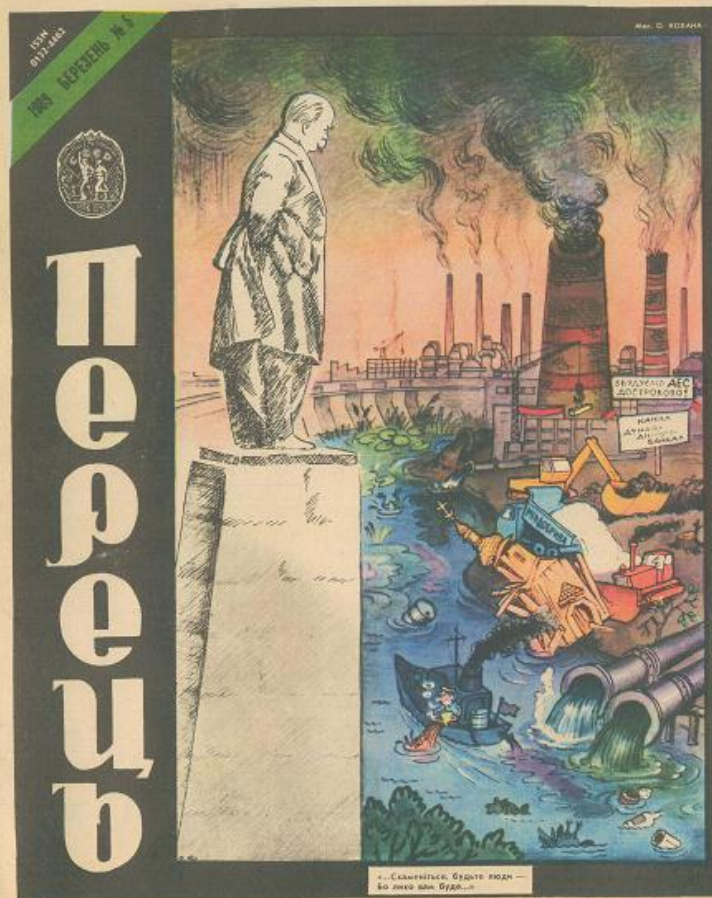

Мал. 20. . Співвідношення тематик задніх обкладинок із різним емоційним наповненням

Додаток У

12

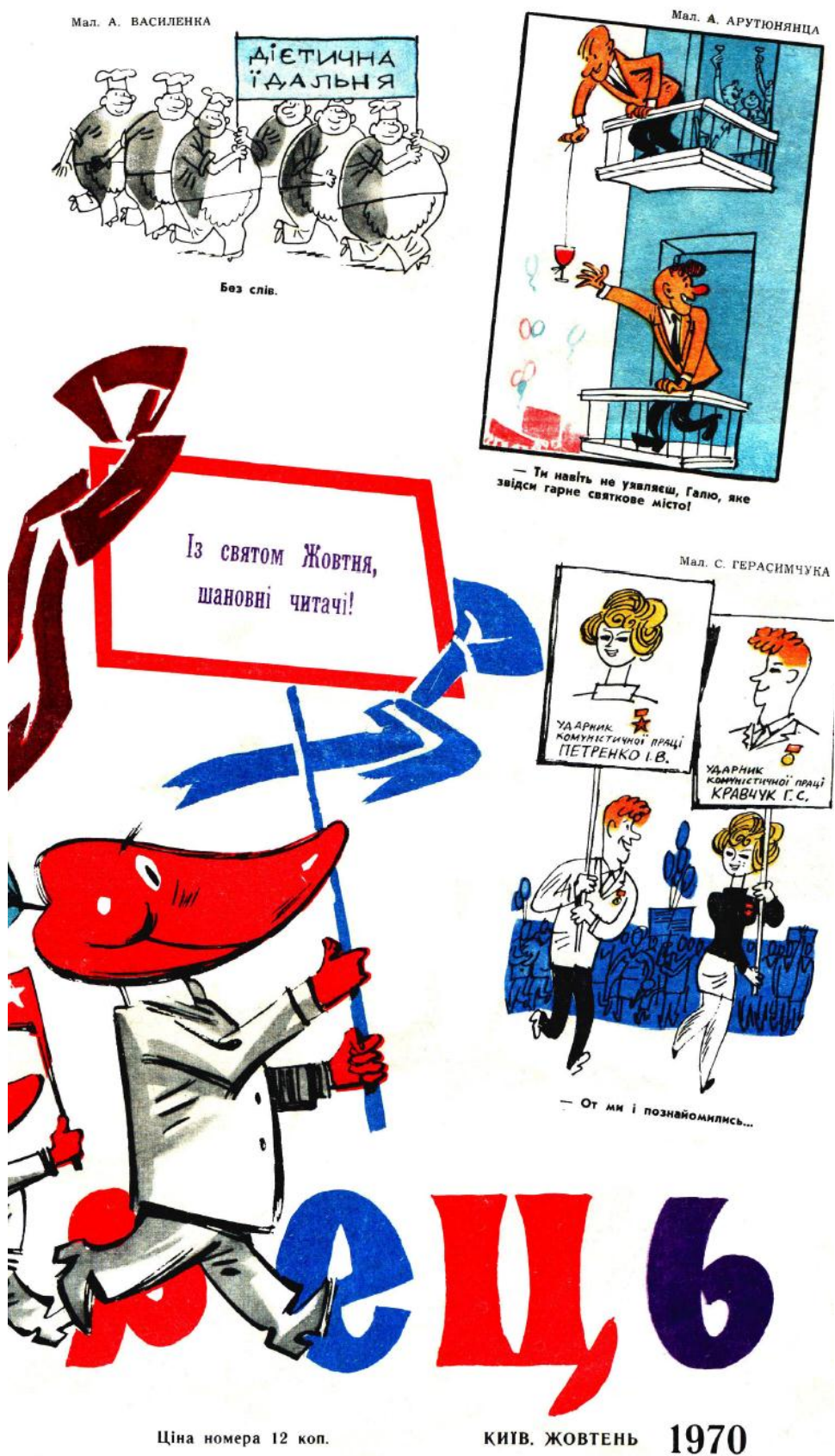
13

Мал 21. Приклад негативації гумористичного дискурсу

¹² Перець. — 1951. - № 5.

¹³ Перець. — 1989. - № 5.

Додаток Ф

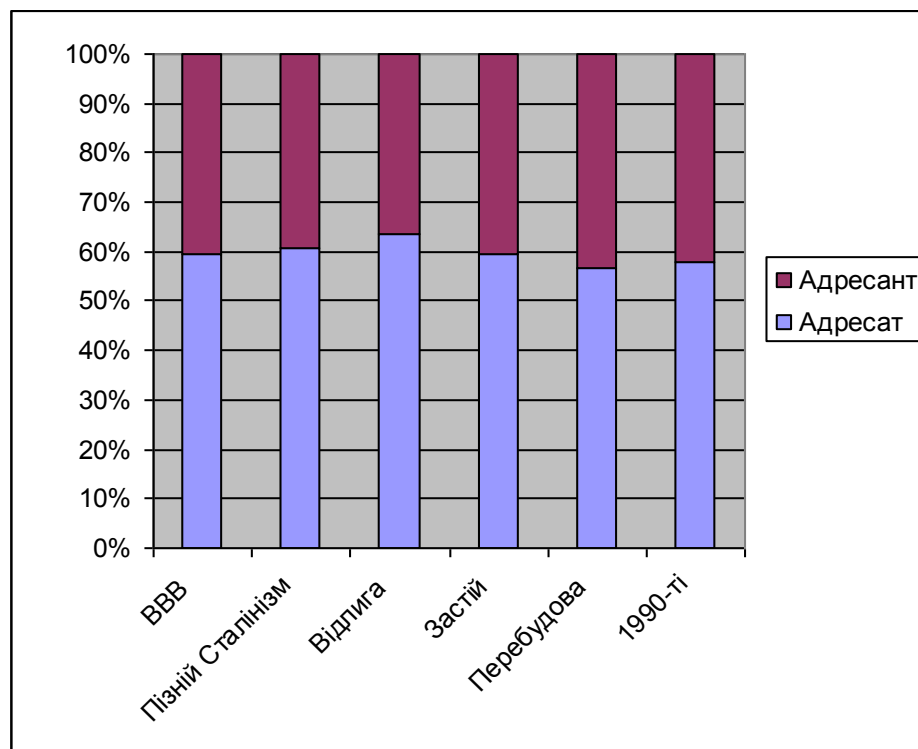
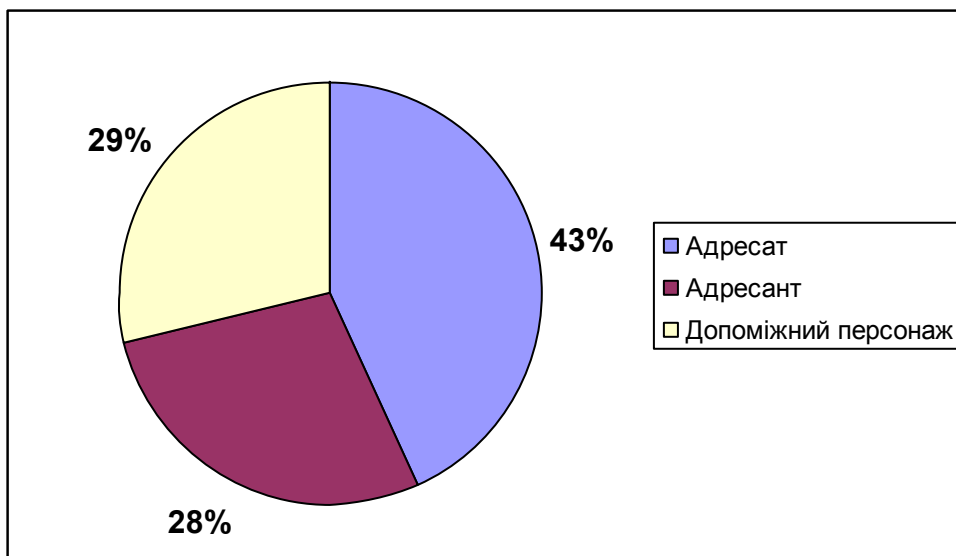
Мал. 22. Обкладинка, присвячена святу Жовтня

Додаток Х

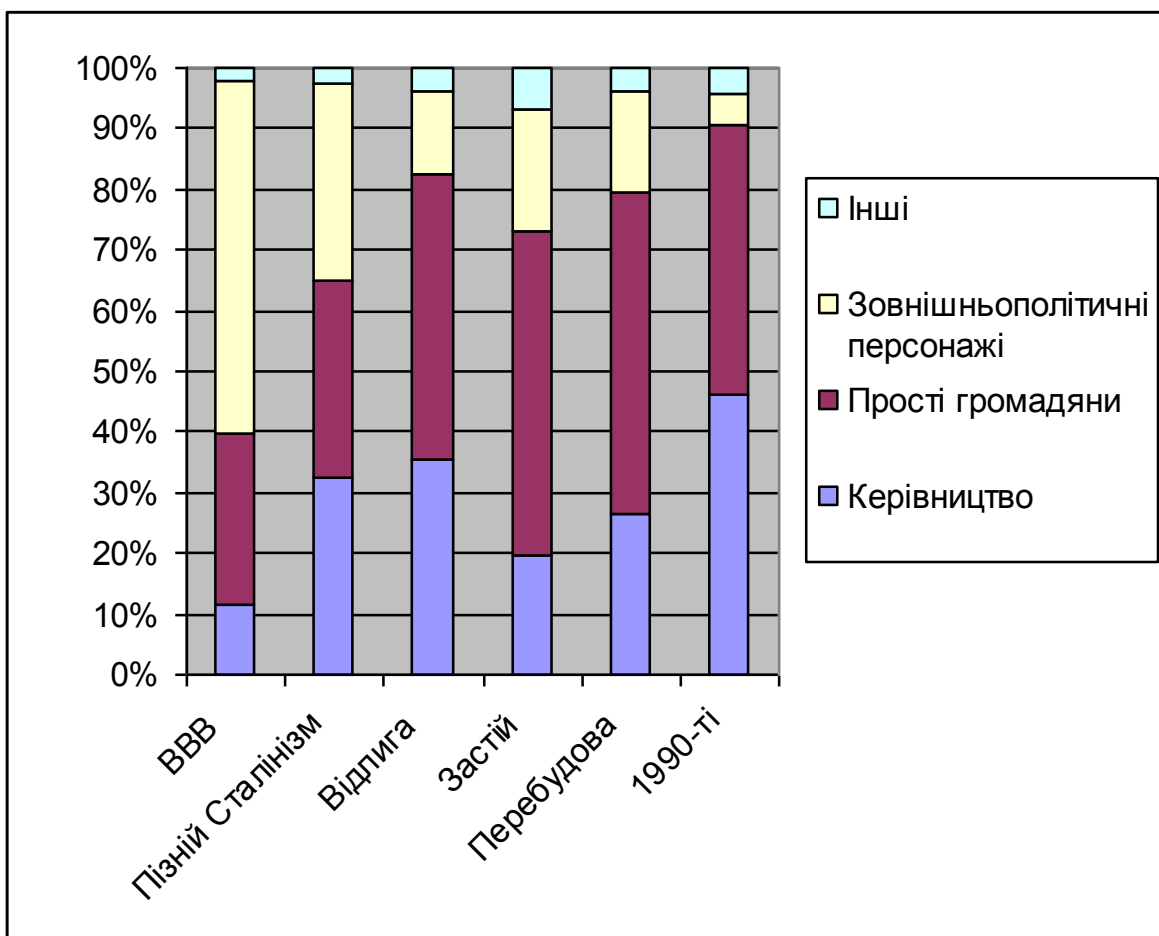
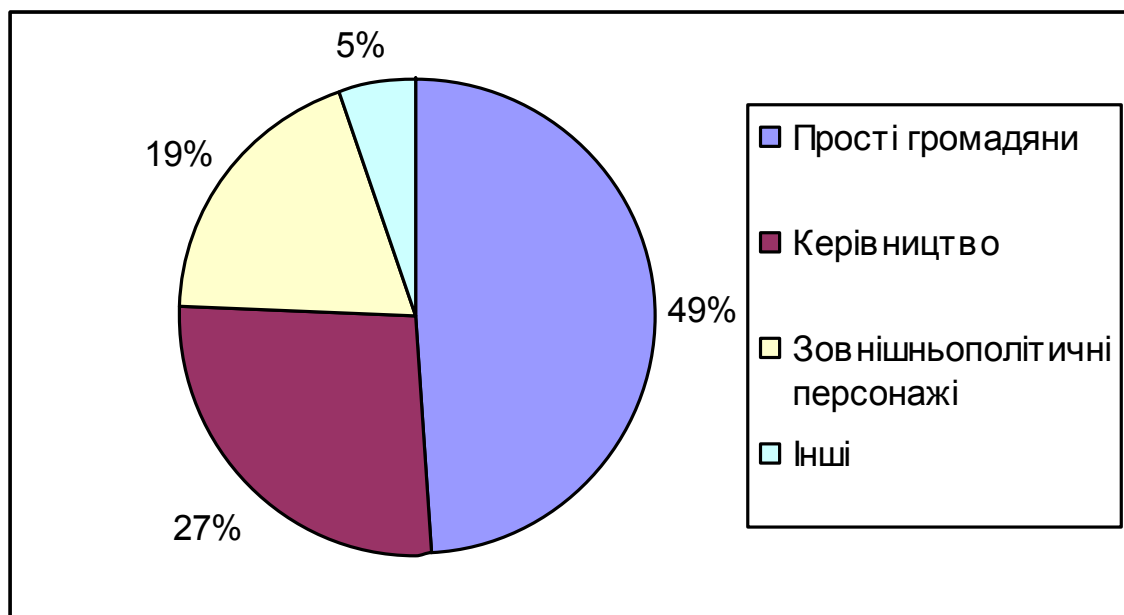
Мал 23. Приклад карикатури, в якій присутній лише персонаж-адресат
(Перецю, № 11, 1963 р.)

Додаток Ц

Мал 24-25. Співвідношення персонажів-адресатів та персонажів-адресантів в журналі «Перець»

Додаток Ч

Мал 26-27. Співвідношення різних персонажів в ролі адресатів

Додаток Ш
«Пам'ятка» Остапа Вишні щодо мішеней для його гумористичних творів

«Мои «друзья», будь они трижды прокляты!

Бюрократы,	Откровенные мерзавцы,
Вельможи,	Сутяги с склочники,
Перестраховщики,	Халтурщики,
Очковтиратели,	Пошляки,
Хапуги,	Хамы,
Зажимщики критики,	Вымогатели,
Подхалимы,	Ханжы,
Взяточники,	Браконьеры,
Спекулянты,	Грубияны,
Круглосуточные болтуны,	Задаваки,
Дремучие дурни,	Алиментщики-летуны
Чванливые бахвалы,	и прочие сукины дети и прохвосты
Замаскированные паразиты,	

О чем я, несчастный, должен думать и писать:

О хулиганстве, грубости и невоспитанности.

О воспитании лоботрясов и шалопаев (перевоспитание).

О легковесном отношении к любви, к браку, к семье.

О широких натурах за государственный счет.

О начетчиках и талмудистах в науке.

О консерваторах в сельском хозяйстве и промышленности.

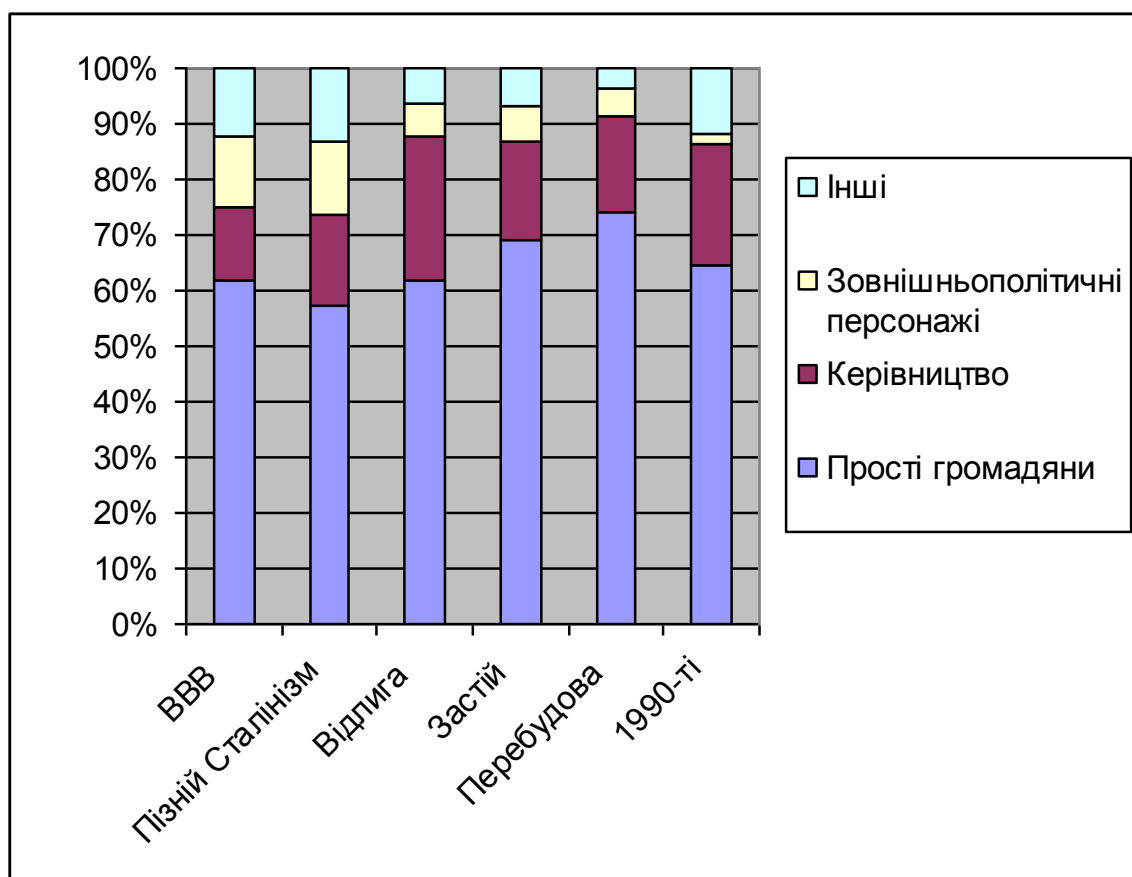
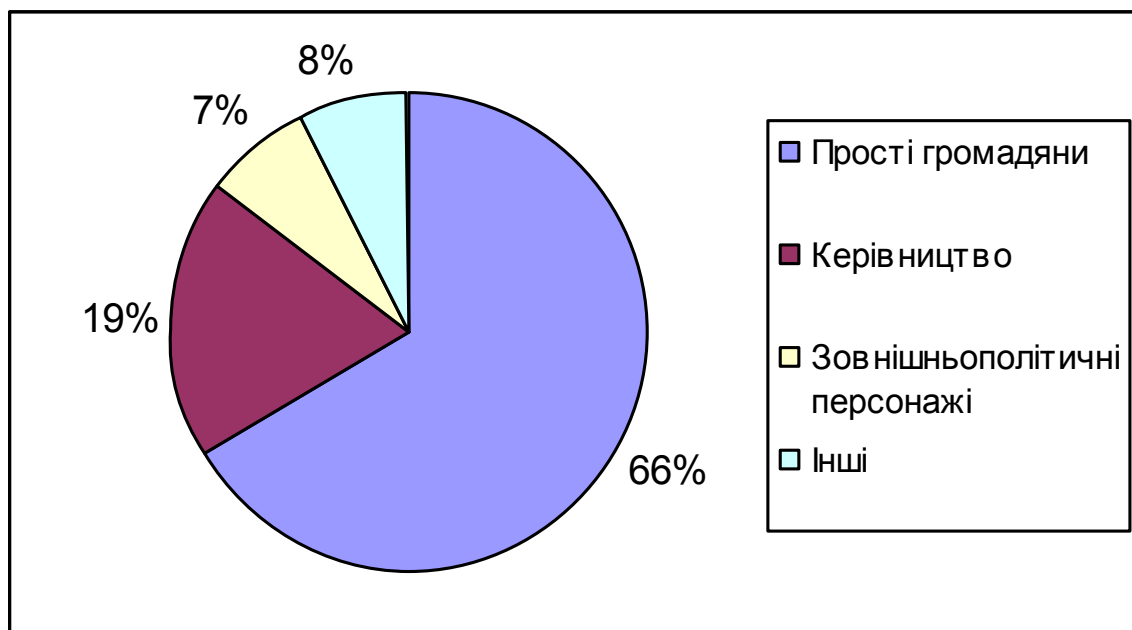
Об истребителях природы.

Обо всяком, одним словом, дерьме!

Господи, боже мой! Помоги мне!¹⁴

¹⁴ Вишня О. Вот так пишу // Советский фельетон. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 488-489.

Додаток Ш

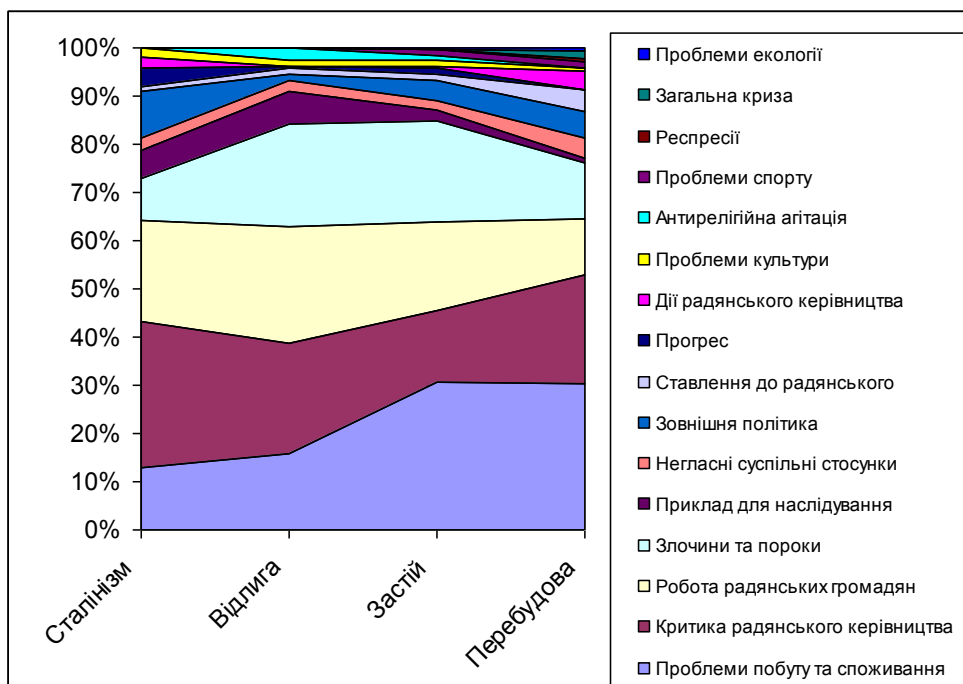
Мал. 28-29. Співвідношення різних персонажів в ролі адресантів

Додаток Ю

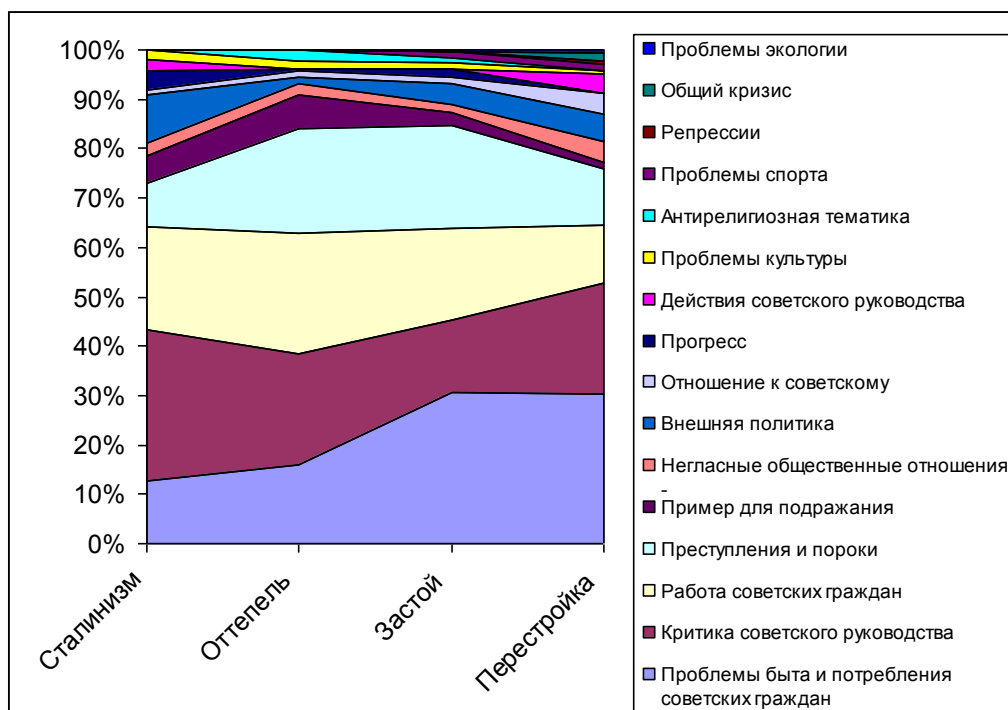
Адресант	Адресат
Прості громадяни	Представники влади
Представники влади	Прості громадяни
Прості громадяни	Прості громадяни
Представники влади	Представники влади
Представники влади, прості громадяни	Представники влади
Представники влади, прості громадяни	Прості громадяни
Прості громадяни	Представники влади, прості громадяни
Представники влади	Представники влади, прості громадяни
Представники влади, прості громадяни	Представники влади, прості громадяни
Представники влади, прості громадяни	-
-	Представники влади, прості громадяни
Прості громадяни	-
-	Прості громадяни
-	Представники влади
Прості громадяни	Зовнішні вороги
Пригнічені народи світу, країни соцтабору або «прогресивно мислячі діячі іноземних країн	Зовнішні вороги

Табл. 5. Варіанти опозицій різних персонажів в ролі адресантів та адресатів

Додаток Я

Мал 30. Співвідношення тематик, пов'язаних із персонажами-радянськими громадянами

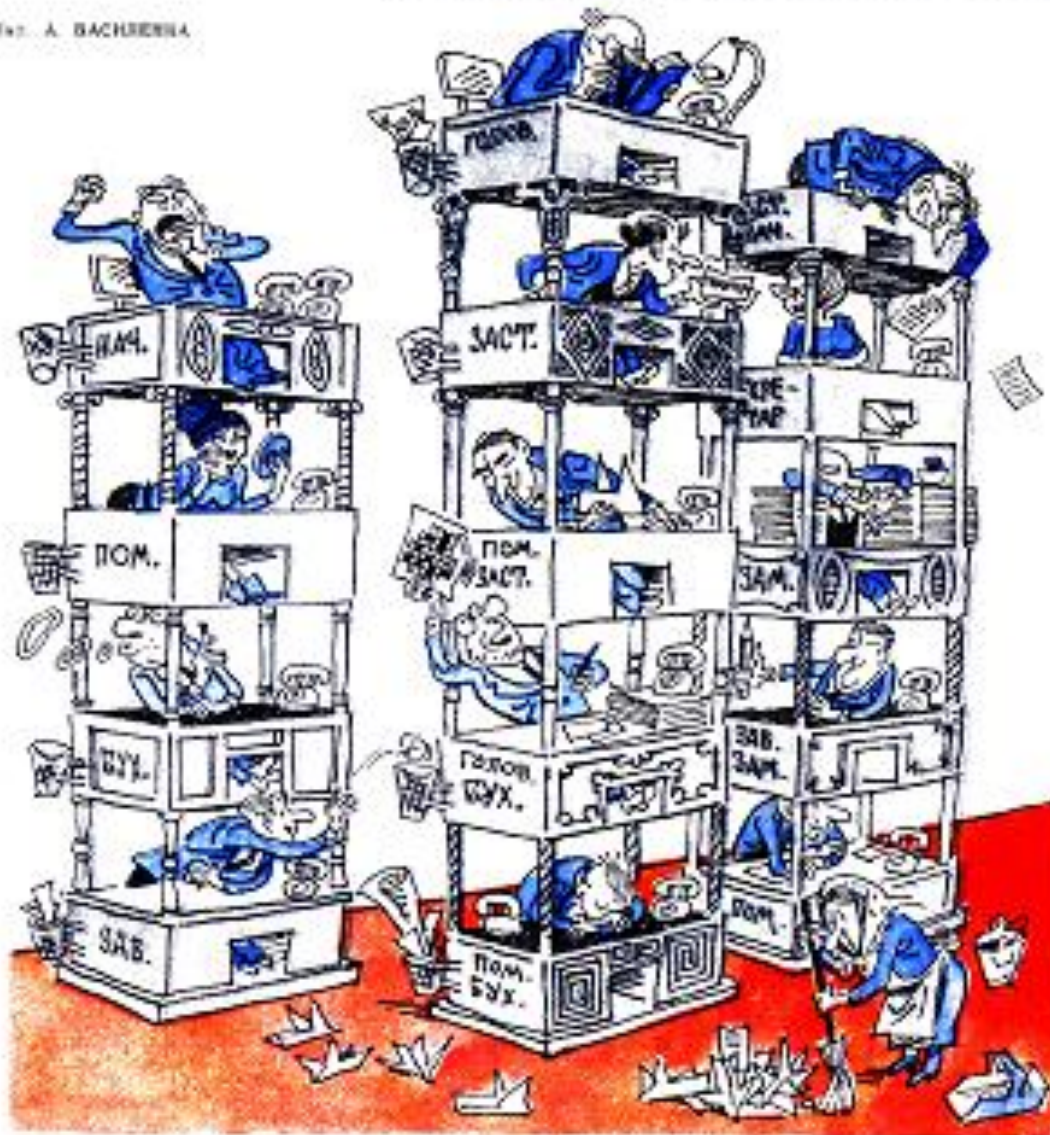
Мал 31. Співвідношення тематик, пов'язаних із персонажами-радянським керівництвом

Додаток АА

РАЦІОНАЛІЗАТОРСЬКА ПРОПОЗИЦІЯ «ПЕРЦЯ»

На деяких, навіть невеличких, підприємствах друки заводяться на роздільних управлінських штатах. Наприклад, у Києво-Петрівському об'єднанні залізничних підприємств, де працює тисячі мало робітників, управлінський апарат досягає до 40 тисяч.

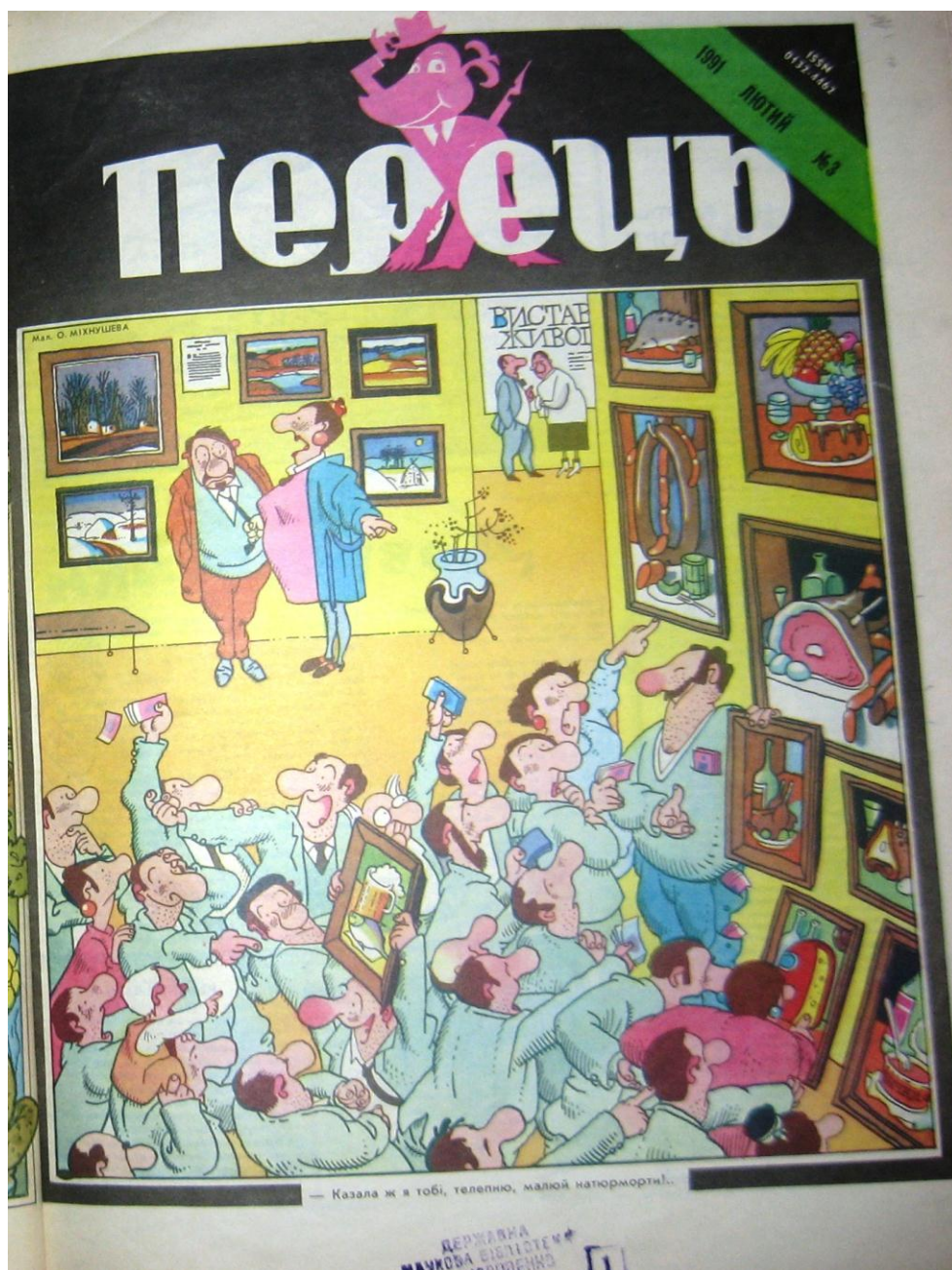
Мал. А. ВАСИЛЕНКА

Як у невеличкому приміщенні розмістити роздуті штати.

Мал 31. Карикатура, присвячена розростанню бюрократичного апарату
(Перець, № 4, 1969 р.)

Додаток АБ

Мал 32. Обкладинка часів перебудови, присвячена дефітиту
(Перець, № 3, 1991 р.)

Додаток АВ

Мал 33. Приклад використання етнічних маркерів на обкладинці, присвяченій святу Жовтня (Перець, № 20, 1973 р.)

Додаток АГ

15

16

17

Мал 34-36. Карикатури, в яких відбувається поєднання образів основних зовнішньополітичних ворогів СРСР: США та нацистської Німеччини

¹⁵ Перець 1951. – С. 8.

¹⁶ Перець – 1951. – 16. – С. 2

¹⁷ Перець. – 1950. - № 15. – С. 3

Додаток АД

	<i>Категорія (тип)</i>	<i>Частота згадування (%)</i>
Радянські політичні анекдоти	радянська влада: діяльність в СРСР	43,2
	радянські громадяни	33,9
	національна проблематика	9,1
	загальна криза	6,8
	зовнішня політика СРСР	3,9
	інше	1,7
	інші історичні процеси	1,2
	негласні суспільні відносини	0,2
Тексти журналу «Перець»	радянські громадяни	43,1
	радянське керівництво	23,8
	зовнішня політика	17,1
	радянське суспільство	12,8
	інше	1,9
	звернення до читача	0,6
	національна тематика	0,5
	інші історичні процеси	0,2

Табл 8. Частота згадування типових категорій в радянських політичних анекдотах та текстах журналу «Перець».

Додаток АЕ

	«Спеціальні тексти» для «Радянського керівництва» (частка від всіх текстів, %)	«Спеціальні тексти» для "Радянських громадян" (частка від всіх текстів, %)
Радянські політичні анекдоти	21,4	20,8
Тексти журналу "Перець"	7,6	15,7

Табл. 7. Частота згадування категорій в текстах з повною опозицією «Радянське керівництва – радянські громадяни» та як її єдина сторона.